

LUND UNIVERSITY

Bönderna och bybildningen. Aspekter kring formeringen av den feodala bondeklassen

Thomasson, Joakim

Published in:
Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne

2005

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Thomasson, J. (2005). Bönderna och bybildningen. Aspekter kring formeringen av den feodala bondeklassen. I M. Mogren (Red.), *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne* (s. 44-139). Riksantikvarieämbetet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Bybildningen och bönderna *Bybildningen kan i lika beståndsdelar ses som en*

emancipation av människor i beroendeställning på gårdarna som uppkomsten av de feodala klasserna och de där tillhörande hierarkierna. Byarna var efter förhållandena effektiva och rationella ekonomiska enheter, effektivare än vad som var fallet med de tidigare konglomeraten av ensamgårdar.

Betraktar man det sydvästska landskapet från en av de större riksvägarna, från motorvägarna eller från ett kupéfönster i en järnvägsvagn, så förefaller landskapet bestå av fyrkantiga åkrar och spridda gårdar. Denna landskapsbild bryts då och då upp av enstaka träd-dungar av ädellövs-kog, även om inslag av gran- och energiskog retar sinnena. Åar och bäckar bildar oregelbundna gränser (fig.1) som ofta bryts av de moderna kommunikationslederna, invid vilka "tätorter" och "samhällen" bildar pärlband av bebyggelsekonglomerat.

Minskar man farten, cyklar, springer eller på annat sätt tar sig fram för egen maskin så framträder andra bilder av landskapet. Invallat i det "moderna" finns små spår av andra landskapsbilder. Betraktat *mot* Glumslövs backar framträder kanske mestadels otaliga små och stora gräsklädda högar på dominerande höjdlägen. Dessa "ättehögar" har allt sedan de anlades under den äldre bronsåldern utgjort viktiga landmärken i terrängen. Människor i alla tider har fått förhålla sig till dessa monument, även det moderna samhällets infrastrukturella satsningar.

Men med utsikten från Glumslövs backar framträder andra tidsdokument. Framförallt mot söder så hamnar de små kyrkorna, mestadels från medeltidens gryning, i ens direkta blickfång (fig. 1). Det sägs att om man klättrar upp i en av dessa kyrkors torn så kan man åtminstone se till grannsocknarnas kyrkor från vilka man kan se nästa sockenkyrka. På detta sätt skulle allas Skånes kyrkor bilda visuella nätverk genom landskapet.

Kyrkorna markerar platsen för en gammal by. Huvuddelen av dessa försvann genom de stora reformer som genomfördes under loppet av 1600- 1700- talen och vid början av 1800-talet. I de allra flesta fall återstår endast en eller ett par gårdar på den gamla byplatsen, i andra finns det stora flertalet gårdar kvar. Situationen kan illustreras av två byar i Landskronas närhet. I Säby kan man fortfarande gå på den grusade byvägen från kyrkan, och på båda sidor vara omgiven av gårdar, medan det enda som återstår av byn Häljarp är en

gård omgiven av åkermark som tidigare var gårdsplatser. En lundaprofessor i ekonomisk historia, Oscar Bjurling, har hävdad att med jordbruksreformerna så "... bredde tråkigheten ut sig på den svenska landsbygden. De gamla glada byfesternas tid var förbi. Den svenske bonden förvandlades från en munter kooperatör till en dyster individualist" (Bjurling 1972, s. 13).

Den följande texten skall behandla framväxten av de gamla byarna. Är det möjligt att svara på frågorna om vilka som ville bo i byar och varför man ville göra det? Hur såg byarna ut? När såg de dagens ljus? För att få någon meningsfullhet i dessa problemformuleringar är det av vikt att inledningsvis ställa sig frågan vad som konstituerar en "by" innan frågorna kring "byns" framväxt belyses.

Att beskriva byar – strategier och utgångspunkter

Ordet "by" kommer från fornsvenskans "byr" som är en bildning till "bo", vilket i sin tur ursprungligen betyder "boplatz" och "odling" (Sporrong 1999). Genom analyser av namnformerna inom Danelagen i England har man kunnat få fram vilka namnformer som var aktiva under vikingatid. Namnformen "by" var en av de mest förekommande i detta område, och av allt att döma dyker "by" upp i ortnamnen under vikingatid även i södra Skandinavien (Porsmose 1988, s. 220f). I det skånska runstensmaterialet så förekommer exempelvis ett ortnamn som innehåller "by" i inskriptionen på runstenen från Hyby. I området för västra Skåne (i denna text definierat av häraderna Luggude, Rönneberga, Harjager, Onsjö, Frosta, Torna och Bara, se fig. 2) finns suffixet *-by* på 35 av sammanlagt 931 byar (angivet i det skriftliga källmaterialet från perioden 1570–1624, se i Karlsson 1998, appendix XII). I Skåne som helhet fanns under 1600-talet 80 byar och sex dubbel- eller ensamgårdar med efterledet *-by* (Dahl 1942, tabell 4).

Fig. 1. Fotografi från Glumslövs backar mot väster. Foto Thomas Hansson.

Photograph from the hills of Glumslöv, looking west. Photo Thomas Hansson.

Bybegreppen i forskningen – några utgångspunkter

Benämningen har fått olika innebörder inom såväl kulturhistorisk forskning som vad gäller den vardagliga betydelsen. Begreppet ”by” används i det senare fallet vanligtvis som en benämning av en samling gårdar på landsbygden. Inom den kulturhistoriska forskningen finns emellertid ett antal olika betraktelsesätt. Inom disciplinerna geografi, ekonomisk historia, historia och arkeologi har bydefinitionerna kommit att klassificeras efter fyra olika typuppsättningar av kriterier (Egerblad 1977):

- Den första gruppen använder kriteriet kameral registrering som definition. Detta innebär att byn skall vara registrerad som en kameral ortnamns-given enhet i det skriftliga materialet.
- Definitioner enligt kriteriet minimiantal brukningsenheter innebär att bydefinitionen endast bestäms av antalet brukningsenheter.
- Bybegreppet konstitueras av inre organisation eller funktionell gemenskap som innefattar krav på

existens av bysamfällighet, byalag och/eller skifteslag.

- Definition enligt kriteriet territoriell avgränsning. Detta innebär att byn karakteriseras i ”*egenskap av ett fysiskt rumsligt objekt med areell utsträckning*” (a.a., s. 71).

Andra menar att den historiska forskningen kring den medeltida landsbygden i sin helhet har karakteriserats av en ekonomistisk grundsyn (Ersgård & Hållans 1991, s. 10). Kulturgeografen Bengt Windelhed visar även på att det finns betydande skillnader i bybegreppet beroende av att byn ibland diskuterats med avseende på bebyggelse, och ibland betonas en integration mellan bebyggelse och markanvändning (Windelhed 1995, s. 49f).

Floran av definitioner av bybegreppet har varierande bakgrund och äger gentemot denna någon form av giltighet och legitimitet. Likväl är det av vikt att diskutera begreppets konstitution i förhållande till traditioner och teorinivåer.

Fig. 2. De sju häraderna i västra Skåne.

The seven administrative units (häraderna or hundreds) in western Skåne.

Monotetiska och polytetiska definitioner

Det finns ett inneboende samband mellan olika typer av klassificeringar och teoribildning. Korrekta definitioner är nödvändiga för att formulera bra teorier, och adekvata teorier behövs för att skapa korrekta definitioner/begrepp (Rapoport 1990, s. 69; se även Moberg 1969, s. 105ff). Man skiljer mellan tre olika typer av klassificeringsprinciper. Den första typen, som får anses vara den vanligaste, behandlar ett fenomenets olika

delar. Men klassificeringarna kan även baseras på antagna orsaker till och effekter av olika typer av fenomen.

Vad gäller den förstnämnda särskiljs det mellan monotetiska och polytetiska klassificeringar (Rapoport 1990, s. 70). De monotetiska indelningarna baseras på enstaka parametrar eller iakttagelser som finns beskrivna i Egerbladhs fyra grupper av bydefinitioner. Exempel på sådana utgör "gruppbebyggelser som är

större än ensamgården” (Pedersen och Widgren 1998, s. 430), eller som ”tre gårdar inom en radie av 150 meter” (Roberts 1987, s. 6). Båda dessa definitioner ansluter till kriterier där angivande av ett minsta antal brukningsenheter är bestämmande. Inom arkeologin reduceras ofta byn till att konstitueras av äldre bebyggelse-spår i historiskt kända bytomter (se t.ex. Billberg 1989), som måste betraktas som en retrospektiv variant av kriteriet att byn skall ha varit kameralt registrerad.

I polytetiska klassificeringar baseras definitionerna på en mängd variabler. Exempel på detta är Ulf Sporrongs beskrivning i Nationalencyklopedin, där vi kan läsa att en by konstitueras av *”två eller flera gårdar - tidigare fast bosatta och mantalssatta driftsenheter inom jordbruket - med avgränsat ägoområde (byterritorium eller ägovälde), vari alla har sina ägor enskilt, samfällt eller i ägoblandning. Inom ramen för byterritoriet skall någon form av gemensamma beslut fattas om bl.a. markutnyttjande, hägnadsskyldighet och förvaltning av gemensam egendom (bysamfällighet, byalag). Byns gårdar utgör därför i regel ett skifteslag, och före laga skifte och enskifte låg husen vanligtvis samlade i en eller flera klungor. Människorna som bor i byn uppfattar sig själva som en avgränsad grupp med gemensamma intressen; de är bybor”* (Sporrong 1990). En liknande definition har framhållits av K. S. Bader: *”... a more or less self-contained group of homes forming a unit of settlement which is recognized as such by its inhabitants that it is as a social and economical community”* (Bader 1957, återgett från Rösener 1992, s. 46). Bengt Windelhed, som konstruerade sitt bybegrepp utifrån en undersökning av Barknåre by i norra Uppland, definierar *”... en by i regionen som en bebyggelseenhet om minst två gårdar med en ekonomi dominerad av odling och boskapsskötsel. Organisationen för detta skall ha funktionell blandning av marker med privata och gemensamma rådigheter. Gårdarna skall ha en institutionell organisation för gemensamma rådigheter”* (Windelhed 1995, s. 241). Den danske etnologen Axel Steensberg har definierat byn som *”Samboen af flere Bondefamilier og mindre Næringsdrivande i*

inbyrdes adskilte Huse og Gaarde, saaledes at disse daner en social og – i vert Fald i historisk Tid – tillige en økonomisk enhed” (Steensberg 1940, återgett från Liebgott 1989, s. 17). Gemensamt mellan dessa olika klassificeringar av ”byn” är att dessa baseras på ett flertal parametrar som också påvisar samband, orsaker och effekter.

Begreppets konstitution

Klassificeringarna är relaterade till olika typer av vetenskapliga teorinivåer. Dessa kategoriseras i hög, mellanhög och låg (Trigger 1993, s. 36–43 och där anförd litteratur). Teorier på låg nivå utgörs av ”empirisk forskning med generaliseringar”. Trigger exemplifierar denna nivå med typologiska klassifikationer av artefakter, identifikationer av enskilda arkeologiska kulturer osv. *”Generaliseringarna är baserade på iakttagelser att vissa tillbehör eller artefakttyper upprepade gånger påträffas i ett visst samband med varandra, står i förbindelse med en särskild plats eller härrör från en bestämd period”* (a.a., s. 37f). Den mellanhöga nivån utgörs av generaliseringar som försöker förklara överensstämmelser som uppstår mellan två eller flera uppsättningar variabler. Ester Boserups tes om att befolkningstryck i en jordbruksekonomi leder till att det behövs mer arbete är ett exempel på en teori på mellanhög nivå. Ett annat, arkeologiskt exempel, utgör Binfords *the middle range theory* – på svenska översatt till ”mellandistansteori” – som försöker skapa samband i det arkeologiska materialet genom att relatera till etnografiska data. ”Högnivåteorier” betraktas som *”abstrakta regler vilka förklarar de förbindelser mellan teoretiska uttalanden som är relevanta för förståelsen av fenomenens huvudkategorier”* (a.a., s. 39). Eftersom studiet av människan inte uteslutande kan hänföras till ett enskilt empiriskt material så kan inte ”högnivåteorier” endast knytas till arkeologin. De tillhör snarare samhälls- och humanvetenskaperna i allmänhet, i teoretiska inriktningar som historiematerialism, funktionalism och evolutionism. Dessa teorier försöker i större utsträckning sammanbinda begrepp

istället för att förklara givna iakttagelser. Teoriernas trovärdighet är beroende av framgångarna/motgångarna för teorier på ”mellannivå”.

Såväl de mono- som de polytetiska definitionerna av begreppet ”by” kan således hänföras till teoretiska generaliseringar på låg nivå. Deras respektive generaliseringar görs ofta endast på grundval av empiriska iakttagelser. Sporrongs och Baders respektive bydefinitioner är exempel på mellanhöga nivåer, där antagandena om byns organisation kopplas samman med människornas uppfattning om sig själva som bybor.

Kommunikationen mellan begrepp och teori är på många sätt avgörande för förståelsen av det förflutna. Monotetiska klassificeringar bygger på enstaka parametrar, som vad gäller bybegreppet konstitueras av empiriska basdata. Problemet med denna typ av begrepp är att: *”The reconstruction of historical meanings from material culture involves a correspondence between theories and the perceived cultural patterns, but also historical imagination to draw the data together and give it a coherence”* (Saunders 1991, s. 47). Detta påstående bör även vara relevant för kulturhistoriska tolkningar utifrån skriftligt källmaterial. Begreppen är viktiga meningsbärare i denna kommunikation. Poängen är att monotetiska begrepp om inte omöjliggör, så åtminstone försvårar kommunikation mellan erhållen ”kunskap” och empiriska iakttagelser, eftersom det saknas återkopplingar till begreppen. Kulturhistoriska klassificeringar skapas inte endast på positivistiska eller traditionellt empiriska grundvalar, utan med hjälp av teorier på hög nivå. Ett annat problem är att monotetiska begrepp tenderar att vara otillräckliga klassificeringar av komplexa fenomen som byar: *”No single attribute is both sufficient and necessary for group membership”* (Rapoport 1990, s. 73). Egerbladh menar utifrån ett norrländskt material, att begreppet bör konstitueras på basis av en generell definition av byn. Det finns, menar hon, en svårighet att erhålla jämförbarhet mellan de olika objekten ur tidsmässiga och rumsliga aspekter. *”En definition vilken enbart innehåller kriteriet kameral registrering av*

ortnamnsgivna enheter är föga lämplig. Komplettering med kriterium avseende minimiantal brukningsenheter kan ifrågasättas på grund av svårigheter att motivera en distinktion mellan gård och by samt effekterna av val av minimigräns. Den varierande graden av och formerna för inre organisation medför problem vid val av kriterievariabel” (Egerbladh 1977, s. 77).

Fördelen med polytetiska definitioner är däremot att: *”they force one to dismantle or dissect excessively broad concepts, so called holistic entities”* (Rapoport 1990, s. 73). Även om undantag finns, så befinner sig polytetiska begrepp i högre utsträckning i relation till teorier på mellanhög nivå. De innehåller element från empirisk basnivå och utgångspunkter från teoretiskt ”höga” nivåer, vilket implicerar att det finns en dialektisk koppling mellan *förståelse* och *förförståelse*.

Vilka faktorer har beaktats inom forskningen?

Inom forskningen har främst faktorerna befolkningsutveckling, teknikutveckling eller försvar betonats som förklaringar till bybildningen. Även om orsakerna bakom bildandet av byar också har relaterats till ett flertal andra tentativa konstanter, så är ofta någon av de nämnda faktorerna dominerande eller bestämmande. Den mest klassiska diskussionen inom ämnet är relationerna mellan teknik och samhällsutveckling (se redogörelse i Myrdal 1985, s. 152ff). En kategori av forskare hävdar att tekniken möjliggjorde eller medförde samhällsförändringar, som bildandet av byar, medan andra ser saken precis tvärtom. Sambanden mellan befolkningsökning och jordbrukets organisation, eller dess tekniska standard, har på samma sätt varit ett debattämne. Exempelvis menade Thomas Malthus att befolkningsökningar bestäms av förändringar i jordbrukets produktivitet medan exempelvis Ester Boserup såg det som om att befolkningsökningen i sig framtvingar jordbrukstekniska innovationer (se redogörelse i Skansjö 1983, s. 125ff; Callmer 1986, s. 180). Detta är problemfält som påverkat den agrarhistoriska forskningen i dess helhet (Österberg 1986, s. 317f). De båda förklaringsmodellerna har även det

gemensamt att de utgör teorier på en mellan hög nivå. De försöker med andra ord förklara sambanden mellan parametrarna teknikförändring, demografi och samhällsförändring, där bybildningen utgör ett fenomen som uppkommer i interaktionen mellan dessa.

Befolkningsökningen i Europa pågick oavbrutet från ca år 700, eller i alla fall efter år 900, och fram till 1300-talet. Enligt grova uppskattningar tredubblades befolkningen i de centrala och västra delarna under perioden 1000–1300 (Rösener 1992, s. 34). I Danmark talar man om en befolkningsökning på upp till 40 procent (Porsmose 1988, s. 234f). I England, där siffrorna kanske är minst osäkra, har befolkningen beräknats att ha ökat från drygt en miljon år 1086, till nästan fyra miljoner år 1347 (Russel 1948; se även Porsmose 1988 och Duby 1981, s. 192). I Sverige beräknas befolkningen ha tredubblats under perioden 1000–1350, till ca en kvarts miljon invånare (Söderberg 1992). Denna expansionsfas sammanfaller således med bybildningen. Befolkningsökning har därmed ofta kopplats till, och ansetts vara *primus motor* i bybildningen (se t.ex. Skansjö 1983, s. 146; Grøngaard Jepsen 1981).

Under samma period skedde en övergång till intensivare jordbrukssystem, såväl vad gäller insatsen av arbetskraft som utnyttjande av naturresurserna (Boserup 1977). Chapelot och Fossier (1985, s. 155) har anfört ett intressant argument i detta sammanhang. De menar att bybildningen skulle vara orsakad av en ekologisk kris i samband med befolkningsexpansionen. När man inte kunde expandera till nya arealer så blev de redan uppodlade överutnyttjande varpå avkastningen minskade. Lösningen var då att förändra bruket och teknologin. Men sambandet mellan befolkningsökning och bybildning är långt ifrån enkelt eller självklart. Den jordbrukstekniska utvecklingen under perioden 1000–1200 karakteriserades av införandet av hjulplog, tresäde och harv (Myrdal & Söderberg 1991, s. 16ff). Detta ”agrartekniska block” var i stort förhärskande fram till 1800-talets början. Dessa tekniska förändringar har framhävts av t.ex. brittiska

forskare som centrala för bybildningen. Framförallt har man betonat att introduktionen av den tunga hjulplogen, som var klumpig att vända och därmed främjade långa tegar, krävde stora investeringar och ett stort antal dragare, och därför krävde samarbete mellan flera bönder (Postan 1972, s. 52ff).

Andra typer av förklaringar tar sikte på behovet av försvar, eftersom den europeiska byn uppstod i en orolig period med svaga statsmakter (Genicot 1990, s. 33). En del forskare har försökt sätta bysamfällighetens uppkomst eller stärkande i samband med nedgången i det feudala godssystemet i västra Europa under den tidiga delen av högmedeltiden. Med upplösningen av arbetsrätten från underlydande bondebruk försköts den ekonomiska gravitationens centrum till byn, där bönder nu fritt samarbetade i jordbruket, med följd att de sociala banden mellan dem kunde stärkas (Rösener 1995, s. 61). Andra har argumenterat för det precis motsatta, d.v.s. att relatera bybildningen till uppkomsten av lokala eliter och feodal exploatering. Porsmose menar exempelvis att förändringarna av byns struktur i någon mån stod i förhållande till etableringen av medeltidsstaten och dess fasta avgiftssystem (Porsmose 1988, s. 228ff). Likaledes menar arkeologerna Ulf Näsman och Else Roesdahl att byar var en förutsättning för det danska riksbildandet (Näsman & Roesdahl 1993, s. 183). Georges Duby menar att det var frälset/aristokratin som initierade grundelementen i bybildningen: ”*Det var därför som önskan att öka de seigneuriala inkomsterna så småningom hos seigneurerna och deras ombud väckte tanken att ”förbättra” [...] avkastningen från de bönder som lydde under dem*” (Duby 1981, s. 190).

Det historiska beroendet

Inom human- och samhällsvetenskaperna har definitionen av staden debatterats flitigt. Diskussionen har i många fall varit omfattande vad gäller antalet deltagare, antalet involverade ämnen och intensitet. På flera sätt kan därför denna diskussion berika beskrivningen av ”byn”. I detta fall skall jag behandla två aspekter av

diskussionerna kring ”staden” och försöka att relatera detta till bybegreppet.

För det *första* har stadsbegreppet inom forskningen varit intimt förknippat med begreppet ”urbanisering”. Urbaniseringen betraktas inom forskningen som en utveckling över tid där olika topografiska och strukturella parametrar samlas till en ort, varefter denna ort slutligen uppfyller kriterierna för en stad. Men vanligtvis är det bara en som utgör ett definitivt eller bestämmande kriterium för att en ort skall definieras som stad. Den holländske ekonomhistorikern Jan de Vries urskiljer tre olika innebörder av urbaniseringsbegreppet (de Vries 1984, s. 11ff; Lilja 1990). För det första betonar han en demografisk omfördelning av befolkningen till städer. För det andra framhävs särskilda urbana beteenden och livsmönster, de Vries använder begreppet *behavioural urbanization* (Lilja: ”kulturell urbanisering”). Den tredje innebörden i de Vries begrepp är ”strukturell urbanisering” som syftar till en koncentration av icke-agrara aktiviteter till en plats. I jämförelse med ”bydebatten” kan urbaniseringen snarast jämföras med det frekvent förekommande begreppet ”bybildning”. I de Vries tappning skulle ”bybildning” innebära en demografisk omfördelning av befolkningen till ”byar”, uppkomsten av en specifik ”bykultur” eller en kulturell ”bybildning” (något som förordas i Sporrongs definition) samt en koncentration av agrara aktiviteter till byarna. Bybildning har inom forskningen främst beskrivits som ”den stationära byns uppkomst”, d.v.s. bebyggelsens förflyttningar i landskapet intill dess att den etableras på de kända bytomterna (Porsmose 1988, s. 226ff; Windelhed 1995, s. 91). Även om själva förflyttningarna har tolkats som resultat av sociala och/eller ekonomiska förändringar i samhället (Callmer 1991, s. 348f; Grøngaard Jeppesen 1981, s. 142ff), så har begreppet inte angivits med någon egentlig förförståelse eller innebörd, och som det är formulerat så innefattar bybildningen endast en eller enstaka parametrar. För att forskningen skall komma vidare bör emellertid den kunskap som erhållits återföras i teoretiska ansatser på

mellanhög nivå. I likhet med de Vries klassificering av ”urbanisering” bör även andra variabler än bebyggelseförflyttning, teknikutveckling eller befolkningsökning tillföras begreppet ”bybildning”.

För det *andra* har sammanhangen betonats som en viktig faktor i diskussionen kring stadsbegreppet. Erik Cinthio menade exempelvis att staden är en spegling av förändringar och skeenden i det totala samhället (Cinthio 1982, s. 33; se även Abrams 1978, s. 10). Det finns med andra ord en återkoppling mellan viljan att förstå ett fenomen (staden) och verktygen för detta, d.v.s. förförståelsen (begreppets konstitution). I detta perspektiv förespråkas en snäv definition av ”staden” och som nödvändigtvis innebär att stadens utveckling ses som diskontinuitiv. Likaledes innebär det, men inte nödvändigtvis, att begreppet klassificeras av en mängd antagna kriterier (”polytetisk” definition). Anders Andrén har menat att ”*Ju allmännare stadsbegreppet formuleras desto mindre analytisk betydelse har en periodindelning och ju snävare stadsbegreppet uppfattas desto större betydelse har periodiseringen*” (Andrén 1985, not 34). I en studie av de medeltida byarnas formering är det således av vikt att fånga såväl det historiska skeendet som vår konstlade/konstruerade slutpunkt för detta. I detta fall utgör ”bybildningen” det historiska skeendet och definitionen av byn den konstruerade slutpunkten.

En betraktelse kring forskningen om bybegreppet och bybildningen

Konstitutionen av bybegreppet kan på flera sätt förstås utifrån dess kunskapsteoretiska förutsättningar, vilket i princip innebär återkopplingen mellan ”högnivåteorier” och begreppens definition. De förstnämnda kan till viss del delas upp i olika traditioner eller paradigmen vilka får utgöra utgångspunkter för den kommande diskussionen. Traditionerna kan beskrivas som dominerade av främst positivistiska och processuella influenser.

Inez Egerbladhs iakttagelser av bybegreppets typuppställningar inom historisk forskning, har det gemensamt att de utgör benämningar som är tydligt

bestämbara/iakttagbara utifrån det valda källmaterialet. Detta är en allmänt återkommande trend inom agrarhistorisk forskning i stort. Eva Österberg menar exempelvis att ”bonden” har sonderdelats i olika grupper utifrån kamerala kategorier (Österberg 1986, s. 306). Då fenomenet (byn) inom denna tradition ofta förklaras utifrån uppsättningar av ”värdeneutrala” parametrar genereras inga kontexter/förförståelser till de studerade objekten. De reduceras till passiva ”beräkningsunderlag” eller ”prickar på kartor” som förklarar omfattningar av jordinnehav, produktionsvolymer och ägoförskjutningar m.m. Men det genererar inte förståelse kring de ingående interrelationerna eftersom samband eller tolkningar av sådana inte återförs till begreppen. På samma sätt reduceras ”bybildningen”, i synnerhet om fenomenets definition är för allmän och/eller ”monotetisk”, till exerciser som saknar betydelse eller historisk innebörd i det samhälle som undersöks.

Inom den processuella traditionen utgör fenomenen (byarna), precis som inom den positivistiska skolan, av ”värdeneutrala” och iakttagbara parametrar. Det finns dock avgörande skillnader. Inom processualismen utgör parametrarna delar av övergripande förklaringsmodeller som återfinns på teoretisk hög- eller mellanhög nivå. Dessa modeller har ett utpräglat historiskt, i betydelsen föränderligt, perspektiv. Inom processualismen blir därför ”bybildningen” en viktig företeelse som förklarar en systembunden historisk process. Exempel på detta är den ovan refererade debatten kring demografi, teknikutveckling och samhällsförändring. Torben Grøngaard Jeppesen försöker i sin bok *”Middelalderlandsbyens opståen”* att förklara bybildningen utifrån Ester Boserups demografiska och systemteoretiska modell (1981, s. 143f). Han menar att befolkningsökningen medförde en förändring av åkerbruket till flervångsbruk, som en ytterligare konsekvens, till uppkomsten av byar. Ett annat exempel, som representerar en helt annan tradition, där bybegreppet ingår i en teori på mellanhögnivå är inom den s.k. *property rights-skolan* (se Windelhed 1995, s.

66ff). Inom denna tradition, som är en gren av ämnena nationalekonomi och ekonomisk historia, samlas både ägandet (fysisk kontroll) och *rättigheten* att genomföra aktiviteter (nyttjanderätt) i en ekonomisk systemmodell. Byn utgör inom *property rights-skolan* en institution inom vilken individen kunde vara med att bestämma hur resurserna kunde utnyttjas. Problemet med den processuella eller systemteoretiska åskådningen är dock att föränderlighet snarare blir en konsekvens av samhällsutvecklingen än som en del av densamma.

Ett intressant inlägg i diskussionen kring bydefinitionen utgör Jan-Henrik Fallgrens artikel som bl.a. behandlar morfologiska likheter mellan bebyggelser från järnålder och medeltid/nyare tid (Fallgren 1993). Fallgren utgår från en ”polytetisk” definition, liknande den som Sporrang har formulerat i *Nationalencyklopedin*, och driver tesen att byar alltid har existerat. Poängen med Fallgrens resonemang är att det finns många tidsrumsliga likheter inom morfologierna, dvs. att det finns konceptuell kontinuitet mellan järnålder och senare perioder. Det som emellertid framstår som en svaghet i hans definition är att han tar fasta på för få parametrar. Detta innebär att bebyggelsen tenderar till att betraktas som oföränderlig och att ”idealen” materialiserade i morfologierna blir konstanta. Ur morfologiskt perspektiv förekommer det lika många varianter som analyserade enheter; varje bebyggelse har sina individuella särdrag. Genom att på teoretisk basis konstruera ett ”polytetiskt” idealbegrepp med en ”hel” uppsättning av fenomen och jämföra detta med källmaterialet, så framkommer olika uppsättningar av variationer. Variationerna bör tolkas som materialiserade kompromisser där nya intentioner och hävdvunna traditioner stötts och blötts mellan olika aktörer. Fallgrens resultat visar både att hävdvunnenheten och gamla traditioner levtt kvar i bebyggelsemorfologierna, att gamla fägator och hägnadssystem utnyttjades även under senare perioder (och kanske på sina platser fortfarande utnyttjas). Samtidigt måste det påpekas att även om byarnas morfologier inte förändrades, så kan de olika enheterna ha tagit till sig andra fenomen från ”idealbyn”. Exempelvis kan formerna för samarbete ha förändrats och/eller de sociala förhållandena (som exempelvis förekomst av landbor). Mats Riddersporre har följt upp Fallgrens resonemang och problematiserat förhållandena mellan bebyggelsemorfologi och samarbete mellan olika bebyggelseenheter (Riddersporre 1999). Han presenterar i artikeln fyra teoretiska modeller som utgår från ett binärt motsatsförhållande (bo tillsammans – arbeta tillsammans gentemot bo isär utan samarbete) och två varianter av detta (bo

isär – arbeta tillsammans gentemot bo tillsammans utan samarbete). Dessa former behöver inte utesluta varandra, som Riddersporre också understryker, de utgör snarare idealiserande exempel på kompromisser mellan konkurrerande ideal, nymodigheter och gamla traditioner vad gäller det funktionella rummet. De olika samarbetsformerna kan, som påvisas av Fallgrens artikel, ha existerat i samma landskapsavsnitt såväl som under samma tid.

Aktörerna och begreppsbildningen

Sammankopplingen av begreppen ”by” och ”bybildning” är, som påtalats ovan, av vikt för att fånga aktörerna i det historiska skeendet. I detta perspektiv är ”bybildningen” ett uttryck för en vilja att förändra samhället. Det är en del av individers och kollektivs vilja att uppnå vissa målsättningar, att skapa nya levnadsomständigheter. Den konstruerade slutprodukten, som vi valt att benämna ”by” är en kompromiss mellan individer, intressegrupper och andra maktsfärer i samhället. Grundsynen i detta betraktelsesätt är att individerna både är fria och ofria. Deras handlingsutrymmen är definierade av de förutsättningar som finns i det existerande samhället – individen måste förhålla sig till sin kontext. Detta innebär inte att individen är fångad i ett handlingslöst tillstånd. Genom att agera skapas fortlöpande nya förutsättningar. Samhället består av sociala system vilket är detsamma som ”reproducerade relationer mellan aktörer eller kollektiv, organiserade som regelbunden social praxis. Denna typ av regelbundet reproducerad social praxis är ingenting annat än samhällets institutioner” (Lilja 1990, s. 217 efter Giddens 1979 och 1984). Under medeltiden utgjorde ”feodalism” beteckningen på det övergripande rådande sociala systemet. Med detta avses de sociala institutioner som grundades och fortlöpande förändrades genom daglig praxis och som konstituerades av kyrkan, staten och de olika samhällsklasserna. Beroendeförhållandena grundades främst på olika former av privilegier till resurser, främst den agrara produktionen. Men en viktig del av systemet

var även de sociala beroendeförhållanden och relationer som fanns i hela samhället.

”Bybildning” innebär i detta perspektiv *regelbunden social praxis*, vilket enligt Giddens är resultatet av individuella och kollektiva handlingar. Genom att definiera en *mängd* olika parametrar i begreppet kan det vara möjligt att fånga vilka handlingar och vilka aktörer som ligger bakom viljan att ”bybilda”. Varje fenomen bör betraktas som intentioner, hävdvunnenhet och kompromisser i strukturerandet av de sociala relationerna och samhällets institutioner.

De sociala systemen bör dock kompletteras till att även innefatta förhållningssätt gentemot *landskapet*. I detta fanns, framförallt i skriftlösa tidrum, ideologiskt viktiga minnen och maktsymboler i form av olika typer av monument eller andra lämningar Valet av, och förutsättningarna för ”bybildningen” utgick i så motto ifrån två motsatta färdriktningar som fanns inbakade i landskapet. Den ena riktningen var mot framtiden medan den andra syftade på dåtid, mediet mellan dessa motsatser var minnet (se resonemang i Olivier 1999, s. 531). Ett skeende hänför sig både mot framtiden (genom omvandling), och gentemot det förflutna (genom åldrandet) genom att hela tiden bevara ett vittnesbörd om det förflutna (Anglert 2001). Alla olika typer av bebyggelser, som representerar strukturationer av sociala relationer, förhöll sig således till något i dåtiden i form av fysiska lämningar och platser för kollektiva minnen, för att ta avstamp in i framtiden. Förståelsen av incitamenten bakom besluten att ”bybilda” är i detta perspektiv beroende av förståelsen av landskapet i stort. Bybegreppet formades i ett sammanhang mellan förutsättningar och framtidsperspektiv.

I det följande görs först en idealiserande typbeskrivning av den medeltida byn (främst med utgångspunkter i den arkeologiska litteraturen). På detta följer en studie av landskapsuppfattningen med tonvikt på den senare delen av järnåldern och den tidiga medeltiden. Detta görs i syfte att bygga upp en förståelse och en kontext kring ”bybildningen” och dess mer ”stationära” bebyggelseskick. Därefter vidtar en mer specifik

undersökning av bebyggelsemorfologi och byggnadskultur som fäster avseende vid de sociala förändringar som ägde rum. Texten avslutas med en diskussion kring sambanden mellan ”bybildningen” och formerandet av den medeltida bondeklassen.

Den medeltida byn – en idealiserande typbeskrivning

Den medeltida byn skapades i en feodal kontext, och präglades både vad gäller morfologi och produktionsorganisation av de feudala förhållandena (mycket av det följande i texten är hämtat från Olsson & Thomason 2001). De vertikala samhällsrelationerna konstituerades framförallt av herravälde och underkastelse. Kärnan i dessa förhållanden var de feudala räntorna: arbetsränta, naturränta eller penningränta; detta oavsett om rätten till räntan eller skatten innehades av en frälseperson, av kungen eller av kyrkan. Systemets grundläggande enhet var jorden, eller, mer specifikt formulerat, ägandet av den från territoriet utgående produktionen. Detta innebar att territoriet var ett politiskt definierat rum, avskiljbart från människorna som bebodde det. Dess begränsningar var fastlagda och kringgårdade med regler, bestämmelser och privilegier (Saunders 1990, s. 184f; 1991).

Bönderna

Bönderna har ofta betraktats i ett tidlöst vakuum, som ”traditionella” eller som självhushållare. Men i praktiken har naturligtvis bönderna redan under medeltiden varit aktörer i samhället, och därmed också på de mer eller mindre utvecklade marknaderna, när tillfälle funnits och när det har varit nödvändigt. Bönderna har i denna mening aldrig varit helt självhushållande, men till skillnad från senare tiders kommersiella familjejordbrukare var de bara delvis integrerade i ofullständiga marknader (Ellis 1988, s. 4f). *”Peasants are farm households, with access to their means of livelihood in land, utilizing mainly family labour in farm production, always located in a larger economic system, but*

fundamentally characterized by partial engagement in markets which tend to function with a high degree of imperfection.” (a.a., s. 12). Det feudala landskapet var således produktionsdelat. Bönderna stod för den agrara produktionen, medan handel och visst hantverk utfördes i städerna under egen jurisdiktion. Städerna fungerade som avyttringsplatser för delar av det agrara produktionsöverskottet. På städernas marknader kunde stormännen avyttra sitt överskott och införskaffa produkter för statuskonsumtion. Men då böndernas produktion specialiserades, eller då de avkrävdes jordränta i form av pengar, har även de deltagit allt mer i marknadsutbytet. Byarna och städerna fungerade således interaktivt och förutsatte varandras existens.

Till skillnad från de äldre, mer ätt- eller släktskapsbaserade gemenskaperna, var de feudala horisontella samhällsrelationerna i högre grad relaterade till en viss bosättning, ett visst bosättningsområde och gemensamma förhållanden till produktionen. Så bildades t.ex. en mängd olika typer av medeltida korporationer (Lindström 1991, s. 13ff). Den medeltida människan ingick alltid i någon sorts organiserad gemenskap. Vad gäller byn manifesterades detta av samarbetet kring den agrara produktionen. Denna organiserades av ett gemensamt byråd, mer eller mindre formaliserat. Platsen för rådet var oftast det gemensamma området mellan gårdarna, benämnt *forte*, eller bygata. I flera tyska byar uppfördes också speciella ”byrådhus” där byns förtroendevalda träffades (Rösener 1992, s. 165) och där det även under hög- och senmedeltid utvecklades egna byjurisdiktioner (a.a., s. 149) liknande den som medeltidsstäderna hade i Skandinavien. För Skandinavien del finns de tidigaste beläggen för bystämmor och utseende av ålderman i de byordningar som började skrivas ner under slutet av 1400-talet, men har av allt att döma rötter i medeltiden (Porsmose 1988, s. 364f). De skandinaviska byordningarna var däremot nästan helt inriktade på att reglera den agrara produktionens gemensamma regler: stängsel, betesdrift, tidschema för åkerarbetet, m.m. Behovet av att nedteckna byordningen antas ha samband med byns storlek;

ju mindre samfällighet, desto mindre skäl att formalisera regelverket (Erixon 1978). I landskapslagarna framgår dock att byrådet eller de boende i byn hade viss roll i det juridiska systemet, även om det inte förefaller ha varit lika ”institutionaliserat” som i Tyskland.

Bebyggelsen

Genom *toften* reglerades varje gårds andel av byns tillgångar i form av åkermark, beten och andra nyttigheter. Den reglerade också gårdens skyldigheter i byns kollektiva arbete och dess del av den feodala räntan. Toften var en inhägnad yta runt gården. Tofternas bredd gentemot bygatan/byplatsen (*forten*) stod således i proportion till gårdarnas andel av rättigheter och skyldigheter. Tofternas ordning på bytomten var ofta också bestämmande för placeringen av gårdarnas tegar på den gemensamma inägomarken. I Skandinavien benämndes en sådan ordning solskifte. Bebyggelsen var mot bakgrund av detta noga reglerad i förhållande till såväl den gemensamma driften som till den feodala räntan.

Byarna – såväl själva bebyggelseplatsen som åkrar och utmarker – utgjorde sociala rum i landskapet (fig. 3). Kulturgeografen Brian Roberts har delat in byns utrymmen i tre sociala kategorier (Roberts 1987, s. 21). Han menar att det finns offentliga ytor för alla och envar, platser ämnade åt byinvånarna själv och privata rum. I de danska byarna skall tofterna betraktas som privata utrymmen, det var också bostadshuset och gården/toften som definierade den högsta graden av juridiskt skydd (Hoff 1997, s. 44). Åkrarna utgjorde troligen någon typ av mellanting eftersom de växlade mellan privat ägande och kollektivt utnyttjande. Vissa marker hade dock en speciell status. I landskapslagarna omnämns *ornum* och *stuf* som säregda jordstycken som inte räknades till byns marker (a.a., s. 150ff) och därför bör betraktas som privata. Betesmarkerna utanför vångarna utgjorde tillsammans med delar av sockenkyrkan bysamfällda utrymmen. Rätten till skogarna är dock problematisk att kategorisera.

Tillhörde inte jorden någon, tillhörde den i princip kungen. Men alla och envar hade enligt sedvana och kanonisk rätt att nyttja densamma (s.k. *dominium utile*, se nedan). Detta hävdades av kungamakten när de gällde de stora skogarna (Porsmose 1988, s. 299). Å andra sidan hade bönderna nyttjanderätt till utmark och skogsdrift. Mindre skogar tillhörde frälset eller så låg de i fälad till byarna. Under loppet av medeltiden förändrades dock dessa förhållanden. Frälset lyckades på vissa platser skilja skogen från byns övriga marker för att på så vis skaffa sig kontroll över denna. Under senmedeltid skärptes konflikterna kring skogsbruket samt jakt och fiske. Med undantag av undervegetationen fick bönderna endast med frälsets tillstånd fälla träd, jaga och fiska (Porsmose 1988, s. 362ff; Hoff 1997, s. 267–276). Vad gäller vägarna så hade dessa olika typer av social status (se i Hoff 1997, s. 288–311). De publika vägarna, adelvägarna (”adel” i betydelsen huvudsaklig eller gammal), var ett kollektivt rum som skulle underhållas av de enskilda byarna. Sedan fanns det kungsvägar som var militära vägar mellan borgar, städer, hamnar som var underlagda kunglig fredsordning. Vidare omnämns i landskapslagarna kyrkovägar som ombesörjdes av sockenmenigheten och diverse privata vägar som var enskilda ”rum”.

Klassrelationerna gestaltades även i form av statuskonsumtion (*conspicuous consumption*). I feodala förhållanden, och kanske speciellt under tidig medeltid, utnyttjade överheten sin rikedom i första hand för konsumtion, för att tillfredsställa personliga eller stånds-mässiga behov, och inte som en källa för att ackumulera kapital för att ytterligare berika sig (Gurevitj 1979, s. 39). De mest påtagliga exemplen på detta är uppförande av manifesta byggnader. Genom huvudgårdens placering i byn och genom uppförande av stenhus eventuellt med vissa försvarsanordningar, kunde stormannen legitimera sin överhöghet. Senare under medeltiden skulle huvudgårdsinnehavaren i de flesta fall avgränsa sig ytterligare genom att lämna byn och uppföra sina stånds-mässiga byggnader på en avskild plats (Skansjö m.fl. 1989; Porsmose 1988, s. 250ff).

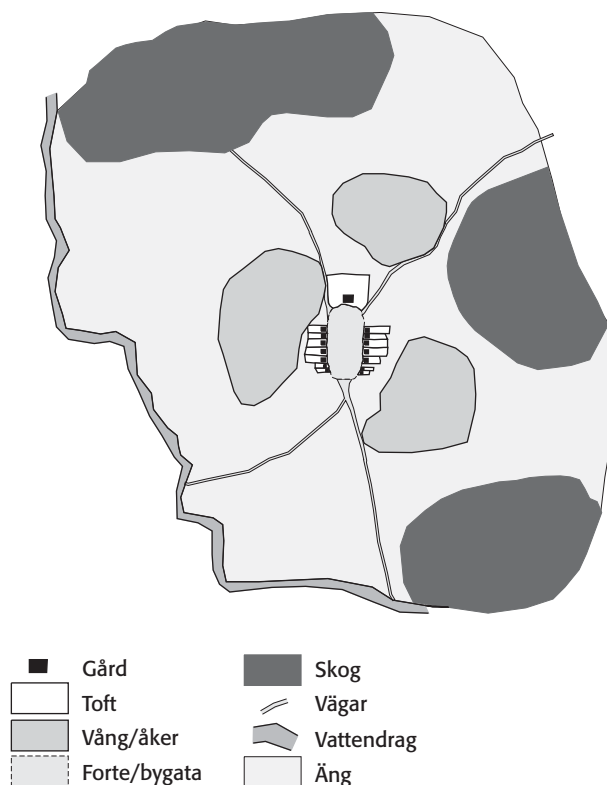

Fig. 3. Byarnas olika sociala rum fördelade på olika korporationer.

The different social spaces in the villages, distributed among different corporations.

En annan viktig plats eller institution i vissa byar var kvarnarna/möllorna. Dessa fanns ofta i närheten av frälsets huvudgårdar (Porsmose 1988, s. 378ff) eller ägda av en bonde utanför bytomten (Dahl 1942, s. 59). I England, Tyskland och Frankrike fanns ett "mölletvång" (på svenska: "kvarntvång") som innebar att bönderna var tvungna att mala sitt spannmål i frälsets kvarnar (Saunders 1990; Hoff 1997, s. 80f). I de nordiska landskapslagarna finns dock inget som tyder på ett sådant monopol. De regler som styrde etablerandet av vattenkvarnar enligt de danska landskapslagarna inriktades främst på att etablerandet av dammar inte skulle störa jordbruket eller någon befintlig kvarn (Hoff 1997, s. 75ff). En del bevarade dokument

från slutet av 1100-talet och framåt antyder en förändring mot ett "mölletvång" även i det medeltida Danmark. Dokumenten belyser främst monopol i städerna, men det anses vara allmänt giltigt för samhället i stort. Vissa menar att städer hade monopol på kvarndrift i förhållande till ett större agrarproducerande omland (Thun 1982), andra menar att särskilda privilegier för kvarndrift åsyftade större vattendrag och hade att göra med kungamaktens hävdande av regalrätten (Hoff 1997, s. 81).

Byarnas storlek under mitten av 1600-talet

Byarna i Skåne bestod under mitten av 1600-talet i medeltal av 10 gårdar. De största byarna fanns under

Härad/ antal gårdar	Bara		Frosta		Harjager		Luggude		Onsjö		Rönneberga		Torna	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
1	21	21	106	106	4	4	156	156	56	56	15	15	32	32
2	7	14	40	80	7	14	19	38	18	36	3	6	13	26
3 – 5	14	53	49	179	20	38	54	199	9	34	6	24	12	50
6 – 10	28	209	28	228	6	40	43	332	13	103	12	102	12	101
11 – 20	17	234	16	240	10	144	14	176	18	253	17	269	24	355
> 20	0	0	5	128	7	181	2	42	3	82	5	113	7	162
Summa	87	531	244	961	54	421	288	943	117	564	58	529	100	726

Tabell 1. Den rurala bebyggelsens fördelning i Bara, Frosta, Harjager, Luggude, Onsjö, Rönneberga och Torna härad under mitten av 1600-talet. A= antalet bebyggelseenheter, B= antalet gårdar. Kategorisering efter Dahl 1942. Källa Karlsson 1998, appendix XII.

Distribution of rural settlement in the hundreds of Bara, Frosta, Harjager, Luggude, Onsjö, Rönneberga and Torna in the mid-17th century. A= number of settlement units, B= number of farms. Categorization according to Dahl 1942. Source Karlsson 1998, appendix XII.

denna period i Gärd's härad på Kristianstadsslätten, medan de minsta var belägna på Söderåsen i Norra Åsbo härad (Dahl 1942, s. 12). Jämfört med nordtyska och danska förhållanden var de skånska byarna små men tätt liggande (Dahl 1942, s. 14). Därutöver fanns 1626 gårdar belägna såsom ensam- eller dubbelgårdar (> 14 % av det totala antalet gårdar). Jämförs dessa karakteristika med de fem utvalda häraderna i västra Skåne, så förelåg en något annorlunda fördelning (data från Karlsson 1998, appendix XII). Medelstorleken på en by i detta område var 16 gårdar.

Skillnaderna mellan de olika häraderna i västra Skåne är stora (se tab. 1). Antalet ensam- eller dubbelgårdar i Luggude härad utgjorde mer än hälften av det totala antalet bebyggelseenheter. Motbilden till denna situation fanns i Harjagers härad. Där utgjorde byar med tre eller fler gårdar 80 % av det totala antalet bebyggelseenheter. I Harjagers härad fanns även den största andelen bebyggelseenheter med fler än 20 gårdar. Detta är en tendens som även finns i de närmaste grannhäraderna. Exempelvis hade ca 40 % av bebyggelseenheter i Rönneberga härad elva eller fler gårdar. Störst andel bebyggelseenheter med 3–5 gårdar

fanns i Frosta och Luggude härad. Dessa uppgifter skall relateras till densiteten av bebyggelseenheter (från Dahl 1942, fig. 8). Antalet bebyggelseenheter per kvadratmil var som störst på Kullahalvön, de södra delarna av Luggude och norra delarna av Rönneberga, samt i de västra och centrala delarna av Bara härad. Bydensiteten var minst i gränslandet mellan Rönneberga, Luggude och Onsjö härad samt i de södra delarna av Torna härad.

Åkrarna och utmarken

Åkrarna var indelade i två eller flera större fält, kallade vångar. Åtminstone under växtsäsongen var vångarna inhägnade för att hindra betesdjur tillträde (se i Olsson & Thomasson 2001 och där anförda arbeten). I anslutning till byarna var två eller tre vångar vanligast. Dessa var fördelade på en växling mellan träda och olika grödor. När vångarna odlades delades de in i smala tegar fördelade på de olika gårdarnas andel av byns arealer. På detta sätt hade varje bonde sina olika tegar utspridda på många platser inom vångarna. ”Bruket av varje åker var beroende av gemensamma beslut från bysamfälligheten vad gäller tidsschema och

val av gröda. Tegarna brukades alltså individuellt under växtsäsongen och avkastningen ägdes av varje bonde individuellt, men efter skörd, fram tills nästa plöjning, släpptes kreaturen ut på fälten som då nyttjades kollektivt som betesmark. Därmed transformerades åkern från individuellt till kollektivt nyttjande i en bestämd cykel. Ingen enskild bonde kunde hävda att grannens boskap inte skulle beta på hans teg” (Olsson & Thomasson 2001, s. 14).

Det fanns uppenbara fördelar med detta system.

- För det första var två- och/eller trevångsbruket mer produktivt än envångsbruket.
- För det andra var arbetena med hägnader för att hålla ute kreatur per bonde mindre i en gemensam vång än om dessa skulle inhägnats separat.
- För det tredje fanns det uppenbara fördelar med gemensamt storskaligt bete på vångar som låg i träda eftersom detta automatiskt gödslade fälten (punkt nr tre och fyra benämndes samfällt ”vångalag”).
- För det fjärde var den enskilde bondens tegspridning (tegarna var placerade i alla typer av markslag och i samtliga vångar, en typ av försäkring). Om det var torka under något år så kompenseras produktionsminskningen på de högt liggande sandjordarna av en motsvarande höjning på de lågt liggande lerjordarna.
- För det femte skapade tegspridningen och de olika vångarna en förskjutning av grödornas mognad. På detta sätt fanns det möjlighet att på ett bättre sätt planera arbetena och därmed minska kostnaderna för arbetskraft, färre människor behövde arbeta vid ett och samma tillfälle.

Allmänningarna brukades och nyttjanderätten innehades kollektivt av byn, dess olika resurser stod i proportion till den enskilde bondens andel av byns resurser. De bestod av markslag som skilde sig från trakt till trakt. Gemensamt för samtliga byar var att det fanns betesmark på allmänningarna. Betet ägde rum bysamfällt och i stor skala vilket var fördelaktigt ur två perspektiv. Dels är flyttande av hjordar det mest rationella

sättet att utnyttja en given mängd betesmark, dels blir arbetskraftskostnaden för att vakta och driva boskapen mindre ju större flocken är.

Att bo – kampen i landskapet

Landskapet kan beskrivas som de dialektiska relationerna mellan platser och rum. Platsen att bo på är vald utifrån hävdvunnenhet och nya intentioner vilket antingen kan beskrivas som mångtidsligt (eftersom det finns olika uppsättningar parametrar på olika platser) eller fortgående föränderligt (eftersom nya intentioner hela tiden förändrar det hävdvunna). Platserna för bebyggelseetableringar har således valts utifrån en mängd olika kriterier; att bo är att förhålla sig till något. Var, när och hur bopålar slogs ner i och drogs upp ur marken var/är ett aktivt uttryck för handling inom den sociala strukturen och var/är som sådan ett uttryck för densamma genom att själva handlingarna strukturerar samhället och dess maktrelationer (se Larsson 2000, s. 53). I detta tolkningsperspektiv kan handlingarna betraktas som en del av kampen inom den sociala strukturen materialiserad och konstituerad av beståndsdelarna i landskapet.

”Den vandrande byn” i forskningen

Den danske professorn i arkeologi C. J. Becker undersökte under sista halvan av 1960-talet och början av 1970-talet en större bosättning från äldre järnålder på Grøntoft Hede i västra Jylland (Grøngaard Jeppesen 1981, s. 137). Vid undersökningarna påträffades sammanlagt 250 hustomter inom en yta av ca 16 hektar. Becker gjorde tolkningen att alla gårdar och hus inte stått samtidigt, utan att en eller två gruppbebyggelser existerat samtidigt och att nyetableringar av bebyggelser skett i genomsnitt vart 30:e år. Fenomenet har sedan dess kommit att benämnas ”den vandrande byn” och har blivit normgivande inom sydsandinavisk bebyggelsearkeologi. Flera ytmässigt omfattande undersökningar i Jylland har kunnat bekräfta detta fenomen. Framförallt har utgrävningarna i Nørre Snede

och Vorbasse kommit att framstå som sinnebilder för ”vandrande byar”. Båda boplatserna anlades under 100-talet e. Kr. och har, åtminstone vad gäller Vorbasse, kunnat följas till sin medeltida/nutida placering (Hvass 1988). Förflyttningarna skedde inom mindre områden och med tidsintervaller som varierade mellan 100 och 200 år. I Vorbasse förflyttades bebyggelsen som längst kring år 1100, då den vikingatida boplatsern övergavs till förmån för platsen för den medeltida kyrkbyn ca 1 km söderut (Porsmose 1994, s. 104, se även Kieffer-Olsen 1987).

Fenomenet med ”vandrande byar” är känt från stora delar av norra och nordvästra Europa. I de icke romaniserade delarna av norra Tyskland, Holland och i Storbritannien karakteriserades bebyggelsen under perioden 400–1000 av ”mobilitet och instabilitet” vilket innebar kortlivade bosättningar vilka i genomsnitt existerade under 200–300 år (Chapelot & Fossier 1985, s. 58, 68; Callmer 1986, s. 168f; Steuer 1989, s. 117 ff). Även i de norra delarna av Frankrike fanns samma typ av bebyggelsemönster under det första årtusendet (Haselgrove & Scull 1995).

Torben Grøngaard Jeppesen har utifrån en mängd arkeologiska undersökningar försökt att identifiera generella expansions- och regressionsfaser i detta mobila bebyggelsemönster (Grøngaard Jeppesen 1981, s. 133ff). Undersökningarna omfattade sammanlagt 89 boplatser från perioden 1–1000 e. Kr. belägna i Danmark och det tysk-holländska lågländsområdet. Regressionsfaserna belystes genom nedläggelser av boplatser medan expansionsfaserna på samma sätt baserades på etableringar av bebyggelse. Utifrån detta kunde han konstatera att det i hela området förekommit en allmän regressionsfas under 400- och 500-talen. Först under 700- och 800-talen fanns en påtaglig expansionsfas. Detta innebar för det tysk-holländska området att bebyggelsen fixerades till platsen för de ”medeltida” bytomterna. I Danmark sker dock ytterligare en bebyggelseförflyttning under perioden 900–1100 innan bebyggelsen fixeras till de historiskt kända byarna. Under slutet av den sistnämnda perioden inträdde en

regressionsfas i det tysk-holländska området. Under 1200- och 1300-talet, menar Grøngaard Jeppesen, fortsätter dock expansionsfasen i Danmark genom ny-röjningar.

Forskningsläget har dock på en del punkter kommit att förändras sedan Grøngaard Jeppesen publicerade sin avhandling år 1981. Johan Callmer har i en studie av bebyggelsedynamiken i Skåne under perioden 600–1100 kunnat påvisa flera intressanta nyanseringar av Grøngaard Jeppesens resultat. För det första betonar Callmer en långsam kontinuerlig befolkningsökning under hela järnåldern, men garderar sig även mot eventuella variationer i denna utveckling orsakade av försämrade jordbruksförhållanden och farsoter (Callmer 1986, s. 180). För det andra anammar Callmer ett antal ahistoriska modeller för att förklara fluktuationerna i nedläggelser och etableringar av bebyggelsen. Förklaringarna till fluktuationerna studeras i rumsliga perspektiv till skillnad från Grøngaard Jeppesens utpräglat kronologiska perspektiv. Callmer menar att bebyggelseskicket under perioden yngre järnålder till äldre medeltid främst karakteriserades av platskontinuitet eller av mindre bebyggelseförflyttningar (< 250 m), samt att ”... a settlement which remain on its earlier location or nearby [...] attracts and absorbs one or more adjacent settlements” (a.a., s. 173 [cit.], s. 199f). Vidare betonar Callmer att i princip samtliga kustboplatser försvann under loppet av 900- och 1000-talen (a.a., s. 200). Liknande resonemang har framförts av Björhem och Säfvestad som menar att: ”Luckor i kontinuiteten på boplatser skulle således vara orsakad av koncentration och nedläggning, avlöst av splittring och nybyggnation av bebyggelse, snarare än av ett regelbundet vandrande av enheter mellan boplatstorna” (Björhem & Säfvestad 1993, s. 351). Således relateras inte nedläggelser och etableringar av bebyggelser till demografiska regressions- och expansionsfaser. Callmers förklaringar till boplatsernas rörlighet i landskapet hänförs istället till omorganisation i samband med införandet av flervångsbruket, formerandet av tidigmedeltida egendomar

och osäkra förhållanden i kustzonerna. Vidare menar han att etableringen av bebyggelsen på de medeltida bytomterna var en del av det äldre mobila bebyggelsemönstret. Däremot, påpekar han, var det först under 1200-talet som bebyggelsen kan betraktas som stationär. Bebyggelsen finns nämligen kvar på samma plats, men borde vid denna tidpunkt ha reorganiserats eller flyttats. Enligt Callmers synsätt så är det sålunda inte avgörande att bebyggelse etableras på det som senare skulle bli medeltida bytomter utan varför de inte flyttade. Orsakerna till detta var att *"After A. D. 1100 the rural units had been taxed and serious attempts were made to introduce rudimenta of a money economy by the central power of Denmark"* (Callmer 1986, s. 203).

Erland Porsmose har lanserat en delvis annorlunda tolkning av bebyggelseförflyttningarna under sen järnålder och tidig medeltid. Han menar till skillnad från Callmer att bebyggelsen decentraliserades under denna period (Porsmose 1988, s. 327f). Detta skedde antingen genom delning eller utflyttning. Orsakerna bakom var att det med utvidgningen av åkerytorna och införandet av hjulplogen genererades för stora transportkostnader inom stora bebyggelseenheter. Björhem och Säfvestad framför hypotesen att omlokaliseringarna skulle vara resultat av att de tidigare bygderna blivit överkoloniserade varpå nya landskapsavsnitt tagits i anspråk för nya bebyggelseenheter (Björhem & Säfvestad 1993, s. 357). Även uppfattningen om tidpunkten för bebyggelseetablering på de medeltida bytomterna har kommit att nyanseras (se ovan).

Bebyggelseförflyttningarna har ofta förklarats utifrån processuella och kulturekologiska premisser. Porsmose menar exempelvis att förklaringen till att byarna "vandrade" var att bebyggelseområdet efter övergivandet kunde betraktas som en gödslad åkeryta (Porsmose 1988, s. 229ff). Liknande tolkningar finns även hos Sten Skansjö. Han menar att bebyggelsen var hänvisad till att flytta inom grovt definierade resursområden vars tillgångar utnyttjades extensivt (Skansjö 1983, s. 128). Diskussionerna har även förts mot bakgrund av och komparativt gentemot vetenskaperna kring

de medeltida byarna. Befolkningsökning, samhällsförändringar och teknikutveckling har på ett eller annat sätt inverkat vid en "utveckling mot den medeltida byn". Porsmose anför exempelvis att med införandet av flervångsbruket utarmades inte åkrarna och därmed försvann nödvändigheten att flytta bebyggelserna (Porsmose 1988, s. 229ff).

Gemensamt för förklaringarna till det rörliga bebyggelseskicket är att samtliga mer eller mindre stora modeller utgår från att mobiliteten är en passiv konsekvens av händelser och processer. Precis som i betraktandet av begreppet bybildning bör förflyttningarna förstås som aktiva yttringar av intentioner i ett landskap befolkat av traditioner och konflikter.

Den tyske arkeologen Heiko Steuer har försökt att tolka bebyggelseförflyttningarna som aktiva markeringar av sociala handlingar. Han menar i likhet med övriga att den konstanta socioekonomiska faktorn i samhället var ett område eller en bygd ("mark"), inte själva bebyggelsen. Men med utgångspunkt i det merovingiska riket anför Steuer att förläningar och äganderätt kan förklara mobiliteten i bebyggelsen: *"In any case a single settlement area or 'mark' was a possession which the king, for example, would initially transfer to his followers as a whole. Later several lords may have owned property in a 'mark' and severally wielded authority over land and people"* (Steuer 1989, s. 117f). Förflyttningarna var enligt detta resonemang resultatet av att nya stormän övertog förläningar och grundade nya bosättningar, alltså genom förändringar i ägandestrukturen. Men samtidigt påpekar Steuer att beslutet att flytta bebyggelsen endast kunde tas genom konsensus hos invånarna i dess helhet. Detta påstån-
de motsägs dock senare, då han menar att jordägarna eller de som förlänats rättigheterna till bygden ensamrådande kunde fälla avgörandet: *"There is a remarkable dynamism in the changes in the settlement area, the 'mark', which reflects one and the same social process: the consolidation of manorial structure. It may thus be suggested, though not demonstrated, that at the time when the village was not yet hereditary property,*

the land-lord, who was given the village by the king, could rebuild it on a new site” (Steuer 1989, s. 119). Grunderna i Steuers resonemang är att förflyttningarna möjliggjordes av att förläningarna innebar en oinskränkt äganderätt av all bebyggelse inom bygden. Han menar nämligen att bebyggelsen blev stationär när stormän ”... came to have rights and property in a village, relocations of the old type were no longer practicable, or even desirable, especially since these lords owned scattered property and did not live in the village themselves” (Steuer 1989, s. 118). Resonemangets förutsätter antingen att jorden var fritt avyttringsbar från dess invånare eller att förläningen/ägandet innefattade förfoganderätt över invånarnas tributer till kungen. Etablerandet av gods och huvudgårdar skulle i detta fall betyda rätt till andelar av produktionen. Detta uteslöt inte olika former av sysslor eller skyldigheter gentemot kungar eller andra potentater.

En annan förklaring till det cykliska förflyttandet av bebyggelse har framförts av holländaren Fokke Gerritsen (Gerritsen 1999). I likhet med Steuer ser han förflyttningarna som aktiva sociala markeringar, men Gerritsen betonar istället hur bebyggelserna följer dess invånarens respektive biografier. Husens uppförande, levnadstid, ombyggnader, förfall och nedmonterande samt dess placering var aktiva representationer av den inneboende familjens livscykel samt dess status i förhållande till det övriga samhället.

Det finns många sympatiska sidor i hur Steuer och Gerritsen betraktar förflyttningarna som aktiva sociala handlingar, inte som passiva konsekvenser av historiska processer. Vidare finns en återkoppling till samhällsutvecklingen i vilken bebyggelsens rörlighet utgör en konstituerande del. I förhållande till Grøngaard Jepsen innebär detta att förflyttningarna i första hand *inte* bör betraktas som resultat av demografiska förändringar, även om detta indirekt kan ha påverkat och bidragit till utvecklingen. Såsom Callmer har visat finns det en mängd olika ”valmöjligheter” exempelvis vid demografiska och/eller sociala förändringar: flytta samman, flytta isär, reorganisera och kolonisera (Call-

mer 1986, s. 173ff). Dessa ”valmöjligheter” definieras av aktörens (individer och kollektiv) förutsättningar inom det existerande samhället (bestående av ”temporaliteter” eller ”varaktigheter”). Själva beslutet att flytta en bebyggelse till en annan plats kan sägas vara en händelse medan möjligheten att genomföra detta emanerar ur nivån av konjunkture/cykler (jfr Braudel 1980; se Bintliff 1995).

Åminnelser av forna boplatser

Forna tiders boplatser eller de kollektiva minnena som formats kring dessa har varit fenomen i landskapsrummet. Många har bevarats såsom nedtecknade marknamn i jordeböcker och på kartor. Ofta har det efter arkeologiska undersökningar visat sig att det muntliga återberättandet av den forna boplatsen har pågått under väldigt långa tidsrymder. Ofta har även dessa marknamn förlorat de ursprungliga betydelserna och kanske bara fungerade som särskiljande beteckningar mellan olika jordstycken.

Den kanske viktigaste och tydligaste indikationen utgörs av marknamn som innehåller begreppet ”toft”. Förutom att ha varit ett fördelningsinstrument och en juridisk gräns i de medeltida byarna så finns det dylika marknamn utanför de äldsta kartornas gårdsplatser. Dessa kan visserligen ha fungerat som ”nya” tofttytor vid omskifte av byarna (Riddersporre 1996), men en hel del faktorer talar för att begreppet huvudsakligen kan tolkas som en indikation på äldre bebyggelse. Detta är ett förhållande som antyds i landskapslagarna där tofter benämns som ”gamle toft” och ”ubebygget toft” (Hoff 1997, s. 87f). Men de tydligaste indikationerna har konstaterats vid arkeologiska undersökningar. Inom Ystadsprojektet genomfördes en hel mängd undersökningar på platser som i det äldre kartmaterialet bar toftnamn. I många, och vad gäller Stora Köpings socken i samtliga fall, påträffades bebyggelse-rester från övergången mellan vikingatid och tidig medeltid (Riddersporre 1995, s. 71f, 152). Detta samband är belagt även på andra håll i Skåne (Jönsson & Brorsson 2003). Tillsammans med betydelsen av begreppet

toft, dvs. ”åker invid gård” eller ”hustomt”, framgår att begreppet under medeltiden även kunde förstås som beteckning på övergiven bebyggelse (se Nationalencyklopedin *toft*), vilken fortfarande vid tiden för nedtecknandet av de skriftliga källorna utgjorde indelningskategorier i landskapet och som levde kvar i det kollektiva minnet.

Andra indikationer på övergiven bebyggelse i form av marknamn på äldre kartor, är från bykärnan avsidens belägna marker med namn innehållande begreppen bol och torp eller namn som innehåller stuga, lada och damm/mölla. Den första grupperingen ansluter delvis till diskussionen kring toftbegreppet. Begreppet bol betecknade ursprungligen boställe, gård eller hemman, men hade också, i likhet med toft, en kameral betydelse för värdering och indelning av jord (Nationalencyklopedin *bol*). Eftersom bolnamnen var verksamma under vikingatid och tidig medeltid torde övergivandet kunna dateras till denna period. Likaledes kan avsidens belägna åkrar som har torpnamn indikera en övergiven bebyggelse. Torpnamnen är dock problematiska att datera eftersom dessa varit verksamma under vikingatid och medeltid såväl som under modern tid. Den andra gruppen av namnformer är troligen yngre än den föregående. Såväl damm/mölla som lada är av allt att döma medeltida fenomen, medan stuga tillhör efterreformatorisk tid.

Mellan de sydvästskånska byarna Löddeköpinge, Hofterup och Barsebäck påträffades vid excerperingar av äldre kartmaterial fyra toftomnämningen i form av definierade markstycken som tyder på att platsen tidigare varit en bebyggelse bestående av fyra gårdar. Vid arkeologiska undersökningar återfanns också boplatslämningar och fynd från perioden yngre järnålder till vikingatid (Stark & Mårtensson 2001). Den stora järnåldersboplatsen strax söder om Stora Uppåkra har likaledes markerats med olika typer av toftnamn (Riddersporre 1996). Dessa omnämningen tillsammans med de likaledes bebyggelseindikerande namnen ”brunnsåkrar” och ”dynnegårds åkrar” täcker stora delar av fornlämningens yta. Strax nordväst om bytomten och

utanför järnåldersboplatsen återfinns ”humblatofter” vilka likaledes indikerar förekomst av äldre bebyggelse. Medan de yngsta bebyggelse lämningarna och framdetekterade ädelmetallfynd inom delar av järnåldersboplatsen pekar på dateringar från perioden venedeltid-övergången till tidig medeltid, så är vetskapen kring ”humblatofterna” mer begränsad. Vid arkeologiska undersökningar har kulturlager (Stjernquist 1995) och olika typer av nedgrävningar framkommit (Lindell & Thomasson 1999). Dessa har dock inte gått att datera. I vilket fall tyder marknamnen på existensen av två rumsligt separata bebyggelseenheter före tillkomsten av den medeltida byn, och i förhållande till de tofter som markerats invid bykärnan, på flera generationer av bebyggelseindikerande marknamn.

Indicier på övergivna bebyggelser inom Väst kustbanans utredningsområde

Inom Väst kustbanans utredningsområde gjordes en kultur geografisk genomgång inför de arkeologiska undersökningarna. Syftet med denna var att rekonstruera markanvändning och bebyggelsestruktur före den agrara revolutionen, bl.a. genom bebyggelseindikerande marknamn (Erikson 1996). Källmaterialet utgjordes av storskifteskartor upprättade mellan åren 1746 och 1803 kompletterade med en kortfattad genomgång av Lunds stifts landebok från år 1569, palteboken från 1510 och uppbördsjordeboken från 1522. Utifrån detta material gjordes en förteckning på de olika marknamnen (se tab. 2 och fig. 4). På de 21 inventerade byarnas marker framkom 49 olika marknamn innehållande ”toft”, fyra som innehöll ”bol” samt ett torpnamn. Dessutom påträffades ytterligare 12 från byarna avsidens belägna bebyggelseindikerande marknamn. Av dessa syftade fyra stycken på stuga, tre stycken på möllor eller dammar, två namn på ”lund” samt vardera ett syftande på gård, lada, kapell och brunnar. När det gäller tre bymarker, Övre Glumslöv, Örja och Ålstorp, har det inte framkommit bebyggelseindikerande marknamn i materialet. På fem av områdena med dylika marknamn har det gjorts arkeologiska undersökningar.

By	Socken	Bebyggelseindikerande marknamn	Arkeologisk undersökning
Raus	Raus	Toften (2st), Norra toft, Södra toft, Torrbornatoften, Gåsatofthen, Skogstofthen, Gårdsängen, Gåsatofthen, Lunnen, Lundåker, Dammåker, Mölleå kern	X
Pålstorp	Raus	Toftafallet	
Örby	Raus	Tofter (2st), Toftajord	
Rya	Kvistofta	Tofter (2st), Månsatof, Dikestofthen, Kapellstycket	X
Katslösa	Kvistofta	Tofter (2st), Brunnsåkrarna	
Övre Glumslöv	Glumslöv	-	
Nedre Glumslöv	Glumslöv	Brytstugan	
Hilleshög	Härlöv	Tofterna (3st), Tofter (2st), Mölledammsängar	
Säby	Säby	Toft (3st), Toftåkrarna, Toftängen	
Örja	Örja	-	
Tofta	Tofta	Mellantofter, Toft (2st), Dammängarna	
Häljarp	Tofta	Ottotofterna, Västra tofterna	X
Saxtorp	Saxtorp	Dikestofterna, Tofter (2st), Ladåker, Brämsbol	X
Kvärlöv	Saxtorp/Annelöv	Tofter (2st), Gamla möllevången	
Ålstorp	Västra Karaby	-	
Annelöv	Annelöv	Tofter (2st), Tofterna, Torpåkrarna, Dyngesbolen	
Västra Karaby	Västra Karaby	Tofterna, Västra tofterna, Östra Tofterna, Västra toftafallet	
Dagstorp	Dagstorp	Brödtoft, Brödertoft, Tofterna	
Särslöv	Dagstorp/Södervidinge	Toften, Toftalycka, Sönnertoft	X
Allarp	Södervidinge	Stugemaden	
Södervidinge	Södervidinge	Stugeryggså kern, Stugemaden, Bogårdså kern	

Tabell 2. Bebyggelseindikerande marknamn inom Västkustbanans arbetsområde. Efter Erikson 1996.

Place-names indicating settlement in the working area of the West Coast Line. After Erikson 1996.

De bebyggelseindikerande marknamnen i Raus by fanns dels i anslutning till de västra delarna av bytomten, dels i två områden nord och nordväst om densamma. De två sistnämnda var belägna på byns ängsmarker. I den nordvästra delen fanns "Skogstoften" som vid upprättandet av kartan var delad av ett gårde medan den andra, "Torrbornatoften" var belägen intill gränsen mot Köpinge by. De övriga toftomnämningarna låg väster om bytomten längs med Råån. Vid arkeologiska undersökningar av dessa marker påträffades bebyggelse lämningar, framförallt från perioden förromersk-äldre romersk järnålder (Omfors 1999). I anslutning till undersökningarna framkom även enstaka yngre fynd i form av ett urnespänne och keramik, som kunde dateras till perioden yngre järnålder och övergången mot medeltid. Sammantaget indikerar detta att det funnits bebyggelse på tre platser inom Raus område. I söder bildade tofterna längs med ån och bytomten ett sammanhängande men kronologiskt separerat bosättningsområde. Förekomsten av spännet och keramikmaterialet indikerar att detta etablerades under yngre järnålder, medan arkeologiska undersökningar strax norr om kyrkan på bytomten vittnar om en bebyggelseetablering under tidig medeltid (Löfgren 1990). Väster om tofterna fanns två marknamn som innehöll begreppet lund, vilka kan indikera någon form av äldre rituell miljö (Erikson 1996, s. 8). I den nordvästra delen av bymarken fanns även "Dammåker" och "Mölleåker" belägna invid en på de äldre kartornas tid existerande mölla. Dessutom tyder marknamnet "Skogstoften" på förekomst av bebyggelse norr om bytomten.

Toftomnämningarna i Pålstorp och Örby finns samtliga i anslutning till bytomterna. I Rya fanns dessa dels i anslutning till bytomten, dels i två separata lägen nord och nordväst om bytomten. Gårdarna var vid upprättandet av det äldre kartmaterialet organiserade i en nordsydligt orienterad rad. Strax väster om och i direkt anslutning till dessa fanns de intilliggande toftjordarna. Vid arkeologiska undersökningar påträffades inga bebyggelsepåspår på dessa marker (Mogren

1998). Det konstaterades att bebyggelsen på själva gårdsläget kunde följas tillbaka till 1200-talet. Öster om bytomten påträffades delar av en boplatz från perioden från folkvandringstid till vendeltid. Väster om byn fanns även åkrar som benämndes "Kapellstycket", vilka troligen markerar platsen för ett 1400-tals kapell. De avsides belägna toftåkrarna, "Dikestoften" och "Månساتoften", var belägna ca 200 meter norr om respektive ca 600 meter nordväst om bykärnan.

Gårdarna i Katslösa by var fördelade i två grupper, söder om dessa fanns de respektive toftåkrarna. Cirka 300 meter sydost om den östra av gårdsgrupperna fanns en åker som i det äldre kartmaterialet benämndes "Brunnsåkrarna". Denna låg som ett separat åkerstycke i en större ängsmark, och kan i likhet med förhållandena i Uppåkra, indikera en äldre bebyggelseenhet.

Två avsides belägna grupper av toftnamn fanns sydväst respektive öster om Hillehögs bytomt. Övriga toftomnämningarna var belägna i anslutning till byns gårdslägen. Vid arkeologiska undersökningar av ett sådant område påträffades vikingatida bebyggelse rester (Torstensdotter Åhlin 1990). I övrigt var "Mölledamms ängar" belägna vid en bäck i anslutning till Öresundskusten.

Vad gäller Säby så fanns tofterna dels mellan kyrkan och byns gårdslägen, dels i ett område sydost om bykärnan. Arkeologiska undersökningar i byns västra delar kunde påvisa bebyggelse vars äldsta lämningar kunde dateras till vikingatid (Kriig & Thomasson 1999).

Tofterna i Tofta var belägna intill de respektive byarnas gårdslägen. På Toftas territorium, öster om byn, fanns även "Dammängarna". I Häljarp var "Västra tofterna" belägna strax söder om byn medan "Ottotofterna" låg avsides sydost om byn. Båda områdena har varit föremål för arkeologiska undersökningar (Kriig & Thomasson 2000a). I det förstnämnda toftområdet påträffades vikingatida bebyggelse, medan undersökningarna i det sistnämnda kunde påvisa vendeltida bebyggelse.

Tofterna i Saxtorp låg i anslutning till bytomten. Inom en av dessa, öster om gårdslägena och i anslutning

till åkrar benämnda "Brämsbol", iaktogs vid arkeologiska undersökningar bebyggelse lämningar från förromersk och yngre järnålder, troligen vikingatid (Petersson 1975). Nordväst om bytomten fanns även "Ladåker". I likhet med situationen i Saxtorp så fanns toftmarkerna i Kvärlov i anslutning till bytomten. Förekomsten av marknamnet "Gamla mölleängen" öster om bytomten, indikerar förekomst av en mölla på byns marker. Området har vid två tillfällen varit föremål för arkeologiska undersökningar (Jacobsson 1978; Ericson 2000). Vid dessa påträffades bebyggelse lämningar från vendeltid, vilka alltså indikerar äldre dateringar än själva typen marknamn.

På och i anslutning till Annelövs bymark har tre olika avsides belägna bebyggelseindikerande marknamn upptäckts i materialet. Dels fanns två bolnamn varav den ena, "Tuvebolen", var belägen ca 900 meter norr om bykärnan, medan den andra, "Dyngesbolen", fanns 700 meter söder om densamma. Dels låg "Torpåkrarna" på gränsen till Ålstorps mark, ca 1100 meter sydost om bytomten. Annelövs samtliga toftnamn fanns i anslutning till gårdsbebyggelsen.

Strax sydöst om Västra Karaby bytomt fanns åkrar som benämndes "Västra" respektive "Östra tofterna". Dessa skiljdes från bytomten av en fägata och en damm. Det fanns heller inga närliggande gårdar, vilket antyder att tofterna har haft en avsides placering gentemot byn och möjligen tillsammans utgjort en separat bebyggelseenhet. Arkeologiska undersökningar strax söder om kyrkan inne i bykärnan kunde påvisa vikingatida bebyggelse lämningar (Jeppsson 1999).

Gårdarna i Särslöv bildade vid tiden för upprättandet av de äldre kartorna ingen samlad bybebyggelse. Dessa var istället utspridda och tillhörde både Dagsstorps och Södervidinges socknar. Ett av toftomnämningarna fanns i anslutning till den mest västligt belägna gården. På detta åkeravsnitt påträffades vikingatida bebyggelse lämningar (Karsten 1999). Sydost om densamma fanns ett inhägnat åkeravsnitt med benämningen "Sönnertoft". Vid arkeologiska undersökningar av de södra delarna av densamma framkom resterna efter en

gårdsanläggning från övergången mellan vikingatid och tidig medeltid (Kriig & Thomasson 2000b). Det tredje och sista toftomnämningarna fanns likaledes i ett mindre inhägnat åkeravsnitt, men med den skillnaden att det i anslutning till detta fanns tre gårdar och ett gathus. I Dagstorp var två av toftnamnen lokaliserade nordväst om bykärnan. De två övriga var belägna väster om kyrkan och öster om den östra raden av gårdar. Dessutom var en åker, belägen i de båda byarnas gemensamma bymarks sydvästra hörn, söder om Välabäcken, benämnd "Pinnesbolen". Invid denna, strax norr om bäcken, påträffades bebyggelse lämningar från folkvandringstid (Grønnegaard 2000). Men mot bakgrund av bebyggelsens datering i förhållande till ortnamns kronologin och dess läge norr om bäcken, så borde marknamnet syfta på en annan bebyggelseenhet.

Vid genomgången av materialet påträffades bebyggelseindikerande marknamn på Allarps och Södervidinges respektive bymarker. Dessa innefattade dock inte toftomnämningarna. "Stugemaden" låg norr Allarps bytomt medan "Stugeryggsåkeren" och "Stugemaden" låg samlade i de östra utkanterna av Södervidinges marker.

Minnen av "forna" boplatser

Gränsdragningen för vad som skall åsyftas med avsides beläget är avgörande för tolkningen av de bebyggelseindikerande marknamnen. Annette Hoff menar, utifrån jämförelser mellan äldre kartmaterial av oreglerade byar och arkeologiskt undersökta vikingatida boplatser, att de inhägnade gårdsplatsernas storlek uppgick till mellan 20 000 och 30 000 m² (Hoff 1997, s. 106ff). Detta skulle ha inneburit att varje gårdsenhet från ett tilltänkt hypotetiskt centrum skulle ha haft en radie av ca 95 meter ($\pi r^2 = 28\,000\text{ m}^2$). Beroende på gårdstomtens form och variationer i boplatstens/enhetens storlek bör denna siffra ha varierat något. Men i huvudsak bör bebyggelseindikerande marknamn som fanns 200 meter eller mer från närmaste bebyggelseenhet betraktas som avsides belägna. Majoriteten av marknamnen innehållande -toft, -bol och -torp inom Västkustbanans utredningsområde fanns inom en radie av 200 meter

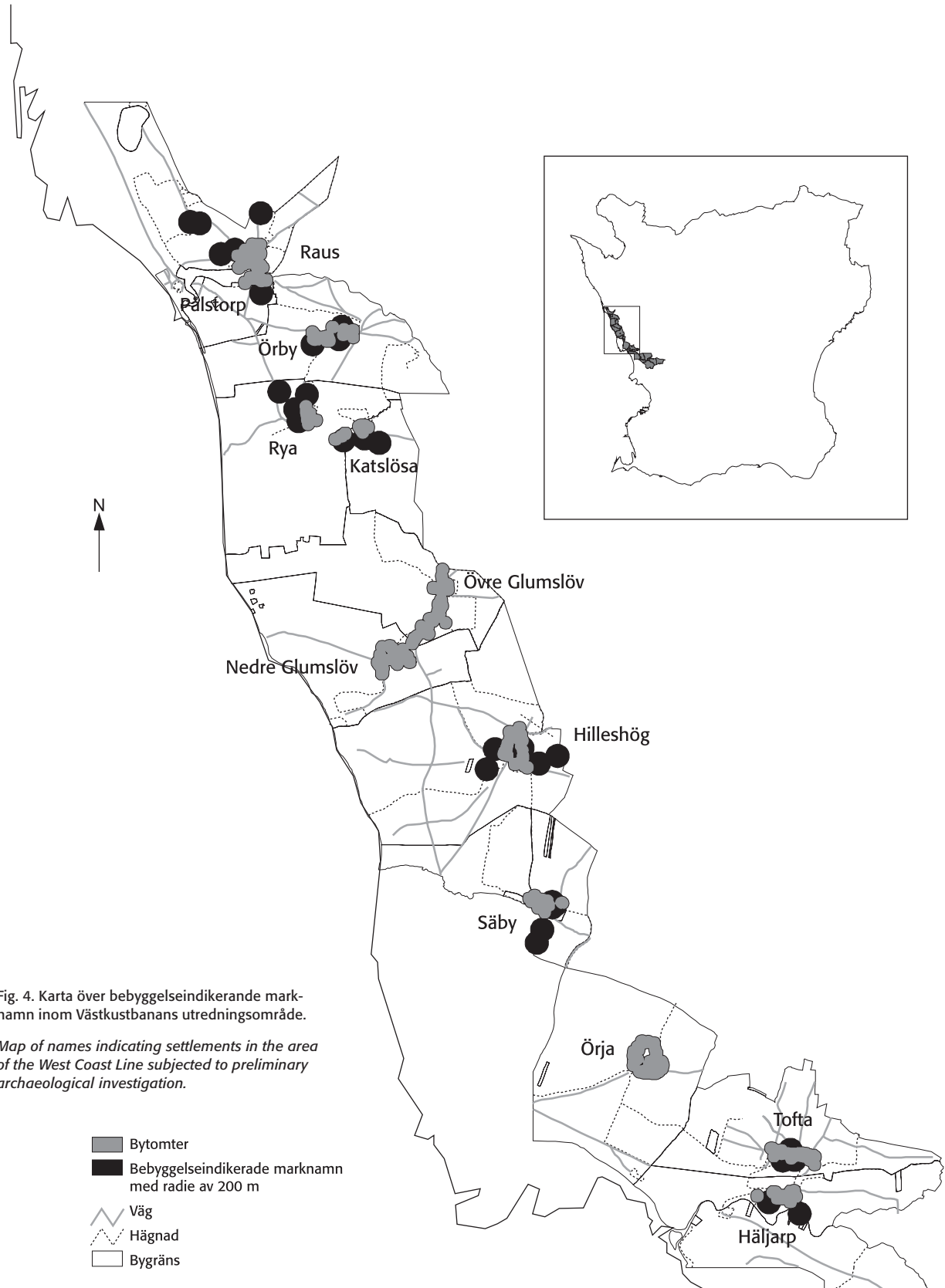
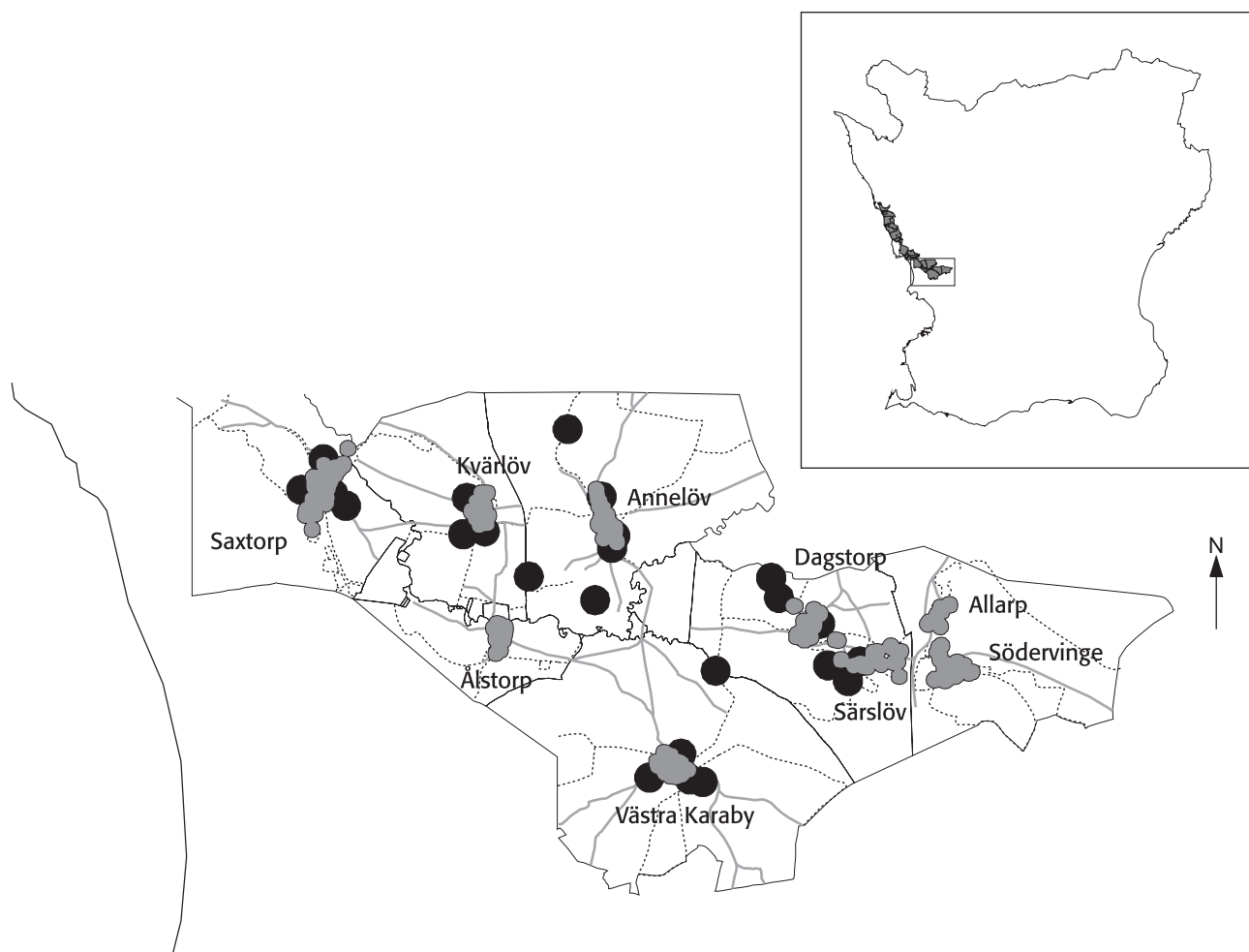

Fig. 4. Karta över bebyggelseindikerande marknamn inom Väst kustbanans utredningsområde.

Map of names indicating settlements in the area of the West Coast Line subjected to preliminary archaeological investigation.

- Bytomter
- Bebyggelseindikerade marknamn med radie av 200 m
- Väg
- - - Hägnad
- ⋯ Bygräns

från det närmsta gårdsläget i de olika bytomterna (se tab. 3), vilket tillsammans med höga fosfatvärden tyder på att bosättningarna varit ytmässigt mer omfattande. Därutöver låg 19 av denna typ av marknamn 200 meter eller mer från bykärnorna. Av de sju marknamn som var mer än 500 meter från närmaste bytomt fanns tre av de fyra bolnamnen, torpnamnet samt tre toftnamn (av vilka två troligen åsyftar samma enhet).

Arkeologiska undersökningar på platser med bebyggelseindikerande marknamn visar på samma resultat som framkom under Ystadsprojektet. I sammanlagt sju

fall har undersökningar företagits på sådana markstycken, varav det vid sex tillfällen påträffats vikingatida boplatzlämningar. Situationen gällande avsidens belägna tofter, bol och torpstycken är mer svåranalyserad. Med utgångspunkt i en tilltänkt medelstorlek av en gårdsenhet beräknat enligt samma principer som presenterats ovan, så har två arkeologiska undersökningar gjorts inom en radie av 200 meter från en plats med ett sådant marknamn. Vid en av dessa påträffades lämningar från vendeltid medan det vid den andra utgrävningen framkom lämningar från övergången mellan

Avstånd från bytomten	Antal
>100 m	36
>200 m	19
>300 m	11
>400 m	9
>500 m	7

Tabell 3. Avståndet mellan närmsta gårdsläge på bytomterna samt antalet bebyggelseindikerande marknamn innehållande -toft, -bol och -torp. Tabellen skall läsas så att exempelvis (tabellens första rad) 36 bebyggelseindikerande marknamn fanns belägna 100 meter eller mer från närmaste gårdsläge (avbildat på någon av storskifteskartorna). Av dessa 36 var 19 stycken mer än 200 meter från närmsta gårdsläge.

Distance between the nearest farm location on the village sites and number of place-names ending in the settlement terms -toft, -bol and -torp. The table should be read so that, for example, (first row) 36 settlement-indicating names are located 100 metres or more from the nearest farm location (depicted on one of the maps for the storskifte enclosures). Of these 36 names, 19 were more than 200 metres from the nearest farm location.

vikingatid och tidig medeltid. Även om materialet är skvalt, så tyder det på att det även finns ett samband mellan avsides belägna platser med bebyggelseindikerande namn och lämningar från vendeltid och vikingatid.

Marknamnen är även viktiga som källor för bebyggelsestrukturen. Utöver marknamns materialet har det utanför bytomterna vid tretton tillfällen framkommit bebyggelselämningar, daterade till perioden folkvandringstid–vikingatid. Marknamn och bebyggelse rester indikerar således att, det förutom de tjuoen kända byarna (troligen med rötter i 1000–1200-tal), pekar på att landskapet hade betydligt fler och ytmässigt mer omfattande bebyggelseenheter under vikingatid och tidig medeltid vad som framkommer i det äldre kartmaterialet. De arkeologiskt påträffade bebyggelse resterna samt ”vikingatida” namnskick pekar mot att det förutom bytomterna, bör ha funnits ytterligare tjuoen bebyggelseenheter. Att döma av dess karaktär bör elva av de avsides belägna platserna med bebyggelseindikerande marknamn vara medeltida eller yngre.

Benägenheten att ”flytta”

”Varaktigheternas” klassificeringar som ”kontinuitet” och ”diskontinuitet” är relativa. Tidigare har det beskrivits hur den ”mobila bebyggelsen” har betraktats i motsatsförhållande till de medeltida ”stationära” byarna. Sett ur ett långtidsperspektiv är detta i princip felaktigt. Flera av de förhistoriska bosättningarna har platsvaraktighet som vida överstiger de medeltida byarna. Exempelvis etablerades bebyggelse i Uppåkra strax utanför Lund redan vid vår tidräknings början och har allt sedan dess funnits inom samma område/plats. Bebyggelsen på de medeltida bytomterna etablerades kring millennieskiftet och upplöstes i de flesta fall vid skiftena under 1700- och 1800-talen. Detta innebär att de medeltida byarna existerade under en kortare period i vår historia varpå de inte i ordets rätta betydelse och ur detta perspektiv kan benämnas såsom stationära. Ett annat exempel är att platsbundenheten är beroende av den rumsliga skalnivån. Platserna definieras utifrån rumsliga principer. Härvidlag utgör Uppåkraboplatsen ett bra exempel i så mening att det inom de definierade gränserna för fornlämningen troligen finns ett flertal olika bosättningar som delvis avlöser varandra kronologiskt. Varaktigheterna måste med andra ord bedömas i sina sammanhang.

Inom arkeologin finns dessutom en del källkritiska problem vid studier av bosättningar och rörlighet. För det första finns en brist på snäva dateringsramar. Fyndmaterialet kan generellt sett endast knytas till någon av de förutbestämda kulturhistoriska perioderna. Detta innebär att periodiseringen av historien ständigt redefinieras och att de eventuella förändringar som skett utanför dessa ramar därmed underordnas periodiseringen. För det andra har sällan hela bosättningar undersökts, varför såväl den rumsliga som den kronologiska omfattningen inte nödvändigtvis är representativ för bosättningarna som helhet.

En eller flera bebyggelsefaser på boplatserna

En metod för att delvis komma förbi dessa problem är att studera hur många bebyggelsefaser som dokumenterats på de olika platserna. Förändringar i bebyggelse på en plats kan betraktas som en typ av diskontinuitet eller korta varaktigheter eftersom dessa också är resultat av olika typer av val och beslut, i detta fall att reorganisera bebyggelsen. Besluten att stanna respektive flytta uttrycks således genom benägenheten att reorganisera på samma plats. Visserligen kommer den kulturhistoriska periodiseringen att återigen bekräftas, men samtidigt är det möjligt att uppfånga tendenser över tid.

För att kunna göra en dylik undersökning krävs ett omfattande och brett arkeologiskt material. Nyligen

har såväl Riksantikvarieämbetet UV Syd som Arkeologiska institutionen vid Lunds Universitet genomfört inventeringar av samtliga utförda arkeologiska undersökningar som berört järnålderslämningar (Jacobsson 2000; Tegnér, i tryck). Eftersom Arkeologiska Institutionens inventering även har involverat Regionmuseets undersökningar (tidigare Kristianstads länsmuseum och Skånes Hembygdsförbund), så omfattar materialet, med undantag av Malmö kommun, i princip hela Skåne. Sammanlagt har 309 järnåldersbosättningar undersökts av nämnda institutioner. Av dessa har 133 kunnat dateras till den aktuella perioden (folkvandringstid-medeltid; se fig. 5). Det finns emellertid en del problem förbundna med dateringen. Vissa platser har vida och oprecisa dateringsramar, d.v.s. de överstiger två kulturhistoriska perioder. Platser med allmänna dateringar till perioderna "järnålder", "äldre järnålder" eller "yngre järnålder" har helt uteslutits ur det tidigare presenterade underlaget. Ett stort antal platser har även dateringar som berör övergången från en period till en annan. Vad gäller den yngre järnåldern så har 45 platser daterats på detta sätt. Detta har främst att göra med keramikmaterialens dateringsramar. Den s.k. AIV-keramiken hänförs vanligen till perioden vendeltid-vikingatid samt östersjökeramiken till övergången mellan vikingatid och tidig medeltid, vilket har lett till att dessa båda kulturhistoriska övergångsfaser är rikligt representerade i materialet (18 respektive 23 platser). Vid upprättandet av databaserna så exkluderades undersökningar av medeltida bytomter som saknade vikingatida eller andra järnålderslämningar från registreringen. Dessutom saknar de omnämnda medeltida lämningarna även närmare beskrivningar om omfattning, precisa dateringar och fyndmaterial. Detta innebär att registreringen av det medeltida materialet inte kan jämföras med järnåldersmaterialet. Vid undersökningar av medeltida bytomter har vikingatida bebyggelse påträffats vid 42 olika tillfällen, vilket utgör ca 45 % av samtliga registrerade vikingatida bebyggelsenedslag (se tab. 4).

Vidare har lokaler där två faser av bebyggelsenedslag var åtskilda av minst en kulturhistorisk period

Fig. 5. Samtliga platser i Skåne där det påträffats bebyggelsenämningar som har kunnat dateras från den senare delen av järnåldern till tidig medeltid. Källa: Jacobsson 2000 och Tegnér i tryck.

All the places in Skåne where remains of settlement have been found which can be dated from the later part of the Iron Age to the Early Middle Ages. Source: Jacobsson 2000 and Tegnér in press.

räknats som två platser. Dessa platser utgjordes av VKB Hillehöj 3:7, VKB Rya 11:3, Kvidinge RAÄ 32 och Stora Köpinge RAÄ 51. Dessutom har det påträffats bebyggelsenedslag från vikingatid respektive övergången vikingatid-tidig medeltid som föregått de högmedeltida stadsbildningarna i Falsterbo, Simrishamn, Skanör och Ystad. Resultaten från flera undersökningar inom samma definierade fornlämningsområde har vidare länkats samman och betraktats som en plats.

I materialet finns ytterligare tretton platser där respektive kronologiska spännvidderna överstiger två kulturhistoriska perioder (se fig. 6). För att kunna göra jämförelser över tid har dessa lokaler räknats som en plats per kulturhistorisk period. Detta innebär exempelvis att Uppåkraboplatsen har räknats som tre platser under perioden folkvandringstid-vikingatid. För att de olika dateringarna skall bli jämförbara måste emellertid de dateringar som omfattar övergången mellan två perioder reduceras till en period. Detta har i det följande

gjorts genom att de två berörda kulturhistoriska perioderna har delat det antal platser som daterats till övergångsskeden. Exempelvis har de 14 platser som daterats till vendeltid–vikingatid delats så att sju platser vardera har adderats till vikingatid respektive vendeltid.

Själva boplatsmaterialet har delats upp i tre kategorier efter de noteringar som finns i de respektive databaserna. Den första kategorin består av boplatser där det endast har påträffats enstaka lämningar som representerar en generation av bebyggelse. Den andra kategorin består av lämningar där två bebyggelsefaser kunnat konstateras. Den tredje och sista kategorin består av platser på vilka tre eller flera faser har kunnat konstateras. Platser med en kontinuitet som överstiger två perioder samt bytomter/bebyggelseämningar från perioden vikingatid–medeltid/renässans har även tillförts den sistnämnda kategorin (se tab. 5).

Materialet fördelar sig så att något över hälften av lokalerna tillhör kategorin med en generation av bebyggelse på samma plats. Cirka en fjärdedel av platserna hade tre eller flera faser inom undersökningsytan, medan det vid 19 platser inte gick att fastställa någon fasindelning. Tendensen i materialet är att antalet platser ökar över tid. Ökningen av platser med en generation av bebyggelse över tid är relativt kontinuerlig. Räknas långkontinuitetsplatserna in i kategorin med lokaler med tre eller flera faser förefaller utvecklingen vara likartad, med undantag av den kraftiga ökningen av flerfasiga bebyggelsenedslag på bytomter. Det finns emellertid 14 platser där en generation av bebyggelse har påträffats på bytomter eller inom stadsområden. Av dessa har 11 daterats till vikingatid eller övergången vikingatid–tidig medeltid. Antingen ligger dessa platser på perifera ytor inom bytomterna/stadsområdena för att senare flyttas till de medeltida gårdspatserna, eller så bör de vikingatida–tidigmedeltida lämningarna ha överlagrats av medeltida bebyggelse. Detta skulle kunna innebära att lämningarna skall betraktas såsom flerfasiga, vilket förstärker bilden av tillväxt bland de flerfasiga boplatserna under vikingatid. Den relativa andelen av enfasiga lokaler dominerar dock

under hela perioden från folkvandringstid till vikingatid (se fig. 7).

Att återuppbygga på samma plats

Ett annat sätt att belysa samma fenomen är att studera den rumsliga fördelningen av registrerade huslämningar på olika boplatsslokaler. Genom att studera benägenheten att återuppbygga ett hus på samma plats som ett tidigare, framgår proportionerna mellan boplatser med en respektive flera bebyggelsefaser. Det bearbetade materialet består av samtliga registrerade och avrapporterade lokaler med registrerade byggnadsämningar från Luggude, Rönneberga, Harjager, Onsjö, Frosta, Torna och Bara häraderna vilka har daterats till perioden folkvandringstid–renässans (se bilaga). Detta innebär att benägenheten att flytta boplatser även kan undersökas in i medeltid. Vad gäller vikingatid och medeltid så har urbant material exkluderats från undersökningarna. Av de 61 lokaler som ingick i studien så saknade 30 platser över-/underlagrade huslämningar (se tab. 6). Dessa fördelade sig främst till vendeltid och vikingatid, men var även i majoritet under folkvandringstid. De platser där det fanns återuppbyggda hus var, med undantag för vendeltid, fördelade på samtliga perioder. Lejonparten fanns dock, vilket säger sig självt, på platser med lång varaktighet, under vikingatid och de efterkommande perioderna. Sett ur ett kronologiskt perspektiv så ökar andelen platser med stratigrafi över tid och är allena rådande under vikingatid–tidig medeltid samt medeltid och renässans.

Denna tendens förstärks om de enskilda huslämningarna ställs i relation till om de påträffats på en- två- eller flerfasiga bosättningar. Det sammanlagda antalet registrerade byggnader uppgår till 550 stycken. Av dessa har grophusen exkluderats från beräkningsunderlaget beroende på att hustypen är överrepresenterad under vikingatid, samt att majoriteten av dessa härrör från de olika undersökningarna inom eller i närheten av Löddeköpinge bytomt. Materialet består således av huslämningar som varit uppförda med jordgrävda stolpar eller på syllstensfundament och uppgår sammantaget till

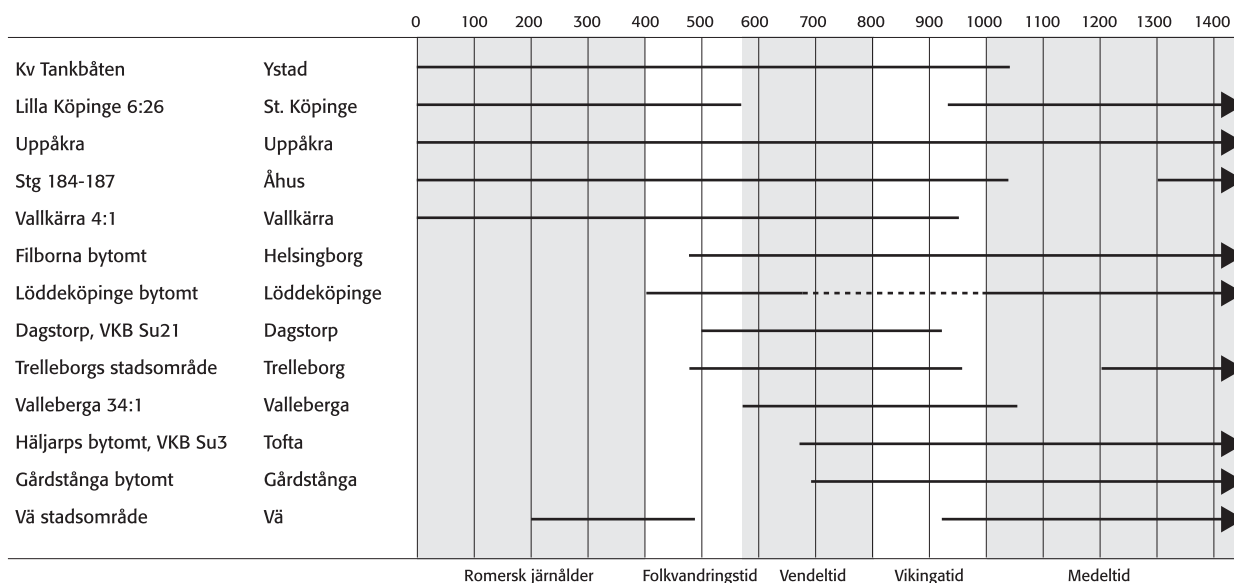

Fig. 6. Tidstavla visande den kronologiska spännvidden på bosättningar vars kontinuitet överstiger två kulturhistoriska perioder.

Timeline showing the chronological span of settlements whose continuity exceeds two historical periods.

Datering	Antal platser	Varav bytomter
Folkvandringstid	14	0
Folkvandringstid–vendeltid	5	0
Vendeltid	21	3/14%
Vendeltid–vikingatid	18	2/11%
Vikingatid	32	7/22%
Vikingatid–tidig medeltid	23	13/56%
Vikingatid–medeltid/renässans	20	20/100%
Totalt	133	45st/34%

Tabell 4. Den kronologiska fördelningen av boplatser från perioden folkvandringstid–medeltid daterade till en eller två kulturhistoriska perioder. Uppgifterna i den tredje kolumnen (varav bytomter) anger antalet och andelen av platserna som har påträffats vid bytomtsundersökningar.

Chronological distribution of settlement sites from the Migration Period to the Middle Ages, dated to one or two historical periods. The data in the third column (including village sites) indicate the number and proportion of places discovered by the investigations of village sites.

Period/Antal bebyggelsefaser	1	2	3-	L.K.	Vet ej
Folkvandringstid	12	1	0	9	1
Folkvandringstid–vendeltid	2	2	0		1
Vendeltid	17	0	2	11	2
Vendeltid–vikingatid	11	0	3		4
Vikingatid	21	0	4	13	7
Vikingatid–tidig medeltid	14	3	2		4
Vikingatid–medeltid/renässans	0	0	20		0
Totalt	77	6	31	33	19

Tabell 5. Indelning av boplatser efter antalet dokumenterade bebyggelsefaser. Kolumnen L.K. (långkontinuitetsplatser som bygger på fig. 4) anger antalet platser (där varaktigheten överstiger två kulturhistoriska perioder) som har dateringar från respektive perioder.

Division of settlement sites according to the number of documented settlement phases. The column L.K. (long-continuity sites based on fig. 4) indicates the number of places which lasted more than two historical periods) with datings from the respective periods.

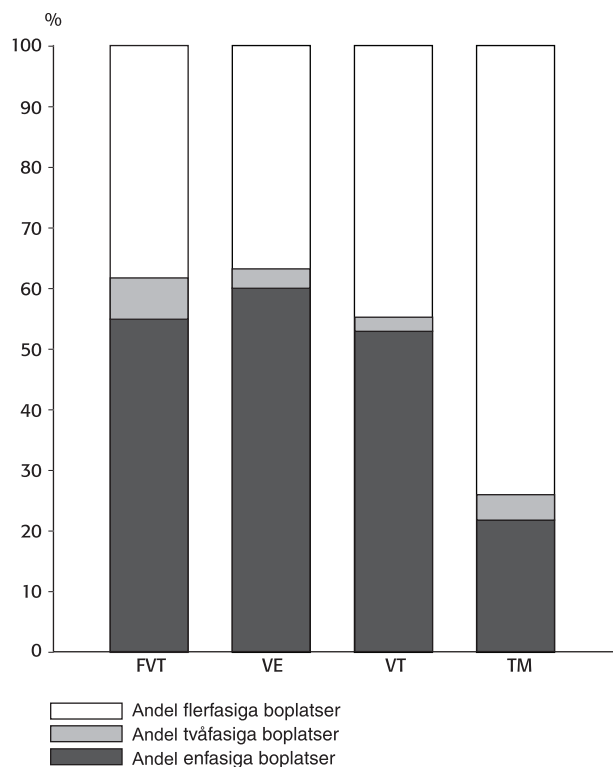

Fig. 7. De proportionella förhållandena mellan boplatser med 1, 2 samt 3 eller fler bebyggelsefaser och kulturhistoriska perioder.

Relative proportions of sites with 1, 2 and 3 or more settlement phases and historical periods.

Datering	Stratigrafi	Utan stratigrafi	Summa
Folkvandringstid	3	5	8
Folkvandringstid – vendeltid	1	1	2
Folkvandringstid – tidig medeltid	2	0	2
Folkvandringstid – medeltid/renässans	0	0	1
Vendeltid	0	9	9
Vendeltid – vikingatid	2	6	8
Vendeltid – medeltid/renässans	2	0	2
Vikingatid	5	9	14
Vikingatid – tidig medeltid	2	0	2
Vikingatid – medeltid/renässans	6	0	6
Medeltid/renässans	7	0	7
Summa	31	30	61

Tabell 6. Proportionerna mellan antalet platser med respektive utan under/överlagrade bebyggelselämningar i relation till kulturhistoriska perioder.

Relative proportions of the number of places with and without under/overlying settlement remains in relation to historical periods.

Period/antal bebyggelsefaser	1	2	3-	Summa
Folkvandringstid	8	20	10	38st
Vendeltid	15	3	11	29st
Vikingatid	7	10	29	46st
Tidig medeltid	0	3	23	26st
Högmedeltid	2	0	34	36st
Senmedeltid	0	0	15	15st
Renässans	1	0	30	31st
Summa	33st	36st	152st	221st

Tabell 7. Antalet byggnadslämningar (exklusive grophus) fördelade på boplatser med 1, 2 samt 3 eller flera bebyggelsefaser i förhållande till kulturhistorisk period.

Number of settlement remains (excluding pit-houses) distributed by settlement sites with 1, 2 and 3 or more settlement phases in relation to historical periods.

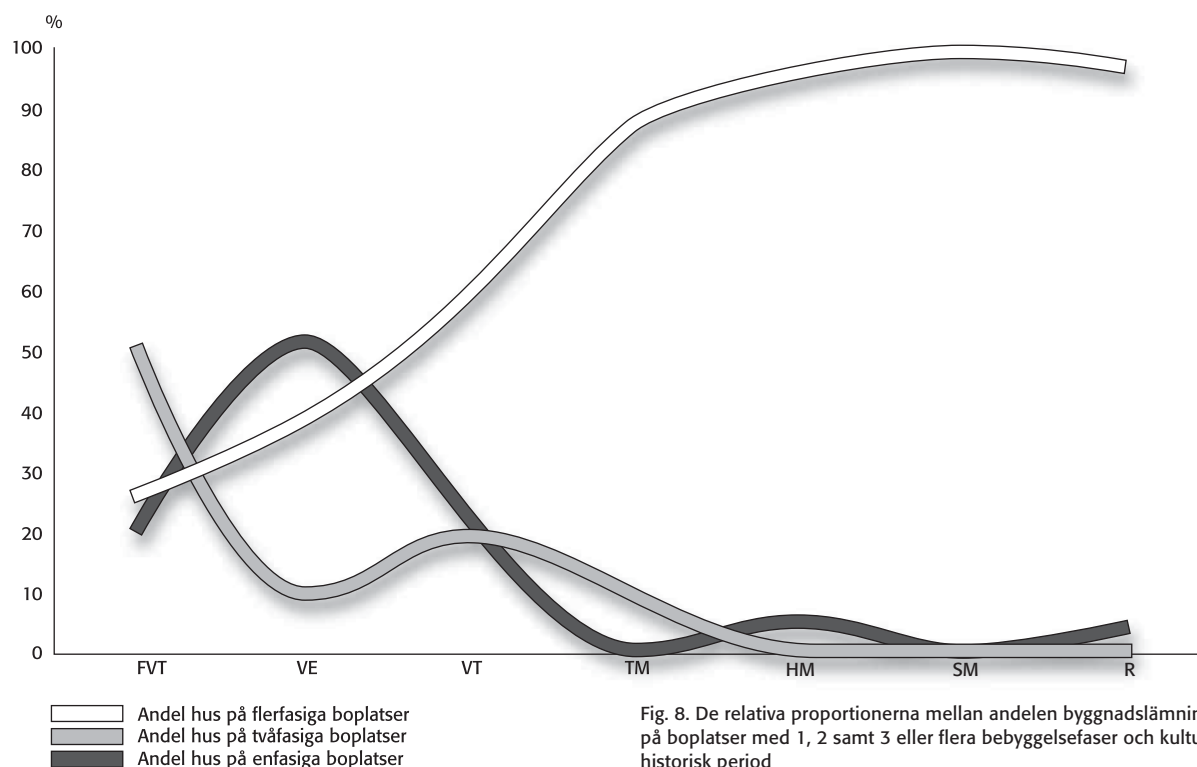

Fig. 8. De relativa proportionerna mellan andelen byggnadslämningar på boplatser med 1, 2 samt 3 eller flera bebyggelsefaser och kulturhistorisk period

Relative proportions of settlement remains on sites with 1, 2 and 3 or more settlement phases and historical periods.

221 stycken. Fördelen med denna typ av undersökning är att dateringsunderlaget blir betydligt snävare och att den undersökta perioden även innefattar medeltid. Den kronologiska fördelningen av huslämningarna är relativt jämn med viss betoning på vikingatid och där antalet byggnadslämningar som daterats till senmedeltid troligen är underrepresenterat (se tab. 7).

Trots detta dominerar andelen byggnadslämningar på en och tvåfasiga bosättningar under såväl folkvandringstid som vendeltid (se fig. 8). Efter vikingatid återfinns i princip samtliga byggnadslämningar på flerfasiga bosättningar.

Att flytta eller ej – två strategier med olika referenser

De olika materialen antyder alltså att benägenheten att flytta var betydande under hela perioden från

folkvandringstid till vikingatid och att den verkar ha varit som störst under vendeltid. Benägenheten att återbebygga sina hus på samma plats ökade och var betydande under vikingatid för att helt dominera under de nästföljande perioderna.

Trots dessa tendenser har det funnits omkring tio platser med varaktigheter som har överstigit två kulturhistoriska perioder. Genom att under lång tid lokalisera en bosättning på samma plats har denna förvärvat ett betydande platsvärde (se Chapman 1997, s. 33). Eftersom de samhällsbärande myterna knöts till viktiga platser, som gravmonument men även på betydande boplatser eller en kombination av dessa båda, så utgjorde dessa även viktiga referenspunkter för historieskrivningen och legitimeringen av makt såväl på ett lokalt som på ett överregionalt plan. Detta innebar inte

att platserna med lång kontinuitet betraktades annorlunda än de som övergavs efter en generation av bebyggelse. Tvärtom kan den återkommande konstruktionen av kulturlager på långkontinuitetsplatser under järnålder tolkas som återfödelsemetaforer i en cyklisk världsbild (Lindell & Thomasson 2003). Samma återfödelsemetafor finns även vad gäller bosättningar med en generation av bebyggelse. Skillnaden var själva övergivandet av platsen till förmån för en ny, men där den gamla kom att finnas kvar i det kollektiva minnet.

Klassificeringarna av bebyggelsen

Det kollektiva minnet, de samhällsbärande myterna och historiemedvetenheten är, som nämnts ovan, i skriftlösa samhällen mer beroende av materiella referenspunkter. Spridda i landskapet klassificeras dessa gentemot varandra, i förhållande till händelser, landskapsfenomen, människor, ritualer och/eller monument. Sättet att förhålla sig till det omkringliggande landskapet återspeglas alltså i dess klassificeringar. I ortnamnsmaterialen finns en hel del information att hämta liksom i marknamn som finns angivna i äldre kartmaterial. Benämningarna på ensamgårdar och byar i Skåne byggs i allmänhet upp av särpräglade prefix åtföljda av vanligen och systematiskt återkommande suffix. De sistnämnda representerar olika kronologiska skikt av klassificeringar i landskapet.

Olika skikt av ortnamn – olika betydelser

Utifrån grupperingar av ortnamnsuffix har olika forskare kommit fram till tre olika skikt i det bevarade ortnamnsmaterialen. Det äldsta består av ortnamn som daterats till perioden före vikingatid och som slutar på -hem, -inge, -lev, -lösa, -hög/höj/ie samt -sted/stad (Andrén 1987, s. 25). Betydelseerna syftar på områden (-hem), på invånarna (-inge) eller på deras egendom (-lev). Vidare finns det även namn som syftar på äldre monument (-hög/höj/ie).

Det andra, vikingatida, skiktet innehåller namn med efterled som -by, -toft, -torp/up/arp och -bölle/bol. Förutom begreppet by, som diskuterats tidigare,

betecknade -torp under 1200-talet en bebyggelse som flyttats ut från moderbyn (benämnd ”adelby” i landskapslagarna). Det finns flera betydelser för suffixet -toft. Det betecknar antingen det inhägnade jordstycket omkring varje gård på bytomten, ”åker invid gård” (Dahl 1942, s. 34), eller ”enskild mark med hus, hus-tomt” (Erikson 1996, s. 7). Suffixet -bölle kommer av ordet bol, som under äldre medeltid betecknade en in-delnings- och beskattningsenhet. I det vikingatida ortnamnsskicket åsyftas således främst boplatser eller bebyggelsen.

Det yngsta skiktet, som var aktivt under den tidiga medeltiden, har efterleden -röd/ryd/rud, -tved/tvet, -holt/hult, -skog, -have och -lökke/lycka (Porsmose 1988, s. 221f; Skansjö 1983, s. 63, 94ff). De berör alla skog eller olika aktiviteter som röjning eller inhägnad av densamma (Porsmose 1988, s. 221ff; även i Skansjö 1983, s. 126; Andrén 1987, s. 25).

De äldre benämningarna av landskapet har således under perioden före vikingatid i högre utsträckning berört områden, monument och människor, under vikingatid har det varit mer platsspecifika benämningar medan de tidigmedeltida benämningarna av bebyggelsen/landskapet var förknippat med olika typer av handlingar i samband med nykolonisation, definitioner av rum och platser. Detta innebär att principerna för ortnamnen ändras från centrumbeteckningar till gränsbeteckningar (Andrén 1987, s. 25).

Återkopplingar mellan ortnamn och bebyggelse

Vid en jämförelse mellan de olika kronologiska lagren bland ortnamnens efterled framgår att de olika bebyggelseenheter som överlevt till tidig modern tid i större utsträckning har ”vikingatida” eller yngre suffix (se tab. 8). De äldre suffixen har å andra sidan överlevt som beteckning på byar med större antal gårdar än vad som var fallet med yngre efterled. Dessa är i huvudsak belägna i de hävdvunna bördiga områdena av Skåne, en stor andel blev även sockencentra (Dahl 1942, s. 24ff). Klassificeringen av ”platser” i dessa bygder har med andra ord hämtats från äldre beteckningar av andra typer av ”landskapsrum”. De platsbenämningar som finns bevarade syftar på konkreta landskapselement såsom gravhögar, vilka är sekundära i förhållande till boplatserna. Klassificeringarna har alltså inte en funktionell återkoppling till boplatser eller boplatstyp, och att döma av det bevarade ortnamns-materialen avsågs personer, myter/monument, befolkningssegment och egendomar. Betraktas boplatserna som oskiljaktiga från dess bosättare så bör även klassificeringarna ha varit detsamma. Detta innebär att namnen levde med bosättningarna och eftersom dessa

	Ensamgårdar	Dubbelgårdar	Byar 3-5 gårdar	Byar 6-10 gårdar	Byar 11-20 gårdar	Byar >20 gårdar	Summa % + antal
Äldre suffix							Totalt 272 st
-löv	5	0	12	16	54	13	100/67
-lösa	11	0	11	28	44	6	100/18
-hög, -ie	6	3	3	20	54	14	100/35
-inge	10	2	13	22	43	10	100/81
-stad	18	10	6	10	36	20	100/71
Vikingatida suffix							Totalt 992 st
-by	5	2	5	19	50	20	101/86
-toft	17	8	11	36	28	0	100/36
-torp	46	16	18	13	6	0,7	100/870
Yngre suffix							Totalt 474 st
-röd	51	17	22	7	2	0,3	99/298
-hult	63	19	16	2	0	0	100/176

Tabell 8. Utvalda ortnamnsuffix i Skåne under 1600-talet. Andel i procent bebyggelseenheter per suffix (Dahl 1942, tabell 4 & 6). Högsta andelen suffix per bebyggelsekategori har gråskrafferats.

Selected place-name generics in Skåne in the 17th century. Percentage of settlement units per generic (Dahl 1942, tables 4 & 6). The highest proportion of generics per settlement category is hatched.

under de förvikingatida och vikingatida epokerna ofta endast levde kvar under en bebyggelsegeneration, så utgjorde monument, landskapsavsnitt och befolkningsgrupper mer konstanta klassificeringsparametrar. Det kan fortfarande under vikingatid och tidig medeltid ha varit viktigt att markera samhörighet till det förflutna genom hänvisningar till monument med högt platsvärde som exempelvis gravhögar eller direkta genealogiska hänvisningar till en persons egendom eller till ett viktigt befolkningssegment. Detta skulle även förklara varför vissa boplatser "ärvde" äldre namnformer åsyftande andra landskapsrum.

Det något yngre ortnamns materialet är systematiserat efter andra principer. Det bevarade ortnamns materialet kan till viss del länkas samman med det äldre skrivna juridiska materialet. I landskapslagarna åtskiljs

mellan byar eller adelbyar med betydelsen ursprunglig enhet, och torp med betydelsen utflyttarenhet (Hoff 1998, s. 44ff, 122ff). Efterledet -by betecknade under slutet av 1500-talet och under 1600-talet mestadels bebyggelser med sex eller fler gårdar, medan efterledet -torp, det vanligast förekommande suffixet i Skåne, till största del förekom som beteckning på ensam- eller dubbelgårdar (se tab. 8). Spridningen av "byenheter" i Skåne ansluter till de förvikingatida suffixen. Däremot förekommer torpnamnen i högre utsträckning även i de perifera områdena. I de centrala områdena hade dessa något fler gårdar än i de perifera delarna (Dahl 1942, s. 21ff, tab. 4). Det finns således en tendens att bebyggelseenheter med efterledet -by kommit att beteckna enheter som i genomsnitt innehöll mindre antal gårdar än orter med förvikingatida ändelser och att de

återfinns inom samma områden. Men under vikingatid inträder en förändring i sättet att klassificera landskapet. I stället för hänvisningar till myter, befolkningssegment osv., så återopas själva bebyggelsen. I de fem härader som tidigare nämnts syftar de bevarade bynamnens prefix oftast på väderstreck eller naturelement såsom Västraby, Dalby, Säby, osv. Eftersom de är belägna i samma områden så kan de vara äldre avknoppningar av eller nya beteckningar på förvikingatida bebyggelser. I förhållande till torpplatsernas mindre antal gårdar/enhet så kan byplatserna ha varit en normativ utgångspunkt för skrivningarna i landskapslagarna och/eller att det funnits en funktionell återkoppling mellan landskapsklassificering och bebyggelsestyp.

Torpnamnen å sin sida har även varit aktiva under medeltid. Det finns dock en kronologisk skiktning i den rumsliga spridningen av torpplatser. Merparten av sockencentra med torpnamn finns belägna i den sydvästra delen av Skåne (ca 1/3 av samtliga torp i denna del av landskapet). Detta innebär att torpexpansionen i dessa delar bör ha varit avklarad i samband med kyrkoetablerandet. Förhållandena i de övriga delarna av Skåne borde kunna ”förklaras med en avsevärt senare torpetablering, men det går inte att utesluta att andra faktorer har varit gällande vid kyrkornas etablering” (Anglert 1995, s. 27f). Närvaron av ”torp” som bestod av flera gårdar under 1600-talet kan till viss del förklaras av äldre mer lyckade kolonisationer som resulterat i att bebyggelsen utökats. De större torpplatserna är talrikare i de sydvästra delarna av Skåne vilket torde stärka hypotesen att etableringen i dessa områden skedde redan i samband med kyrkobyggnationen medan den inträffade först senare i landskapets ris- och skogsområden. I likhet med bynamnen så åsyftar torpnamnen en plats för bebyggelse. Torpnamnens prefix är dock något annorlunda. Vid undersökningar i ortnamnskicket på Fyn framkom att den största delen, mellan halva och en tredjedel av torpnamnen var sammansatta med personnamn. I övrigt fanns prefix som tolkats som att de återspeglar ägoförhållanden

(t.ex. Biskopstorp), medan andra pekar på relationer till adelbyn/moderbyn (Dalby Torp) (Porsmose 1988, s. 240ff). Samma uppsättning prefix finns även representerade i västra Skåne, med den skillnaden att naturelement som Kärrstorp eller Knästorp utgör betydande inslag. Även här har det alltså funnits en normativ klassificering av bebyggelsestypen i enlighet med vad som finns beskrivet i landskapslagarna.

De yngre ortnamnsuffixen har delvis andra typer av normativa klassificeringar. Städerna i Skåne har mestadels, med undantag av Falsterbo, suffix från såväl förvikingatida som vikingatida skikt. Detta kan bero på att dessa är att betrakta som framvuxna centrumbildningar. De utgör därvidlag konstanta referenspunkter i landskapet eller lokaler med högt platsvärde varpå de även agerar i överregionala skeenden och att det därför var onödigt att ge dem ett normativt suffix. Men i andra delar av Skandinavien finns ett flertal exempel där medeltida städer fått normativa suffix (t.ex. Nykøbing, Stubbekøbing, Ringkøbing, Söderköping och Norrköping). Likaså har borgar fått normativa suffix på -borg och -holm. Men de namn som syftar på röjningsaktiviteter eller inhägnader av tidigare obrukad mark, och som under 1600-talet framförallt fanns spridda i Skånes ris- och skogsbygder, har en annan form av associationer. I sedvanerätt och i kanonisk rätt argumenteras för att alla och envar har rätt att bruka det obrukade (*dominium utile*). Ortnamnskicket kan i dess fall tolkas som hävdande av rättigheter till jord, en form av ägande. Men det kan även belysa det faktum att det inte fanns adelbyar att utgå ifrån vid kolonisationerna av ris- och skogsbygderna.

Arkeologin och ortnamnen

Principerna för landskapsklassificeringar förändras under den yngre järnåldern och medeltiden. Det bevarade materialet visar på att äldre ortnamn som syftar på annat än direkta bebyggelser kom att ge namn åt platser och senare åt territorier. Under vikingatid förändras det bevarade ortnamns materialet, varpå detta kom att åsyfta direkta boplatser. Det fanns med andra

ord en direkt återkoppling mellan ortnamnsuffix och bebyggelsekategori. I ljuset av de arkeologiska iakttagelserna så får dessa tendenser en hel del intressanta följdverkningar.

I de nedärvda landskapen har benägenheten att flytta bebyggelsen efter en generation varit större än vad som var fallet med de olika typerna av centralplatser. Det biografiska förhållningssättet till tidigare bebyggelse återspeglas i det bevarade ortnamnsskicket. Benämningarna åsyftar större enheter som berör större befolkningsgrupper, och som inte är särpräglade per bebyggelseenhet. Åsytningarna till monument i form av högnamnen och till personers egendomar syftar till referenser i det politiska landskapet, referenserna till befolkningsgrupper pekar snarare på den bygd inom vilken människornas och bebyggelsens biografier var verksamma.

Av allt att döma minskar det biografiska förhållningssättet till boplatserna gradvis under vikingatid för att i princip upphöra under medeltidens första två århundraden. Detta betyder, generellt sett, att de platser som har äldre suffix ärvde namnet från andra landskapselement, och att detta skedde under samma tid som det fanns en aktiv normativ klassificering efter bebyggelsekategori. Exempelvis var -by ett begrepp som formats som en funktionell benämning av nyetablerad gruppbebyggelse, men som under medeltid, kanske redan under vikingatid, kom att utgöra normen för en bebyggelsekategori i stort (utvecklingen av bybegreppet kan ur detta perspektiv beskrivas som "etymologisk bybildning"). Nödvändigheten för sådana begrepp måste ha emanerat ur ett behov av att betrakta landskapet ur ett överlokalt perspektiv. För lokalbefolkningen var de olika nyanserna i landskapet fullständigt självklara, man visste vem som bodde var osv. Ägandeförhållanden och övriga relationer var formade i enlighet med en nedärvd sedvanerätt och kollektiva minnen. För en utomstående betraktare, i samtiden eller för oss idag, är däremot kategorisering och normbildning en förutsättning för att kunna jämföra och systematisera landskapet. Ur detta perspektiv förutsätter

bybegreppet existensen av andra normativa begrepp som under medeltiden på ett storskaligt plan främst bestod av torp, byar och städer, men även i senare faser av territorier. Men i landskapet, och för de lokala aktörerna, hade man att förhålla sig till det förflutna och dess klassificeringsprinciper. Dessa, oavsett om man beslutar sig för att benämna det som motstånd eller som en kvarleva från järnålderns landskap, fanns i högsta grad kvar under medeltiden.

Det medeltida ortnamnsskicket refererar till en, möjligen fysiskt osynlig, maktstruktur. Någon eller något som kan ifrågasätta innehavet och rätten till nyttjande av de nya kolonisationsenheterna. Ortnamnet refererar alltså till rättigheter, till sedvanerätten, möjligen gentemot kungamaktens hävdande av regalia, eller mot frälsets eventuella krav på del av nyttjandet.

Människan, boplatsen och jorden

Den vandrande byn har inom forskningen främst relaterats till olika typer av processuella förklaringsmodeller. Dessa modeller ansluter sig ofta till förklaringar som att fenomen som den vandrande byn var passiva konsekvenser av händelser och processer som ägt rum på andra plan och nivåer än de som finns representerade i det arkeologiska materialet. Människors beslut att flytta en boplats, eller för den skull andra former av materialiserade handlingar som arkeologiskt dokumenterats, tenderar att beskrivas som välregisserade skådespel där människorna var statister, där kungar och stormän eller tekniska innovationer och ekologiska förändringar var de enda aktörerna. Detta innebär att historien skrivs uppifrån och ner. Såväl bybildningen som fenomenet med ett "mobilt" bebyggelseskick är aktiva uttryck för sociala relationer i det samtida samhället/den sociala strukturen. Handlingarna i (eller gentemot) den sociala strukturen definierades av mångtidslighet bestående av spridda representationer av historia, samtid och framtid. I skriftlösa samhällen, såsom Skåne under den aktuella perioden, fungerade platserna som dokument och landskapen som arkiv

vilka medierade de sociala relationerna. Platserna var referenspunkter för minnen vilka fick sin individuella och särpräglade mening genom praxis. Denna praxis kunde bestå av och uppbars av såväl vardagsbestyr inom en boplatz som samhällsbärande ritualer som bekräftade den sociala ordningens grundläggande ideologi.

I Skåne förefaller benägenheten att förflytta bebyggelsen i princip ha varit konstant under hela perioden från folkvandringstid till vikingatid. Andelen boplatser med en generation av bebyggelse är i övervägande majoritet under denna period. Samtidigt finns cirka tio boplatser med långa varaktigheter som överstiger två kulturhistoriska perioder. Detta kan tolkas som exponenter för två olika typer av landskapsideologier.

För det *första* förefaller det rimligt att relatera centralplatserna till ett överregionalt politiskt landskap, där det var viktigt att anknyta boplatzen till samhälleliga och kollektiva myter och berättelser. Klassificeringar syftande på en befolkningsgrupp, monument (gravhögar har tolkats som objektifierade biografier eller genealogier, se Lindell & Thomasson 2003) eller områden kan ha haft viktiga associationer till ideologier eller myter som kulturellt avgränsade olika befolkningsgrupper. Dessa kunde, beroende på sammanhanget, anknyta till mindre bygder såväl som till överregionala maktstrukturer. Men vad gäller betydelsefulla boplatser med lång varaktighet så har dessa ofta teofora namn (t.ex. Gudme) eller mytologiska anknytningar (t ex Lund, Uppåkra, se Lindell & Thomasson 2003). Ortnamnen som syftar på egendomar är dock problematiska. Dels syftar de på definierade områden eller resurser, dels består prefixen ofta av personnamn. Det fanns alltså en samfälld länk mellan person och egendom vilket ansluter till den tidigare diskussionen kring person och materia. Även här finns det med andra ord möjligheter att associera egendomen till en namngiven anfader.

För det *andra*, bör de vandrande boplatserna tolkas som flera lokala och rörliga landskap. För att kunna ordna, tolka och förstå betydelseerna i placering och

varaktighet krävs lokal närvaro. Mycket talar för att det mobila bebyggelseskicket är ett uttryck för att invånare och byggnader har gemensamma biografier (Geritsen 1999); platserna var människor och människorna var platser. Ur detta perspektiv innebär etablerandet av en ny boplatz detsamma som etablerandet av en ny social grupp. Det finns i ortnamnsmaterialen inga bevarade ortnamn som åsyftar den faktiska bebyggelsen.

Dessa båda typer av konkurrerande landskapsideologier använde och betraktade landskapet utifrån olika perspektiv, ett "politiskt" och ett "nedärvt" (Jackson 1984). Det centrala i de olika ideologierna, och det som utgjorde den kulturella avgränsningen gentemot omvärlden, var det ständiga genomförandet av offentliga procedurer eller ritualer (Gurevitj 1979, s. 124ff). Genom ritualerna vidmakthölls och förändrades gruppernas ideologi. Ritualen var med andra ord en form av socialt utbyte eller social interaktion som både erbjöd möjligheter till förändring och till bekräftelse (Artelius 2001, s. 32). Förändringar av bosättningar bör ha legitimerats genom offentliga ritualer vilkas sociomateriella spår bestått av förflyttning och etablering, eller andra former av materialiserade förändringar av bosättningen (se Lindell & Thomasson 2003). Det kontinuerliga förflyttandet av boplatser inom olika bygder var redan under den yngre järnåldern en gammal tradition eller sedvana. Därför bör förändringar av denna ritual och därmed dess materiella spår, betraktas som drivande kraft i väsentliga delar av samhällsrelationernas omvandling. Detta förutsatte emellertid också att de olika intresse-riktningarna var lokalt närvarande och därmed att maktens infrastruktur var lokalt förankrad.

Under vikingatid etableras nya typer av landskap. Studier av bebyggelseindikerande marknamn visar att bebyggelserna dels var ytmässigt större, dels var fler än vad som framgår i det äldre kartmaterialiet. I allt högre utsträckning, och i synnerhet på det som senare blev bytomter, har bebyggelsen betydligt längre varaktigheter. Samtidigt förekommer nya typer av landskapsklassificeringar, där bebyggelsen är i fokus. Ortnamnsuffixen har en funktionell återkoppling till

bebyggelsen; -by är beteckningar på gruppbebyggelser, -torp på ensamgårdar, och klassificeringarna är normerande för den senare skrivna lagstiftningen. I de centrala jordbruksbygderna etableras boplatser med namn från såväl det äldre som det vikingatida ortnamnsskicket, framförallt med suffixet -by. Under 1600-talet innehåller bebyggelserna med förvikingatida namn fler gårdar. Detta kan dels tolkas som att det vid etableringen varit viktigt att anknyta till lokala eller överregionala myter, eller kanske t.o.m. till konkurrerande historieskrivning, dels att det troligen var bygdens huvudbosättningar. Den andra huvudtypen i det vikingatida ortnamnsskicket, torpnamnen, finns däremot mer spridda i Skånes mer perifera delar. De kan då, i enlighet med skrivningarna i landskapslagarna, betraktas som utflyttarenheter. Det normativa namnskicket kan ses som exponenter för ordning och systematisering, ett sätt att förhålla sig till en nomenklatur. Det nya landskapet är alltså en förändring av synen att boplatser hänger samman med invånarna, rummet särskiljs från människorna.

Boplatserna, organisationen och kulturen

På flera sätt är utformningarna av gruppbosättningar viktiga beståndsdelar eller parametrar i bybegreppet. Dels är utformningarna materialiseringar av relationerna mellan olika sociala strategier inom själva bosättningarna (dvs. uppkomsten av de sociala kategorierna), dels avspeglar dessa utformningar av hushåll och vardagsliv (kulturell formering). I det följande studeras därför gruppbosättningarnas morfologi och förändringar under loppet av yngre järnålder och medeltid. Denna bild kompletteras sedan av analyser och aspekter av gårdarnas utformning och de förhärskande byggnadskulturerna.

Utformningen av gruppbosättningar under perioden folkvandringstid–tidig medeltid

I Skåne finns få, om ens några, totalutgrävda gruppbosättningar som daterats till perioden folkvandringstid till vikingatid. I delar av Danmark samt i Tyskland och Nederländerna har flera ytomfattande undersökningar gjorts av hela bebyggelsekomplex. Trots stora variationer i materialet, har fem olika typer av bosättningar särskiljts (Hamerow 1995, 9–12; se fig. 9):

- *radboplatser*, där en väg eller ett vattendrag utgjorde det grundläggande organisationselementet (9A).
- *rutboplatser*, där gårdstomterna tillsammans bildar ett rutnät (9B).

- *mångfokuserade boplatser*, där ansamlingar av byggnader ligger tillsammans utan klar struktur (9C).
- *den grupperade boplatsen*, där byggnaderna var organiserade kring ett centralt rum eller anläggning (9D).
- *ensamgårdar* (9E).

Av dessa förekommer framförallt radbebyggelserna, de mångfokuserade bebyggelserna och ensamgårdarna inom det danska området (se exempel redovisade i Hvass 1988). Spår efter fysiska begränsningar av de enskilda gårdarna förekom företrädesvis inom radbebyggelserna, vilket tillsammans med gårdarnas disposition ger intrycket av att denna typ av boplatser varit samfällt planerade, medan den andra typen av gruppbosättning snarare förefaller ha varit naturligt framväxta. Det finns även indikationer på att ”grupperade” bosättningar har existerat inom det danska området. Exempelvis verkar Uppåkraboplatsen ha varit orienterad kring ett område med kombinerade boplatser- och gravaktiviteter vilka var belägna på boplatserns högsta punkt (Lindell & Thomasson 2003). Ensamgårdarna i det redovisade materialet var snarlika de enskilda gårdarna i hägnade boplatser av Vorbassetyp.

Förutom de absolut mest uppenbara representativitets- och bevarandegradskriterierna, så är det minst sagt problematiskt att jämföra totalutgrävda bebyggelsekomplex med delundersökta boplatser. Det är bl.a. mot bakgrund av detta som det är problematiskt att jämföra den jylländska bebyggelsen med den i det övriga Danmark inklusive Skåne. De enda boplatser från yngre järnålder som blivit total- eller näst intill totalundersökta, rapporterade och på detta sätt är jämförbara med de stora jylländska utgrävningarna, är undersökningarna strax utanför Fosie och i Stora Köpinge.

Öster om byn Fosie utanför Malmö undersöktes en mängd olika boplatser från perioden från senneolitikum till vikingatid. Under perioden yngre romersk järnålder – folkvandringstid fanns fem samtida bebyggelsekomplex, under perioden vendeltid–vikingatid

Fig. 9. Fem typer av gårdsstrukturer i nordvästra Europa. Indelning efter Hamerow 1995. A. Vorbasse, Danmark 500–600 e.Kr., B. Odoorn, Nederländerna 800-tal, C. Mucking, England 400–600-tal, D. Feddersen Wierde, Tyskland 300-tal och E. Mørup, Danmark 500–600-tal.

Five types of farm structures in north-west Europe. Classification after Hamerow 1995. A. Vorbasse, Denmark 500–600 AD, B. Odoorn, Netherlands 9th century, C. Mucking, England 5th–7th century, D. Feddersen Wierde, Germany 4th century, and E. Mørup, Denmark 6th–7th century.

fanns endast två (Björhem & Säfvestad 1993, s. 350). Bebyggelsen bestod av ensamgårdar, möjligen dubbelgårdar, och större boplatser. Tendensen i materialet är att samtliga gårdar med ett undantag saknade spår efter inhägnader. Husen var belägna i parallella östvästligt orienterade rader. Gårdarna bestod av ett eller alternativt två parallellt belägna långhus. Dessa byggnader var ofta omgivna av mindre byggnader som fyrstolphus och grophus. Likheterna med de samtida boplatserna på norra Jylland är många. Ett exempel utgör Sejlflod, där bebyggelsen var organiserad på samma sätt som i Fosie IV (Hvass 1988, s. 82ff). På de centrala delarna av Jylland bestod bebyggelsen emellertid till stor del av boplatser vars gårdar var organiserade i rader och omgärdade av hägnader (Hvass 1988, s. 75ff). De enda antydningarna till hägnader eller andra territoriella avgränsningar som påträffades i Fosie IV-komplexet härrör från boplatser IV och den äldre järnåldern (Björhem & Säfvestad 1993, s. 405).

Samma bild återfinns vad gäller Stora Köpingeboplatsen. Bebyggelsen under yngre järnålder bestod av treskeppiga långhus med ett eller flera anknyttande grophus. Gårdarna var belägna utan synbar planläggning och utan någon typ av territoriella avgränsningar. En av gårdarna var dock större än de övriga (Tesch 1993, s. 199).

De olika gruppbosättningarna från yngre järnålder bestod alltså framförallt av långsträckta radbosättningar orienterade gentemot en väg eller ett vattendrag. Tillträdet till de olika gårdarna skedde från denna väg. Tillträdet till de enskilda gårdarna i de mångfokuserade gruppbosättningarna var inte styrt utifrån en gemensam orienteringsaxel, utan myllret av byggnader och avsaknaden av tydligt definierade tillträdesutrymmen skapade ett veritabelt kaos för en besökare. Samtidigt fanns där en ordning för invånarna i de enskilda bosättningarna som visste de olika utrymmenas sociala status genom egna upplevelser och sedvana. Bosättningens struktur var på detta sätt vänd inåt, mot bosättarna själva. Det som i dessa båda typer av gruppbosättningar skiljde gårdarna åt var storlek på

tomten samt antal, typ och storlek på byggnaderna i högre grad än placering (se exempel i Hvass 1988; Chapelot & Fossier 1985, kap. 3). En annan viktig faktor för såväl radbosättningarna som för de mångfokuserade boplatserna var placering i förhållande till forna boplatser. Avstånd och lokalisering i förhållande till dessa legitimerade både bosättningens sociala interaktioner med andra bosättningar och de interna relationerna mellan de olika gårdarna inom bosättningen.

Etableringen på bytomterna

Flera forskare har tidigare betonat att den äldsta bebyggelsen på de senare bytomterna går tillbaka till vikingatid och 1000-talet (Grøngaard Jeppesen 1981; Callmer 1986; Söderberg 1994; Carelli 2001, kap. 2). Detta är tendenser som i stort är giltiga för de sydvästra delarna av Skåne, där ett flertal undersökningar har kunnat bekräfta detta samband.

I Nordvästskåne, i Luggude härad, har en rad bytomtsundersökningar företagits under senare år, vilka sammantaget uppvisar en mer heterogen bild. I byarna Väla och Ödåkra etablerades den äldsta dokumenterade bebyggelsen först under 1300- och 1400-talen och utgjordes av enstaka långhusliknande stolphus (Söderberg 1994, s. 55ff). Samma tendens återfinns längre norrut på Kullaberg. Vid undersökningar i Krapparp by kunde de äldsta påträffade byggnadslämningarna dateras till 1300-tal (Carelli 1997). Eftersom lämningarna i Krapparp bestod av stolphål, så antyder materialet i likhet med Väla och Ödåkra förekomst av stolpbyggda hus. Även i den norra grannbyn Möllehässle kunde en arkeologisk undersökning påvisa bebyggelsespåår från senmedeltid (Carelli & Larsson 1992). I en annan grannby, Brunnby, kunde de äldsta byggnadslämningarna dateras till samma tid. Däremot påträffades s.k. östersjökeramik som lösfynd i schakten, vilket indikerar förekomst av äldre bebyggelse i närheten av undersökningsområdet (Thorén 1995). Analyser av de äldsta lantmäterihandlingarna antyder att ursprunget till de tre byarnas bebyggelseform kan ha varit större ensamgårdar, som i senare skeden

byggts på med en eller flera gårdar (Anglert 1995, s. 128f). Som argument för denna hypotes menar Anglert att den undersökta "Norregården" i Möllehässle utmärkte sig på de äldre kartorna genom att den hade sina inägor samlade i en större enhet. Vid utgrävningarna påträffades vad som beskrivs som en gårdsanläggning med högre status åtminstone under 1500- och 1600-talen, men Anglert anför även att denna eventuellt hade bosättningskontinuitet tillbaka till äldre järnålder. De arkeologiska beläggen är dock för svaga för att kunna påvisa en obruten varaktighet i bebyggelsen från äldre järnålder till medeltid. Undersökningar i utkanterna av Krapparp kunde belägga att ett gårdsläge i den södra delen av bytomten först etablerats under 1400-talet, vilket möjligen kan indikera att byn först under denna period byggts ut med en eller flera gårdar. Detta skulle innebära, och förhållandena i Möllehässle kan vara desamma, att primärenheter fixeras under 1300-talet varpå utvidgningarna till flergårdsbebyggelse/gruppbosättningar först sker efter denna tidpunkt.

Vid undersökningar inom byn Filborna, strax öster om Helsingborg, kunde däremot en mycket lång kontinuitet påvisas (Söderberg 1997). De äldsta bebyggelselämningarna var belägna på utkanten av tomten till gård nr 14. Redan under folkvandringstid etablerades treskeppiga långhus på denna plats. Under vikingatid bestod bebyggelsen av en gårdsanläggning bestående av två rätvinkligt placerade stolpbyggda hus av s.k. trelleborgstyp. Denna avlöstes, och bebyggelsen på denna plats avslutades med uppförandet av ett antal tidigmedeltida tvåskeppiga stolphus. I samband med avvecklingen etablerades nya hus på gårdsläge 16. Gårdens olika byggnader kunde därefter följas, i princip belägna på samma plats, tills dess att den sista bebyggelsen revs i början av 1990-talet. Filborna avviker således från den gängse bilden av byarnas framväxt i området, genom den mycket tidiga etableringen av bebyggelsen inom det som senare skulle bli en bytomt, och genom det tidiga fixerandet av byggnader på platsen för ett historiskt känt gårdsläge. Möjligen kan det hela tolkas som om att lämningarna på gård nr 14 utgjort en primärenhet

och att bebyggelsen därefter växt fram. Förändringarna i samband med nedläggningen under slutet av 1000-talet och början av 1100-talet var, i likhet med andra bytomter, objektifieringar av regleringar inom bybebyggelsen.

I de södra delarna av häradet finns likaledes stora variationer vid bebyggelseetableringarna på de kända bytomterna. Förhållandena i Raus by har berörts tidigare. De äldsta bebyggelsepåren i området kring kyrkan kunde genom arkeologiska undersökningar konstateras vara från 1100-/1200-tal, dvs. samtida med de äldsta delarna av själva kyrkobyggnaden (Löfgren 1990). De äldre bebyggelsepåren, representerade av vikingatida och tidigmedeltida lösfynd, fanns längs med Råån väster om kyrkan. Detta tillsammans med bebyggelseindikerande marknamn antyder ett större bosättningsområde beläget längs med ån. Detta avslutas längst i väster intressant nog med marknamn som "Lund" och "Lundåkra" vilka indikerar förekomst av en kultplats. Mot bakgrund av detta kanske det inte var någon tillfällighet att kyrkan kom att placeras längst i öster.

I Rya uppfördes de första byggnaderna inom bytomten under 1200-talet (Svanberg 1998). Vid undersökningen påträffades dock även redeponerade vikingatida fynd, vilka tillsammans med indikationerna på en nära belägen samtida grav antyder förekomsten av vikingatida bebyggelse i byns direkta omland (Mogren 1998), möjligen på en av åkrarna med bebyggelseindikerande marknamn eller på en hypotetisk större gårdsenhet strax söder om undersökningsytan.

Vid undersökningarna av Tuna by på ön Ven i Öresund kunde det konstateras att bebyggelsen etablerats vid samma tidpunkt som i Rya (Löfgren 1993). Bebyggelsen bestod under 1200-talet av en byggnad med intilliggande lerbottnar. Senast under 1300-talet utökas bebyggelsen med ytterligare gårdsenheter markerade genom gränsdiken.

Resultaten från undersökningarna i den närliggande byn Övre Glumslöv i de norra delarna av Rönneberga härad är mer svårtolkade (Schmidt Sabo 2000).

Under 1200-talet etableras bebyggelse bestående av en glest ställd variant av en trelängad gård med tillhörande tomtbegränsningar markerade av grävda rännor. Detta tolkas av undersökaren som den första bebyggelseetableringen på gårdstomten. Antagandet motsägs emellertid av förekomsten av en huslämning som ^{14}C -daterats till perioden tidig medeltid (hus 1). Huslämningen har på typologiska grunder daterats till neolitikum, men den rekonstruerade tvåskeppiga konstruktionen finns dock representerad i regionen (se nedan), och tidfastelsen på dessa stämmer överens med den nämnda ^{14}C -dateringen. Samtidigt har två samtida gropar och lösfynd i form av östersjökeramik påträffats inom undersökningsytan, vilket sammantaget gör att det finns skäl för att anta att den första medeltida bebyggelsen kan ha etablerats under tidig medeltid (dvs. samtidigt med uppförandet av kyrkan och den äldsta bebyggelsen i grannbyn Nedre Glumslöv).

Nordost om Glumslöv påträffades resterna av ett hus på Görarps bymark (Nagmér 1996). Byggnadslämningen är av högmedeltida typ, och var avsidet belägen i förhållande till de historiskt kända bytomterna. Troligen representerade lämningen en enhet som övergavs i samband med agrarkrisen, men det faktum att inga äldre lämningar påträffades inom undersökningsområdet talar för att gården inrättades relativt sent.

Förändringar av gårdsstrukturer inom gruppbosättningar – byarnas morfologi

Byarnas morfologi, såsom de framträder i de äldre kartmaterialen, har på ett generellt plan typologiserats av ett flertal forskare. Vad som är gemensamt för byarna i såväl Sverige som Danmark var att dessa mestadels var asymmetriskt utformade, utan att de var anpassade till terrängen och saknade reglerande inslag (Porsmose 1988, s. 365ff; Sporrang 1990). De huvudsakliga typerna var (se fig. 10):

- *Klungbyn*. Bestod av spritt liggande gårdar utan inbördes ordning eller reglerande inslag. Det var den vanligast förekommande typen i Sverige som helhet. I Danmark fanns typen främst företrädd i

skogsbygderna. Typen fanns även företrädd bland gruppbosättningar från yngre järnålder och benämns av Hamerow som mångfokuserade boplatser.

- *Radbyn*. Benämns ”vägby” av Porsmose och var den vanligaste i Danmark. Bebyggelsen var terrängbestämd och orienterad efter en ibland slingrande väg eller ett vattendrag. På vissa platser utökades bebyggelsen så att gårdar även kom att ligga längs sidovägar. Typen kan även jämföras med Hamerows radbosättningar.
- *Platsbyarna*. Bestod av gårdar som var orienterade kring en större forte/öppen plats, ofta med tillgång till vatten, som stod i direkt förbindelse med utmarken genom fäddrev. Benämns av Porsmose som väg-forteby. Hade sin huvudsakliga spridning i Västergötland, Skåne, Jylland och på Fyn. Genom fortens rumsliga utformning, dess anknytning till utmarken och storlek så avviker denna bytyp från den yngre järnålderns grupperade boplatser.
- *Den reglerade byn*. Porsmose menar att denna bestod av två rader av gårdar belägna med jämna mellanrum och som anslöt till en gemensam bygata/forte. Sporrang menar att de reglerade byarna är en variation av radbyn.

På ett generellt plan fanns alltså stora likheter mellan den yngre järnålderns och de tidigmoderna gruppbosättningarna, vilket talar för att många traditioner fortlevt och funnits sida vid sida med olika former av nyordningar. Detta antyder återigen att den lokala närvaron och att besluten på lokal nivå har varit en nödvändighet för förändring. Men i de olika bebyggelserna fanns lika många variationer som det fanns bebyggelseenheter, och dessa variationer bör betraktas som kompromisser och val i den sociala interaktionen mellan olika aktörer. 1700-talets kartor är dock problematiska att relatera till medeltida förhållanden. Ofta har arvsförfattningen och förändrade produktionsförhållanden under tidens gång förändrat bebyggelsemorfologierna. Men genom analyser och arkeologiska undersökningar

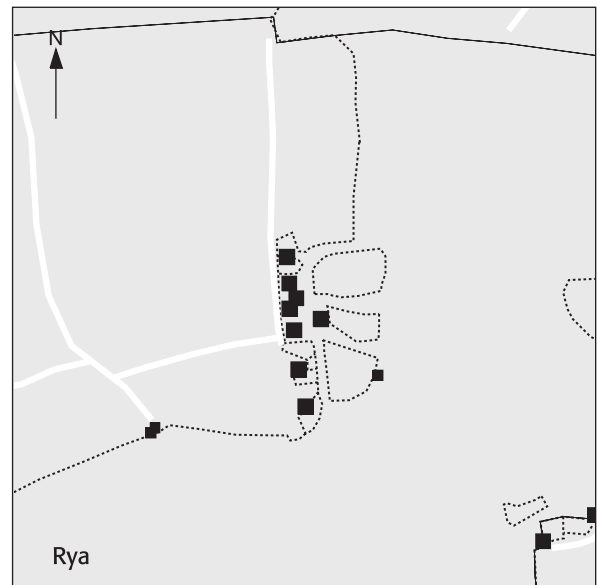
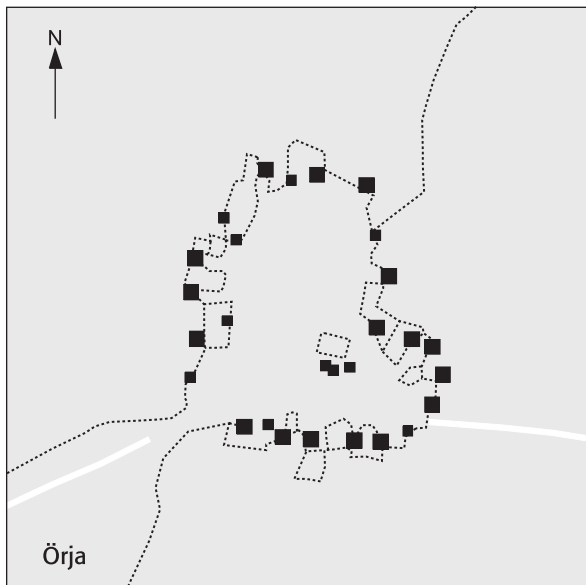
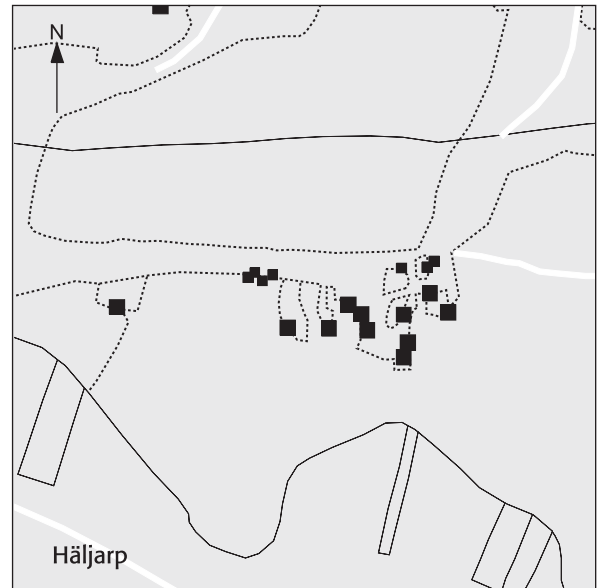
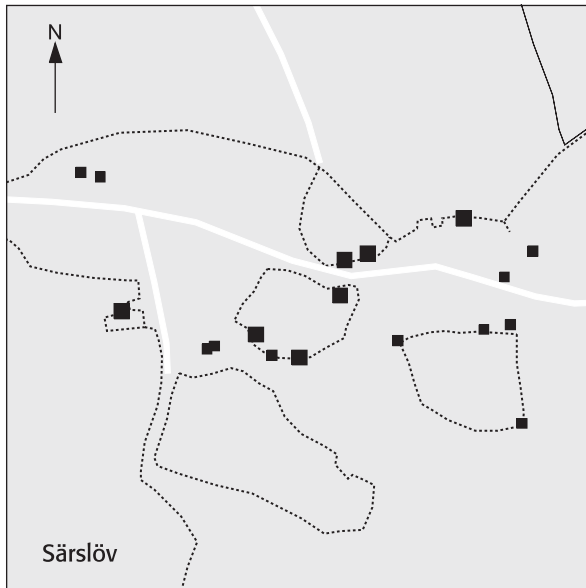

Fig. 10. Exempel på de olika bytyperna från Väst kustbanans utredningsområde. klungby = Särslöv, radby= Häljarp, platsby = Örja samt reglerad by= Rya.

Examples of the different types of village from the area of the West Coast Line subjected to preliminary archaeological investigation. agglomeration = Särslöv, row village= Häljarp, village with green = Örja, and regulated village = Rya.

av enskilda element kan indiciekedjor skapas för att med större eller mindre sannolikhet skapa bilder av äldre förhållanden.

Framväxten av topografisk hierarki

I myllret av varierande by- och bosättningsmorfologier, skapas nya former av rumsliga hierarkier från och med vikingatid och tidig medeltid. Huvudgårdar etableras på topografiskt dominerande lägen inom bosättningarna. Med detta menas att de placeras på platser där tillträde och rörelse i bosättningarna kan övervakas och kontrolleras, ofta på höjdlägen avskilt från den övriga bebyggelsen och i anslutning till viktiga kommunikationslägen (till vångar och/eller betesmarker).

Inom Ystadsprojektet kunde ett generellt samband mellan runstenar, medeltida huvudgårdar och stenkyrkor konstateras (Riddersporre 1989, s. 136; Anglert 1995, s. 105). Liknande samband är kända från övriga Danmark. På Själland fanns ett rumsligt samband mellan kyrka och huvudgårdstomt (Andersen 1992). I Lisbjerg utanför Århus på Jylland påträffades vid undersökningar av marken kring stenkyrkan spår efter en inhägnad vikingatida-tidigmedeltida gårdsenhet (Jepesen & Madsen 1991, 1997). Denna bestod av ett flertal byggnadslämningar som var belägna intill hägnaden. Centralt på tomten, under den nuvarande stenkyrkan som uppfördes under mitten av 1100-talet, påträffades spår efter en föregångare i trä. Dessutom var kyrkan/kyrkorna placerade på byns högsta punkt. Sambandet mellan kyrkor och huvudgårdstomter/stormän framgår även i del andra sammanhang. Mats Anglert menar exempelvis att majoriteten av kyrkorna från äldre medeltid säkerligen ingått i ett stor- eller huvudgårdskomplex, där uppförandet kan relateras till ett omfattande jordägande. Det var alltså lokala stormän som ofta framstod som initiativtagare till uppförandet och gynnare av kyrkorna (Anglert 1995, s. 172). På detta sätt kan kyrkorna, i likhet med huvudgårdarnas övriga prestigearchitektur (från vikingatida hallbyggnader till sten- och tegelarkitektur), betraktas

som en del av den iögonfallande konsumtionen. Huvudgårdarna hade också bosättningarnas största tofter, och därmed större andel av byns rättigheter.

Olika aspekter av denna typ av hierarki har kunnat iakttagas i byarna längs med Västkustbanan. På de äldre kartorna från 1700-talet var gårdarna i byn Säby strax norr om Landskrona, belägna i två östvästligt orienterade parallella rader utmed en bygata (Kriig & Thomasson 1999). Kyrkan låg separat ca 200 meter öster om de närmaste gårdslägena. Mellan gårdarna och kyrkan fanns åkrar som benämndes ”tofter”. Kyrkan, som uppfördes i romansk stil under 1200-talet, var belägen på en av byns högsta platser. Under 1600-talet delas byns marker upp till följd av upprättandet av Säby ladugård. Påträffandet av ett gårdsläge, varaktigt från 1200-tal till 1500-tal på ladugårdens ägor strax väster om den tidigmoderna bytomten, påvisar att delningen även kom att innefatta delar av bytomten. Dessutom var ett större markavsnitt beläget strax söder om kyrkan tillhörande ladugården. Utgår man från att något av det ekonomiska underlaget till ladugården kommit från ägande i Säby, så bör detta ha innefattat dels det nedlagda gårdsläget, dels markavsnittet söder om kyrkan. Det senare kan tillsammans med kyrkan och toftåkrarna ha utgjort en huvudgårdstomt i Säby. Denna skulle då ha omfattat en ca 127 500 m² stor tomt. Regleringen av gårdsstrukturen och fixeringen av huslämningar på de äldsta kartornas gårdslägen kan genom de arkeologiska undersökningarna dateras till 1200-tal, dvs. samtidigt med kyrkans uppförande.

En liknande situation kan även skönjas i Nedre Glumslöv där kyrkan var belägen på en höjd avsidet från den övriga bebyggelsen i byn. Intill kyrkan påträffades vid arkeologiska undersökningar huslämningar efter en gård som var samtida med uppförandet av kyrkobyggnaden, dvs. slutet av 1100-talet (Schmidt Sabo 2000). Lämningarna kan med andra ord ha utgjort en huvudgårdsanläggning som under loppet av medeltiden donerats till kyrkan och kommit att fungera som ärkebiskoplig skudgård. Däremot saknas kunskap om när de övriga gårdslägena etablerats i byn.

Bland de andra byarna inom Väst kustbanans arbetsområde återfinns kyrkor som haft liknande lokaliseringar i Raus, Dagstorp och Södervidinge. Kyrkorna i Annelöv och Saxtorp låg i anslutning till gårdarna men i ena änden av de respektive bygatorna, och kontrollerade därmed rörelserna inom samt till och från byn.

Gårdarna i Rya bildade i det äldre kartmaterialet en rak nordsydligt orienterad reglerad radby med en kvarn belägen invid Rydebäcken ca 400 meter sydost om bytomten (se Mogren 1998; Karlsson i tryck). Byn delades i princip mitt itu av vägen mot Vallåkra från den stora landsvägen mellan Helsingborg och Landskrona. Vid korsningen mellan landsvägen och Vallåkravägen (som trots sitt namn även passerade Rya), ca 200 meter från byn, uppfördes av allt att döma ett kapell under mitten av 1400-talet. Det finns ett flertal indikationer på att byn kan ha haft en huvudgård. Mats Mogren menar att denna kan ha varit belägen längst i söder och omfattat gårdarna 1–3 på de äldre skifteskartorna. Stämmer Mogrens hypotes skulle detta ha inneburit att huvudgårdstomten både anslutit till vägarna och kontrollerat tillträdet till och från kapellet och kvarnen. Den arkeologiska undersökningen kom att beröra de norra delarna av den tilltänkta huvudgårdstomten, och kunde påvisa en bebyggelseetablering under 1200-tal. Mogren har framfört hypotesen att gårdslämningarna skulle kunna ha utgjort en perifer bebyggelse på denna tomt. En alternativ tolkning skulle också kunna vara att huvudgården under 1200-talet, i likhet med många andra danska huvudgårdar, splittrats och övergått i landbodrift (se Porsmose 1988, s. 341ff). Det som, förutom de arkeologiska lämningarna, talar för en sådan utveckling är att tegarna tillhörande gård nummer 1 och 2 så gott som alltid i det äldre kartmaterialet var belägna intill varandra, däremot låg alltså gård nr 3:s ägor separerade från de övriga två. Delningen skulle i sådana fall endast betytt att gård nr 3 skapades i samband med en reglering under 1200-talet och att nr 1 och 2 delats först senare vilket också en karta från 1717 indikerar.

På ön Falster i nuvarande Danmark var 2/3 av byarna schematiskt upplagda med två rader av gårdar antingen orienterade i nordsydlig eller östvästlig riktning på långsidorna av en rektangulär forteplats (Porsmose 1988, s. 366). Vid arkeologiska undersökningar har man kunnat påvisa att bebyggelsen på de tidigare boplatserna övergavs under 1200-talet, vilket indirekt även skulle datera regleringarna. Porsmose menar vidare att de reglerade bytomterna mestadels återfinns i områden där kronan och biskoparna hade betydande markinnehav och att det fanns ett samband mellan reglerade byar och solskifte.

Framväxten av territoriella avgränsningar

Fysiska avgränsningar i landskapet är visserligen kända från förhistorien. Bland annat från Östergötland och Öland finns exempel där stensträngssystem från järnålder format fägator mellan ensamgårdar, vilka indikerar att det funnits någon form av samarbete mellan de olika enheterna (Fallgren 1993; Pedersen & Widgren 1998, s. 328; Riddersporre 1999). På Öland finns även exempel där järnåldersbosättningar organiseras morfologiskt, så att ett antal mindre gårdar rumsligt anknyter till en större gårdsenhet (Fallgren 1993). Men dessa utgjorde av allt att döma inga fördelningsinstrument för avgifter och kan därför inte tolkas som exponenter för ett samhälle som organiserades på grundval av definierade territorier.

I det nordvästeuropeiska låglandsområdet samt på Jylland och Fyn, där det i högre utsträckning än i övriga Sydsandinavien har genomförts ytomfattande arkeologiska undersökningar, har det vid ett flertal tillfällen påträffats bosättningar med separat inhägnade gårdstomter, även om det var absolut vanligast att boplatserna saknade spår av gränsmarkeringar (se i Chapelot & Fossier 1985; Hvass 1988; Hedeager 1988, s. 131ff; samt Hamerow 1995). Vissa av skillnaderna mellan de båda typerna kan mycket väl vara ett källkritiskt problem inom arkeologin, då hägnader som varit konstruerade av pinnar/risflätning/tångvallar/jordvallar/e.dyl. inte nödvändigtvis lämnar arkeologiskt iakttagbara

spår efter sig, men likväl ändå alltid måste ha funnits kring odlade ytor (för att skydda grödorna från betesdjur). Likaledes kan frånvaro av lämningar mellan observerade gårdsstrukturer tolkas som en form av gränser, och ur ett omvänt perspektiv kan enskilda gårdar i gruppbosättningar nästan alltid identifieras som agglomerationer av byggnadslämningar. Men i huvudsak så bör närvaro av olika former av definierade gränser förstås som en viktig och betydande markering inom boplatser.

Från Skåne finns det också ett par exempel på bosättningar från yngre järnålder med spår efter hägnader och territoriella avgränsningar i Skåne. En av dessa härrör från Haglekulla i Östra Ljungby socken, nordvästra Skåne (Isendahl 1997). Undersökningen kom att beröra vad Isendahl bedömer vara ett gårdsläge, inte en bosättning i dess helhet. Dock förefaller byggnadslämningarnas rumsliga organisation och resultaten från ¹⁴C-dateringar peka på att lämningarna representerar två kronologiskt åtskilda gårdar. Stämmer denna hypotes, härrör den västra gårdsenheten från övergången mellan äldre och yngre järnålder, medan den östra kan dateras till vendeltid. Det är just det sistnämnda gårdsläget som har inhägnader i form av halvtakshus som vanligtvis var belägna utmed gårdsgränser. Denna typ av bebyggelse är känd från Jylland och Mørup strax utanför Vejle (Hvass 1988, s. 82). Mørupgården har daterats till folkvandringstid.

I Bjärred väster om Lund påträffades en byliknande boplatser daterad till perioden vendel–vikingatid (Kriig & Pettersson 1997; Pettersson 2002). Bebyggelsestrukturen gav ett heterogent intryck. Under fas två fanns tre gårdsenheter vilka var för sig var oliktrangerade och delvis separerade med grävda rännor och hägnader. Gårdarna bestod av treskeppiga långhus med tillhörande grophus. En av gårdarna definierades av två vinkelställda långhus, medan de övriga var belägna med långsidorna parallellt gentemot varandra. Rännorna var oregelbundna och löpte genom bosättningen och anslöt till gårdarnas respektive huvudbyggnader. Ett fåtal rännor i de perifera delarna av

undersökningsområdet verkade avvika från detta mönster. Dessa var raka och korrelerade med långhusens orientering, men kan möjligen ansluta till byggnader som legat direkt utanför det undersökta området. Mot bakgrund av detta menar Kriig & Pettersson att rännorna haft en dränerande funktion och har möjligen först i andra hand fungerat som gränsmarkeringar mellan de olika gårdarna (Kriig & Pettersson 1997, s. 167).

Vid undersökningar i Häljarps bytomt, väster om Landskrona, påträffades en boplatser från sen vikingatid/tidig medeltid där det bl.a. framkom grävda rännor (Kriig & Thomasson 2000a). Undersökningsområdet var smalt och berörde lämningarna efter de troliga huvudbyggnaderna i två gårdar. Dessa båda var kringgårdade av samtida grävda rännor. Den västra tomtens förmodade bredd kunde uppskattas till cirka 100 meter (fig. 11).

Den vikingatida–tidigmedeltida bebyggelsen i Särslöv var kringgårdad dels av rännor, dels av nedgrävningar för mindre stolpar (Kriig & Thomasson 2000b). Gränsmarkeringarna fanns i de södra delarna av gårdsläget i anslutning till en bäck. Dessutom påträffades en ränna med parallella stolphål vars orientering avvek från de övriga bebyggelselämningarna. Denna tolkades som begränsningar av en väg som lett upp till gårdsläget från ett tilltänkt vad över vattendraget. Rännor från samma period har även påträffats på Fosie bytomt Malmö (Andersson 1994; Jönsson m.fl., 2000) och i Fjälkinge utanför Kristianstad (Edring 1997).

Vanligtvis kan dock grävda rännor kring gårdslägen dateras till tidig medeltid, framförallt till 1100-talet (Carelli 2001, s. 45ff). Den kvalitativa skillnaden gentemot gränsmarkeringarna från de äldre perioderna kan belysas av två exempel. I Kyrkheddinge strax öster om Lund fanns de vikingatida och tidigmedeltida faserna av gårdsbebyggelse på en relativt stor tomt med kvadratisk form (Thomasson 1998). De påträffade byggnadslämningarna var spridda på tomten. Någon gång under perioden slutet av 1100-talet till början av 1200-talet förändras tomtens form varpå den minskas i storlek och antar en rektangulär form. Samtidigt anläggs två huvudbyggnader i vinkel, den ena i anslutning till och parallellt med den andra av tomtdikena.

En av gårdarna i Tårnby på ön Amager söder om Köpenhamn genomgår samma utveckling (Svart Kristiansen 1995). Under tidig medeltid fanns det inom den definierade gårdstomten inte några spår av bebyggelse. Detta tolkas som att undersökningsområdet var beläget i utkanten av en större kvadratisk tomt. Under 1100-talet sker en förändring såtillvida att byggnader uppförs på tomten. Likaså förändras tomtformen från en större kvadratisk form till en mindre rektangulär.

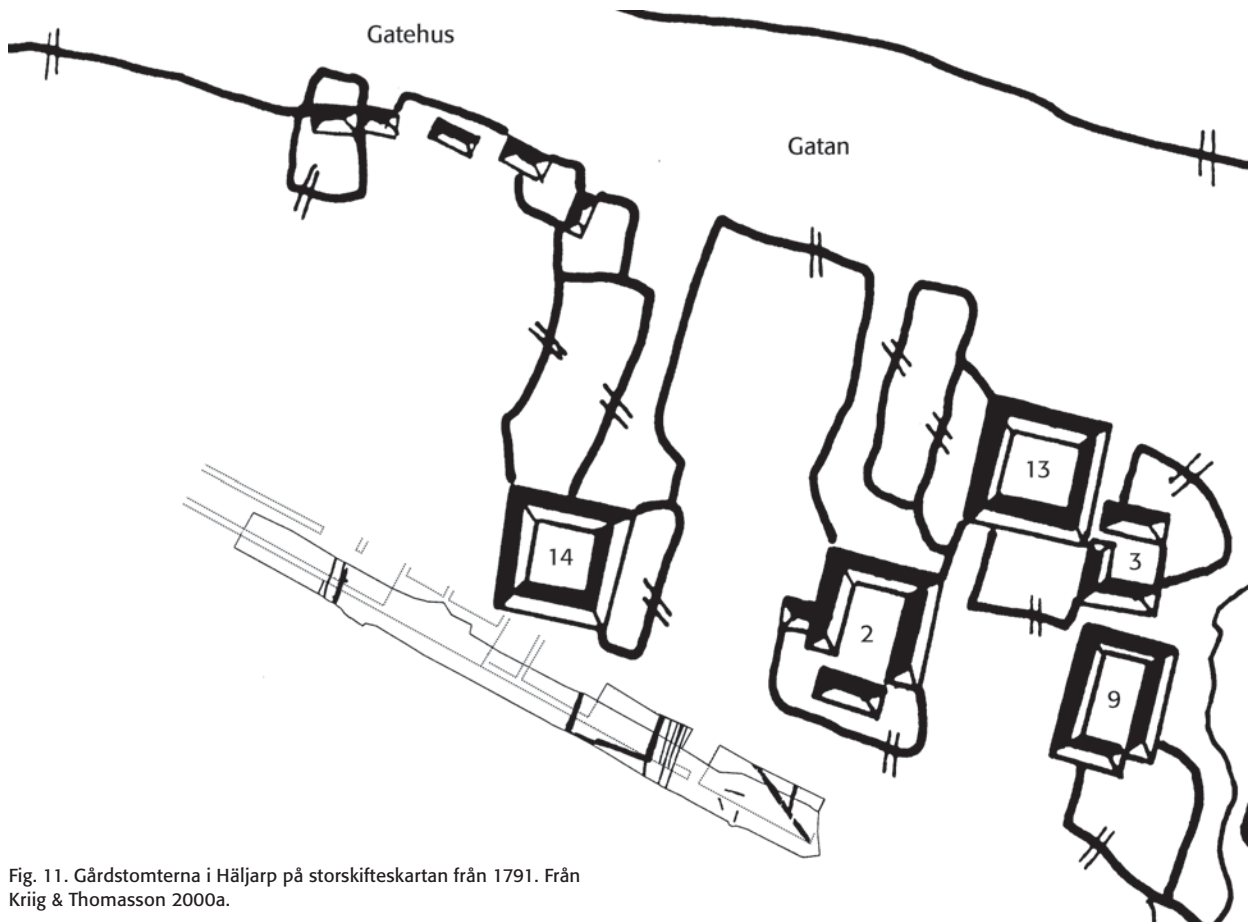

Fig. 11. Gårdstomterna i Häljarp på storskifteskartan från 1791. Från Kriig & Thomasson 2000a.

Farm sites in Häljarp on the map drawn for the storskifte enclosures, 1791. From Kriig & Thomasson 2000a.

Liknande regleringar av gårdstomter skedde under 1200-talet även i byn Önnerup utanför Lund (Pettersson 1996). Där kunde en samtida reglering av byns tomtstruktur konstateras på ett flertal platser inom byn. Samtidigt förändrades också bebyggelsens organisation på de enskilda tomterna. De enskilda huslämningarna placerades i rät vinkel mot varandra runt en gårdsplan.

I Fosie framkom resterna av stolpbyggda vinkelställda byggnader i anslutning till tomtdefinierade rännor (Andersson 1994). Dessa överlagrades av huslämningar

från 1200-talet samt av ytterligare generationer av gränsrännor som bildade mindre och smalare tomter.

Bebyggelsen på Säby bytomt utanför Landskrona omorganiserades under perioden 1100- och 1200-tal (Kriig & Thomasson 1999). Men till skillnad från de övriga exemplen så definierades inte de enskilda gårdslägena av materiella spår efter hägnader eller diken. Bebyggelsen bestod under vikingatid av parallellt placerade stolpbyggda långhus. Under 1100-talet förändras byggnadsskicket och byggnaderna placerades i rät vinkel gentemot varandra. Först under loppet av

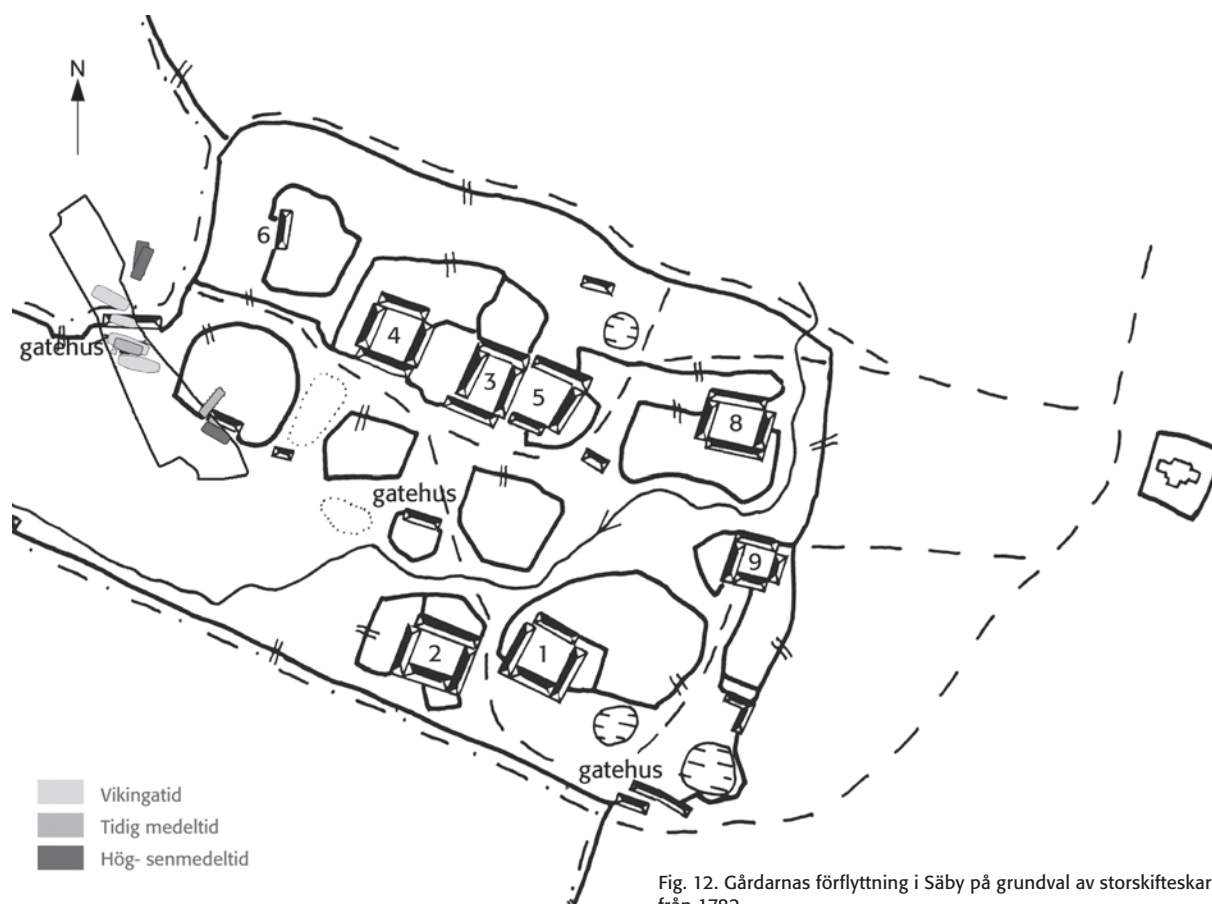

Fig. 12. Gårdarnas förflyttning i Säby på grundval av storskifteskartan från 1782.

The movement of farms in Säby based on the map drawn for the storskifte enclosures from 1782.

1200-talet reglerades tomtstrukturen varpå bebyggelsen placerades på platserna för de tidigmoderna gårdslägena (se fig. 12).

Territoriella markeringar i form av grävda diken förekommer dock tidigare i andra former av sociala miljöer. Redan vid etablerandet av staden Lund under 900-talet förekom rännor som avgränsningar mellan olika stadstomter. Ett annat exempel utgörs av de danska vikingatida ringmursborgarna som var geometriskt konstruerade med cirkelrunda vallar och vallgravar ("diken") med två korsande huvudgator i de

fyra väderstrecken (Andrén 1998, s. 156ff). De äldsta kyrkogårdarna i det medeltida Danmark var också kringgårdade av rännor varav de äldsta grävdes under slutet av 900-talet (i Lund) men blir vanligt förekommande under 1000- och 1100-talen (Staecker 1996; Carelli 2001, s. 43–47). Med tiden, under slutet av 1100-talet och under 1200-talet, kringgårdades även städerna i dess helhet av grävda diken.

Gränsmarkeringarna runt tomter, kyrkogårdar och städer sammanfaller med landskapslagarnas definitioner av juridiska rum. I lagarna är straffen och bötesbeloppen

för olika typer av straff graderade i förhållande till var botten begicks. När det gäller tomtgränserna, så var de även avgörande för brukarens andel av byns tillgångar och skyldigheter. Gränsmarkeringarna var med andra ord viktiga juridiska urkunder i det dagliga livet. Dikena är ofta tämligen grunda och smala nedgrävningar, med liten praktisk funktion som inhägnad. Visserligen kan man tänka sig att de kompletterats med motsvarande parallell jordvall eller en icke arkeologiskt iakttagbar hägnad. Men proportionerna mellan arbetsinsats och praktisk användning överensstämmer inte. Mot bakgrund av detta kan själva grävandet av rännor förstås som en del av ceremonierna för att avgränsningen skulle få juridisk legitimitet.

Åkrarnas morfologi och placering

Det finns en mängd olika förklaringar till åkerjordens fysiska belägenhet i förhållande till bebyggelsen. Emellertid tyder mycket på att en stor del av de vikingatida och tidigmedeltida åkerjordarna var placerade i direkt anslutning till respektive gård. I landskapslagarna kan det exempelvis skönjas en utveckling där åkrarna i de äldsta skikten nämns vara placerade i anslutning till de respektive gårdarna, på deras tofter, för att i de senare skikten nämns såsom belägna utanför byarna i deras respektive vångar (Hoff 1998, s. 120f). Detta skulle ha inneburit att de enskilda gårdarnas ägor, åtminstone under vikingatid, var samlade, till skillnad från de medeltida byarnas tegskiftade åkrar där böndernas tegar fanns spridda i vångarna. I flera fall har man också vid arkeologiska undersökningar av fossila åkersystem kunnat konstatera att den brukade jorden fanns samlad i anslutning till de olika gårdsenheterna (Pedersen & Widgren 1998, s. 277–305, 324–333; Fallgren 1993). Det finns även enstaka exempel från Skåne där man invid gårdsenheter har påträffat samtida fossila åkrar, men dessa fynd är ännu för få för att anses representativa. Ett av dessa härrör hursomhelst från lämningarna efter en tidigvikingatida gård i Dagstorp (Becker 1999, s. 20ff, se fig. 15 nedan). Odlingsytornas placering i förhållande till gårdens byggnader

och årderspårens riktningar i förhållande till en intilliggande väg/stig talar för att dessa skall sättas i samband med gårdsläget.

Annette Hoff menar vidare att tofterna i oreglerade byar skulle kunna representera äldre vikingatida förhållanden. Utifrån retrogressiva kartstudier av denna typ av byar så har hon kunnat visa att tofterna på dessa var betydligt större än de var i de reglerade byarna. Storleken på tofterna i de oreglerade byarna svarade arealmässigt till behovet av åkermark för en gård under det aktuella tidsskedet. (Hoff 1998, s. 104ff). Den språkliga betydelsen av ”toft” har också tolkats vara ”åker invid gård” (Dahl 1942, s. 34). Den första generationen av stora kvadratiska med diken avgränsade tomter som är kända från ett flertal gruppbebyggelser kan ha innehållit gårdens individuellt brukade åkrar. Liknande strukturer har funnit i byn Särslöv. Byn bestod i det äldsta kartmaterialet av ett flertal spridda gårdar, som mestadels var belägna i särhägnade inägomarker. Vid de arkeologiska undersökningarna av de södra delarna av ”Sönnertoft” kunde det konstateras att de södra delarna av inhägnaden som finns markerad på kartan stämmer överens med hägnader som påträffades vid undersökningen. Detta antyder att inhägnaden kan ha varit jämgammal med den senvikingatida–tidigmedeltida gården. Skulle detta antagande stämma så kan hela inhägnaden runt ”Sönnertoft” representera en enskilt ägd toft och gårdens samlade åker. Det skulle också kunna förklara varför flera av de andra gårdarna låg inom särhägnade områden och varför de bevarat sina toftnamn. Den västra och största gården i byn saknade däremot ett särhägnat område. Toftbenämningarna intill gården ligger i Dagstorps och Särslövs sambrukade södra vång. Mot bakgrund av gårdens placering gentemot den forna boplatsen i väster och att den var byns största förefaller det troligt att gårdens toft utgjort embryot till den södra vången (se fig. 13).

I Jyllandslagens äldre kronologiska skikt finns även nedteckningar om *utlaende* som fanns utanför toften. Detta kan tolkas som ursprunget till byarnas inägomarker och de benämns i yngre skikt som åker (Hoff

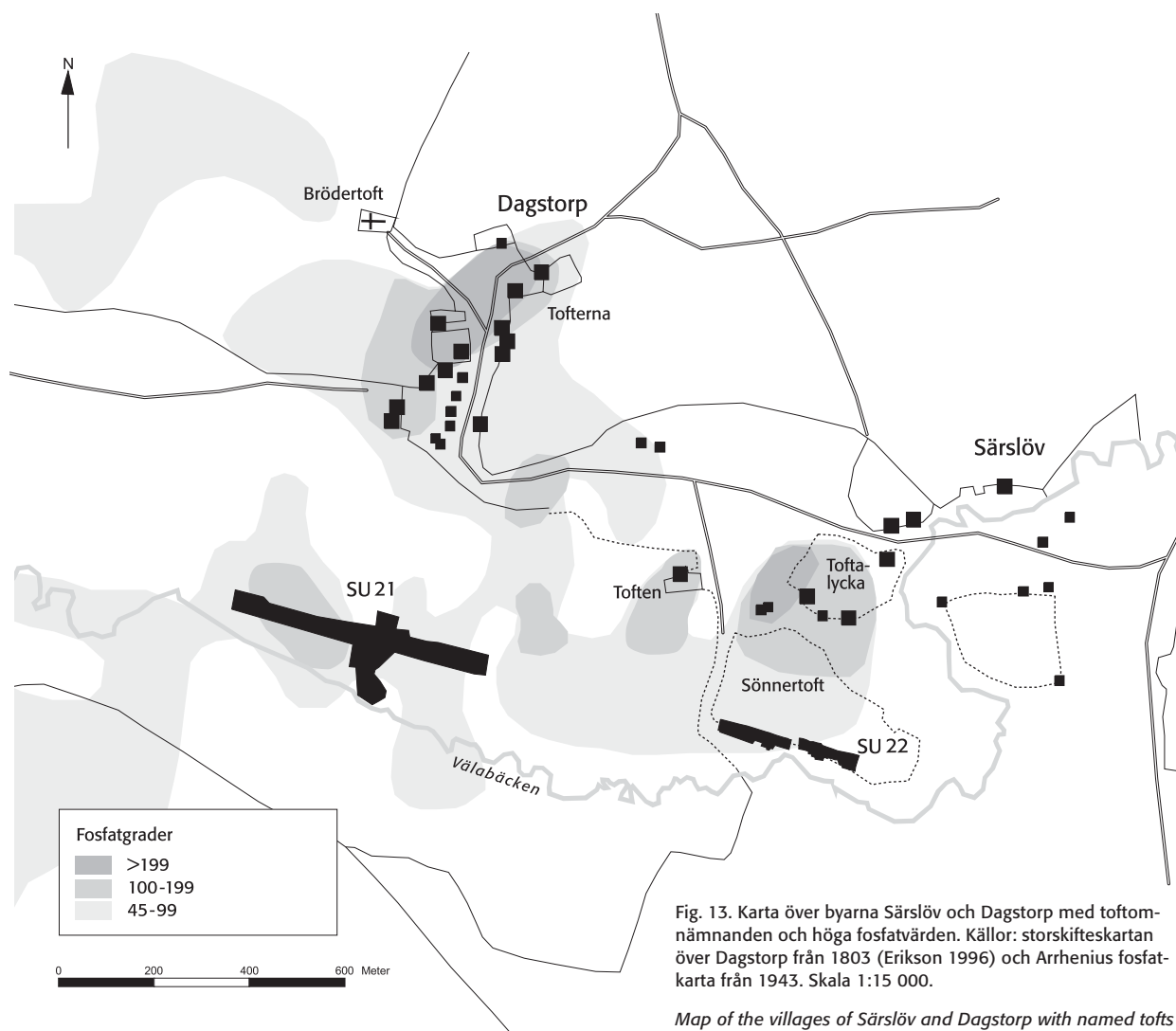

Fig. 13. Karta över byarna Särslöv och Dagstorp med toftomnämmanden och höga fosfatvärden. Källor: storskifteskartan över Dagstorp från 1803 (Erikson 1996) och Arrhenius fosfatkarta från 1943. Skala 1:15 000.

Map of the villages of Särslöv and Dagstorp with named tofts and high phosphate values. Sources: storskifte map of Dagstorp from 1803 (Erikson 1996) and Arrhenius's phosphate map from 1943. Scale 1:15,000.

1998, s. 143). I de danska landskapslagarna finns även omnämmanden av ytterligare särjord som låg utanför de normala åkerstyckena. Denna kallas *ornum* och har tolkats som inhägnade markstycken som undanhölls repning (Hoff 1998, s. 150; Hoff och Dahl (1942) har velat koppla ornumet till bönder som hade en maktställning).

Möjligen kan man relatera dessa olika omnämmanden till fynd av fossila åkermiljöer. Ett exempel utgör fynden vid Borup Riis på Själland. Där har man påträffat en mängd avlånga stenomgårdade åkerparceller utanför tofterna (Porsmose 1988, s 278ff). Dessa kan mycket väl utgöra resterna av det s.k. *utlaende*. Dateringen av åkrarna i Borup Riis till perioden 700–1000

har kraftigt ifrågasatts. Det finns bland forskarna en enighet om att Borup etablerats senare. Vissa har föreslagit en datering till 900-tal medan andra har velat datera platsen så sent som kring år 1400 (se diskussion i Riddersporre 1995, s. 66). Hoff menar att Borup Riis borde kunna hänföras till tidig medeltid (Hoff 1998, s.170ff) medan Porsmose framhåller perioden 900–1200 (Porsmose 1988, s. 283). Liknande områden, dock ej undersökta i samma omfattning, återfinns på Kungsmarken, strax öster om Lund (Riddersporre 1995, s. 66, daterade till perioden 1000–1100-tal), samt i Lindholm Høje vid Ålborg på Jylland (Porsmose 1988, s. 280f; daterade till sen vikingatid).

På flera platser har man även funnit rester av s.k. *celtic fields*, vilka karakteriseras av små hägnade kvadratiske jordstycken (Hedeager 1988; Pedersen & Widgren 1998). I Skandinavien har denna åkerform huvudsakligen daterats till äldre järnålder. Denna typ av åkersystem är även kända från de äldsta tyska landskapslagarna från 600- och 700-talen (Hoff 1998, s. 208), och från fossila åkersystem i norra Europa och på de Brittiska öarna (Chapelot & Fossier 1985, s. 173). Enligt dessa källor utgjorde de blockaktiga åkerparcellerna privathägnade ytor i ett individuellt baserat odlingsystem. Förekomsten av denna typ av åkrar visar att gårdarna inte hade stora sammanhållna fält. Driften baserades snarare på många små utspridda och särhägnade, men mer intensivt brukade och gödslade åkrar. Troligen försvann denna åkertyp i samband med plogens införande.

Även om man i de skilda källorna kan se olika odlingsystem, stora sammanhållna fält eller små och spridda åkrar, så är båda ett uttryck för att produktionen organiserades separat per gård. Detta styrks av bestämmelser i danska, svenska och tyska landskapslagar där det fanns individuell hägnadsplikt för varje bonde (Hoff 1998, s. 174ff), inte kollektiv som i det senare tegskiftade rotationsbruket. I Europa finns nedslag av samma utveckling, från individuellt brukade åkersystem till samfällt nyttjade öppna fält (Rösener 1992, s. 47ff; Fallgren 1993).

Bosättningarnas beståndsdelar – gårdarna och husen

I flera av de nordiska landskapslagarna anges normer för hur många och vilka byggnader det skulle finnas på gårdarna (Hoff 1998, s. 44ff). Efter uppförandet av kyrka skulle bönderna i den västgötska lagsagan sörja för att prästgården bestod av fyra byggnader, medan motsvarande gård i de södermanländska, västmannaländska och uppländska lagsagorna skulle bestå av sju byggnader. Landborna i Östergötland hade förutom stugan rätt till tre ekonomibygnader. I flera andra passager i lagarna, även i de frankiska, brittiska och irländska motsvarigheterna, nämns antalet byggnader dess placering och funktion samt ibland även konstruktion och inredning. Utifrån jämförelser mellan de skriftliga utsagorna i landskapslagarna och arkeologiska undersökningar av vikingatida boplatser har Annette Hoff försökt att koppla samman benämningar med husplaner, för att på detta sätt skapa en idealbild av en vikingatida gård (se fig. 14) (Hoff 1998, s. 81ff).

Denna bygger på iakttagelser i ett normativt lagmaterial från medeltid som antas vara representativt för perioden 900–1250 e.Kr. De arkeologiska iakttagelserna baseras på material från de storskaliga undersökningarna av vikingatida boplatser på Jylland. Jämförelserna bygger således på ett material nedskrivet under högmedeltid och ett selektivt arkeologiskt material som representerar bebyggelse som övergavs tvåhundra år tidigare. Trots detta utgör Hoff's försök till tecknande av en vikingatida idealgård en viktig utgångspunkt och ett jämförelseobjekt för vidare kronologiska och rumsliga sammanhang. Genom att förstå de olika byggnadernas funktion och sociala kontext som delar av en helhet, så kan variationer tolkas som aktiva val och kompromisser i mycket mer komplexa sammanhang.

Hoff identifierar flera byggnader i lagtexterna och kopplar dessa via beskrivningar av utformning och konstruktion till vikingatida huskonstruktioner. Det huvudsakliga bostadshuset, salshuset eller eldhuset, beskrivs i materialet såsom endast varande bostad,

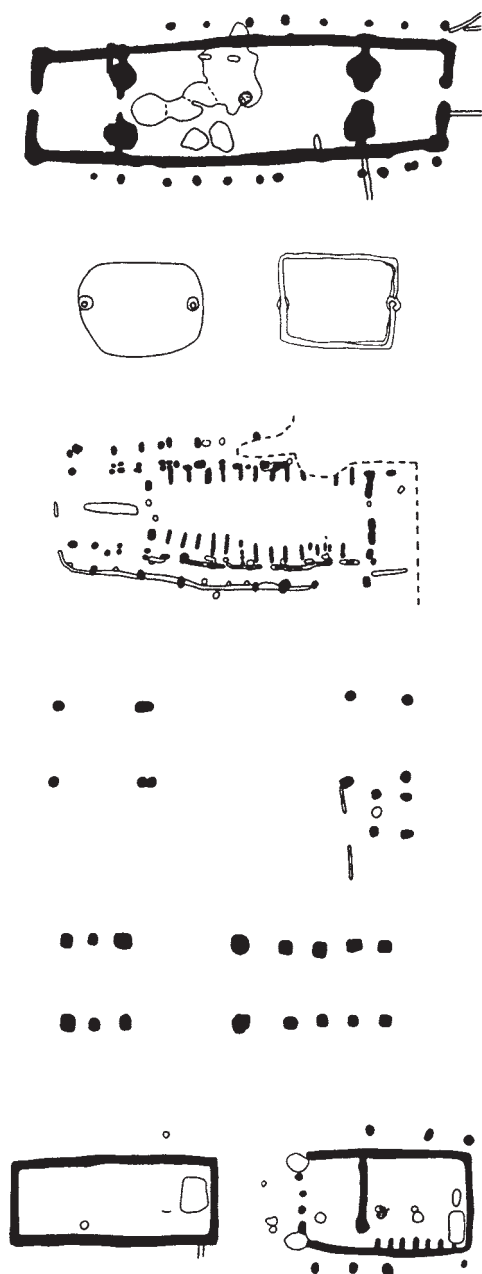

Fig. 14. Olika byggnader från en vikingatida gård i Vorbasse anknutna till de danska landskapslagarna byggnadsbeteckningar. Från Hoff 1998, s. 82 fig. 5.

Different buildings from a Viking Age farm in Vorbasse linked to the designations of buildings in the Danish provincial laws. From Hoff 1998, p. 82, fig. 5.

inte som en kombination av man- och fähus. Av övriga bostadshus nämnder de danska lagarna bodar och *kotzæt* som beboddes av fattiga familjer som gårdssättar, lösingar och trälar. I några av beskrivningarna uppges dessa vara nedgrävda och risflätade vilket Hoff relaterar till det som i arkeologisk terminologi brukar benämnas grophus. Denna typ av byggnad fungerade även som vävstuga. Övriga byggnader som nämns är stolplador vilka var takförsedda mindre byggnader i vilka hö och halm förvarades, lador, svinstior, fähus och stall. Dessutom fanns smedjor och andra verkstadshus. Den idealgård som framträder i mötet mellan de normativa landskapslagarna och de vikingatida gårdarna från Jylland är alltså relativt stora, självförsörjande och socialt segregerade enheter.

Byggnadernas placering på gården

Under vikingatiden kännetecknades gårdarna av en löst grupperad bebyggelse (Carelli 2001, s. 52; Hamerow 1995; Hvass 1988). Gårdens olika byggnader bestod av treskeppiga långhus med anslutande mindre byggnader i form av bodar (grophus) och ekonomibyggnader. I princip kan man urskilja två olika typer av grupperingar. Dels gårdar där bostadshuset låg centralt på tomten med de övriga byggnaderna belägna längs med gårdshägnet, dels gårdar med två mot varandra stående och parallellt orienterade treskeppiga byggnader. Den förstnämnda gårdstypen har främst påträffats i de jylländska materialen. I Skåne framträder mestadels den andra gårdstypen.

Vid undersökningar inför byggandet av Västkustbanan framkom en folkvandringstida gård strax norr om Saxtorp (Artursson 2000). Denna bestod av parallellt ställda treskeppiga långhus med konvexa långsidor. En samtida liknande gårdsstruktur har även framkommit i Dösjebro (Grønnegård 2000). I anslutning till de parallellt liggande treskeppiga långhusen framkom dock ett flertal grophus. De vendeltida bosättningarna hade ett liknande arrangemang.

De två äldsta gårdarna i Dagstorp (gård I och II), daterade till perioden folkvandringstid/vendeltid, bestod

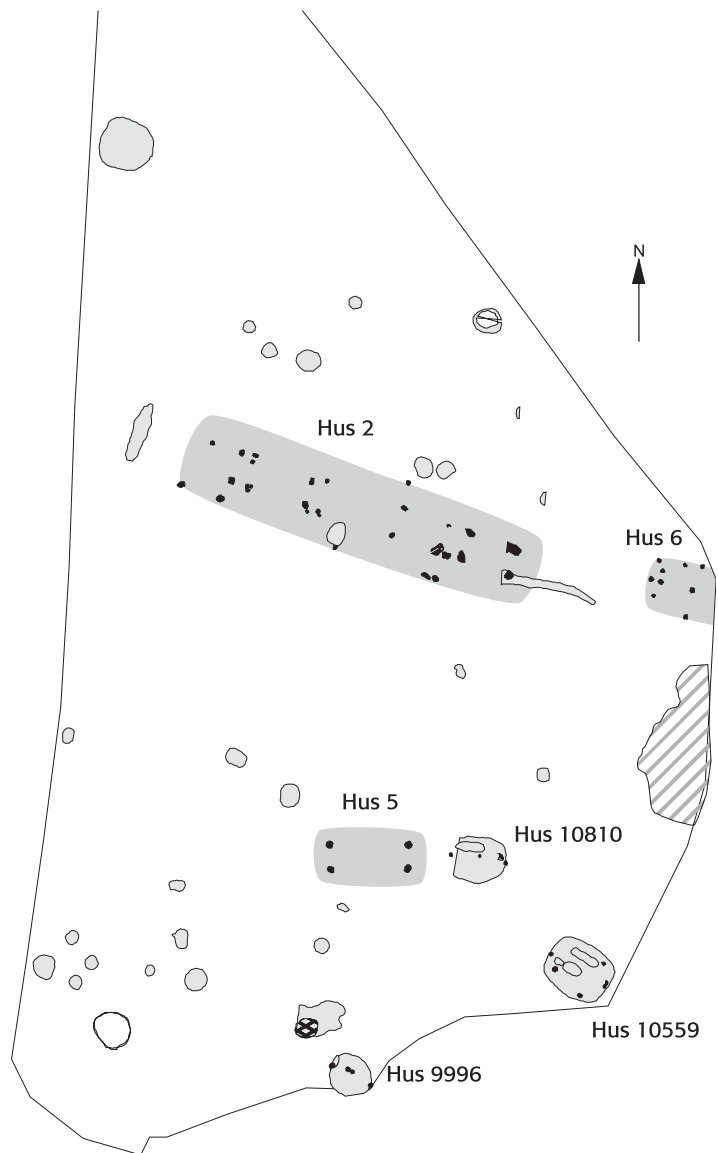
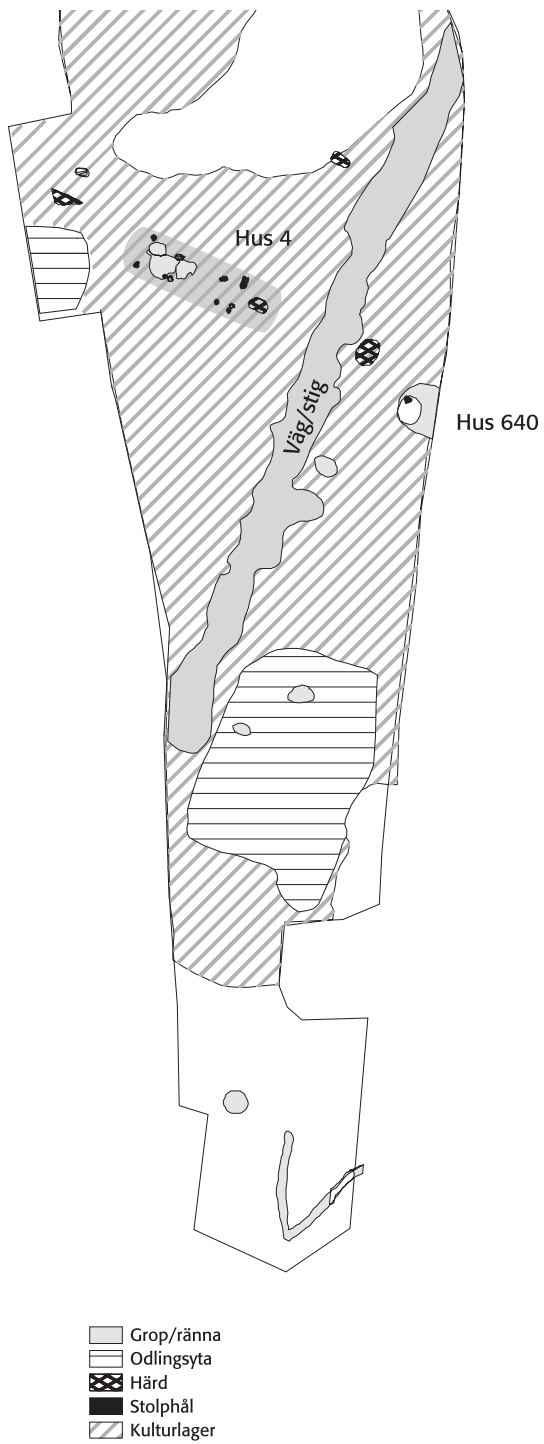

Fig. 15. Gård V:a i Dagstorp. Efter Becker 1999, fig. 19.

Farm V:a in Dagstorp. After Becker 1999, fig. 19.

av parallellt belägna östvästligt orienterade stolbyggda hus (Becker 1999). I anslutning till en av dessa framkom även ett gropus. Under den följande bebyggelsefasen, daterad till vendeltid, påträffades byggnadslämningar som bestod av östvästligt orienterade stolphus som mestadels varit belägna med gavlarna mot varandra. I den östra delen av gårdsläget fanns dessutom ett parallellt beläget stolphus tillsammans med fem gropus söder om den förmodade huvudbyggnaden. På den östra delen fanns dels ett stolpbyggt hus, dels odlingsytor. Gården delades av ett nordsydligt orienterat vägstråk (se fig. 15).

Strax öster om byn Hilleshög påträffades de äldsta spåren efter en förmodad L-formad gårdsanläggning (Strömberg & Thörn Phil 2000). Denna bestod av två stolpbyggda långhus med konvexa långsidor.

Vad gäller Danmark som helhet har Nils Engberg tecknat ett scenario där gården genomgår en kronologisk typutveckling från vikingatid till medeltid (Engberg 1992). Engberg menar att gården under tidig medeltid bestod av utan ordning placerade byggnader och att de såväl till antal byggnader som till storlek på gårdstomt, var mindre än de vikingatida föregångarna. Under högmedeltid antar bebyggelsen ett fastare arrangemang där husen anordnas till T-formade gårdar. Först under 1300- och 1400-talen uppfördes de första tre och fyrlängade gårdarna. Peter Carelli har konstaterat att utvecklingen av gården ledde till en sluten fyrlängad enhet, en strävan att samla byggnaderna i form av längor kring en öppen gårdsplats (Carelli 2001, s. 53f). Men till skillnad från Engberg vill Carelli tidigarelägga de tre och fyrlängade gårdarnas etablering till 1100- och 1200-talen. Under loppet av den tidiga medeltiden fanns med andra ord en mängd olika samtida gårdsmorfologier. Redan under vikingatid uppträder den tvålängade L-formade gården, i Skåne finns den bl.a. företrädd i Filborna (Söderberg 1997). Mot slutet av 1100-talet var typen, åtminstone i de sydvästra delarna av Skåne, vanligt förekommande och fanns representerad i Fosie (Andersson 1994), Kyrkheddinge (Thomasson 1998), Hjärup (Larsson 1995), Önnerup (Pettersson 1996) och Säby (Kriig & Thomasson 1999). Under samma period förekom även den T-formade gården, vilken fanns i Käglinge (Kling 1992) men även på andra håll i det medeltida Danmark (se i Carelli 2001, s. 52ff). I Skåne lever även äldre bebyggelsestrukturer kvar. På flera platser består gårdarna av enstaka flerfunktionella långhus med enstaka eller inga tillhörande mindre byggnader. Denna typ har framkommit i den äldsta bebyggelsefasen i Tuna på Ven (Löfgren 1993), i Ödåkra och i Väla (Söderberg 1994). Huslämningarna på dessa platser har daterats till perioden 1200- tal till 1300-tal.

De tre och fyrlängade gårdarna introduceras under högmedeltid (Carelli 2001, s. 55f). Arkeologiska undersökningar i Övre Glumslöv kunde påvisa spår av en glest grupperad trelängad gård (Schmidt Sabo 2000). Liknande gårdar har även kunnat undersökas i Hjärup (Larsson 1995) och i Filborna (Söderberg 1997) liksom i Tårnby på Själland (Dall Mahler 1994, s. 65). De äldsta exemplen på fyrlängade gårdar har tidigare förlagts till 1300- och 1400-talen. Men vid utgrävningar i Ilstorp i de centrala delarna av södra Skåne påträffades resterna efter en fyrlängad gård som kunde dateras till 1200-talet (Tesch 1996). I det äldsta kartmaterialet inom Väst kustbanans utredningsområde var samtliga gårdar under 1700-talet helt kringbyggda (Erikson 1996).

Av dessa gårdstyper framstår organiseringen kring en öppen gårdsplats vara den huvudsakliga principen i utvecklingen. Detta innebär att åtminstone tre- och fyrlängade gårdar måste betraktas som likartade typer och organisationsstrukturer. Därmed framstår den senare vikingatiden, genom introduktionen av L-formade gårdstyper fram till åtminstone 1300-tal då tre- och fyrlängade gårdar verkar vara allenarådande, som en övergångsfas. Utvecklingen innebar även att antalet byggnader på gårdarna var färre efter tidig medeltid.

Olika typer av byggnader

Byggnadernas utformning är på samma sätt som landskapen, byarna och gårdarna medierade av de samhällsliga relationerna, produktionen, landskapets egenskaper, klimatet och historien. Men kanske var det bostaden eller husen som konstituerade den viktigaste identifikationsformen för individerna. Inom arkeologin har naturligen störst vikt fästs vid de bevarade lämningarna av forna byggnader, dvs. deras respektive konstruktion. Därefter har dessa relaterats till funktion och andra sociala aspekter. I huvudsak används takbärande element som huvudparametrar vid typindelningarna. Inom etnologi och arkitektur har mer uppmärksamhet fokuserats kring vägghkonstruktioner och planformer (se Werne 1994), även om detta till del

också begagnas inom arkeologin. I Hoff's rekonstruktion av en vikingatida idealgård framgick att byggnadernas konstruktion till viss del även anpassades efter sociala förhållanden. Detta innebar exempelvis att trä-larna kunde bo i grophusen eller i mindre angränsande byggnader. Likväl var konstruktionerna av verkstäder, lador m.m. anpassade till respektive funktion. Uppförandet av byggnader, dvs. deras konstruktion, material och arkitektoniska utformning, förhöll sig således till sociala förhållanden (eftersom utformningen av subsistensproduktionen är att betrakta som en sådan). Arkitekten Finn Werne menar exempelvis att byggnadskulturen utvecklades ur ett ”oskiljbart komplex av sociala och rumsliga fenomen” (a.a., s. 46). Ur dessa aspekter utgör de arkeologiska lämningarna, ofta endast bestående av nedgrävningar för de takbärande konstruktionerna, även vittnesbörder kring sociala förhållanden. Förändringar av konstruktionerna bör i enlighet med detta förstås som förändringar av de sociala förhållandena.

De yttre begränsningarna

Den danske arkeologen Hans Skov har vid en genomgång av 171 lokaliteter daterade till perioden 800–1200 e.Kr., belägna i nuvarande Danmark och de skånska landskapen, identifierat elva olika hustyper (Skov 1994). Typologiseringen är främst utarbetad utifrån analyser av de takbärande konstruktionerna (se fig. 16).

Med treskeppiga hus menas byggnader med parvist ställda inre takbärande stolpar, med tvåskeppiga byggnader menas att takets ryggås bärs av en inre rad av stolpar belägna mitt i husets längdriktning. De enskeppiga husen karakteriseras således av att de takbärande elementen finns i byggnadernas väggar, som på detta vis bär hela takets vikt. Byggnaderna med utskjutande takpartier avviker något från principerna för den typologiska indelningen, eftersom de huvudsakliga takbärande konstruktionerna antingen varit en eller tvåskeppiga. Syllstenshusen definierar Skov som byggnader där de takbärande stolparna vilar på

stenar. Grophusen karakteriseras av att delar av eller hela golvpartiet är nedgrävt i marken. Ofta framkommer även spår efter stolpar i husets båda gavlar vilka troligen burit takets ryggås. Stolpladorna består av fyra stolpar som tillsammans bildar en kvadrat vars funktion enligt Skov är hölj i dunkel. Såväl Hoff (se ovan) som Chapelot och Fossier (1985, s. 111) menar att denna typ av byggnader fungerat som spannmålsmagasin. Förutom typer som haft fyra takbärande stolpar förekommer exempel där konstruktionen bestått av upp till tolv stolpar.

Peter Carelli har delat in Skovs olika hustyper i två kronologiskt separerade byggnadstraditioner (Carelli 2001, s. 49ff). Till den äldre vikingatida byggnadstraditionen hörde samtliga treskeppiga byggnadstyper samt grophusen. Denna byggnadstradition kan dock föras längre tillbaka i tiden. De huvudsakliga huskonstruktionerna under perioden folkvandringstid till vikingatid bestod nämligen av treskeppiga långhus i kombination med grophus, mera sällan kombinerade med stolplador (Hvass 1988, s. 70ff; Skov 1984; Chapelot & Fossier 1985, s. 72ff). De treskeppiga långhusen förekom i princip från äldre bronsålder och fortsatte att på vissa platser existera under medeltid. Successivt under den yngre järnåldern började de treskeppiga långhusen att uppföras med konvexa väggar för att bli dominerande under vikingatiden. Grophusen var enligt Skov vanligast under 900-talet, även om de förekommer under tidig- och högmedeltid. Under loppet av den yngre järnåldern introduceras gradvis de treskeppiga långhusen med raka långsidor och med yttre takstödande stolpar (s.k. trällar). I Tyskland förekommer treskeppiga långhus med yttre takstödande stolpar redan under 600-talet. Under 700-talet fanns typen också i de södra delarna av Jylland men förekom på flest platser kring år 1000 (Skov 1984). Byggnader med konvexa långsidor och yttre takbärande stolpar introduceras under slutet av 900-talet och försvinner vid 1100-talets början. Carelli menar att dessa byggnadstyper dominerade under 1000-talet men att de minskade i förhållande till andra byggnadstyper

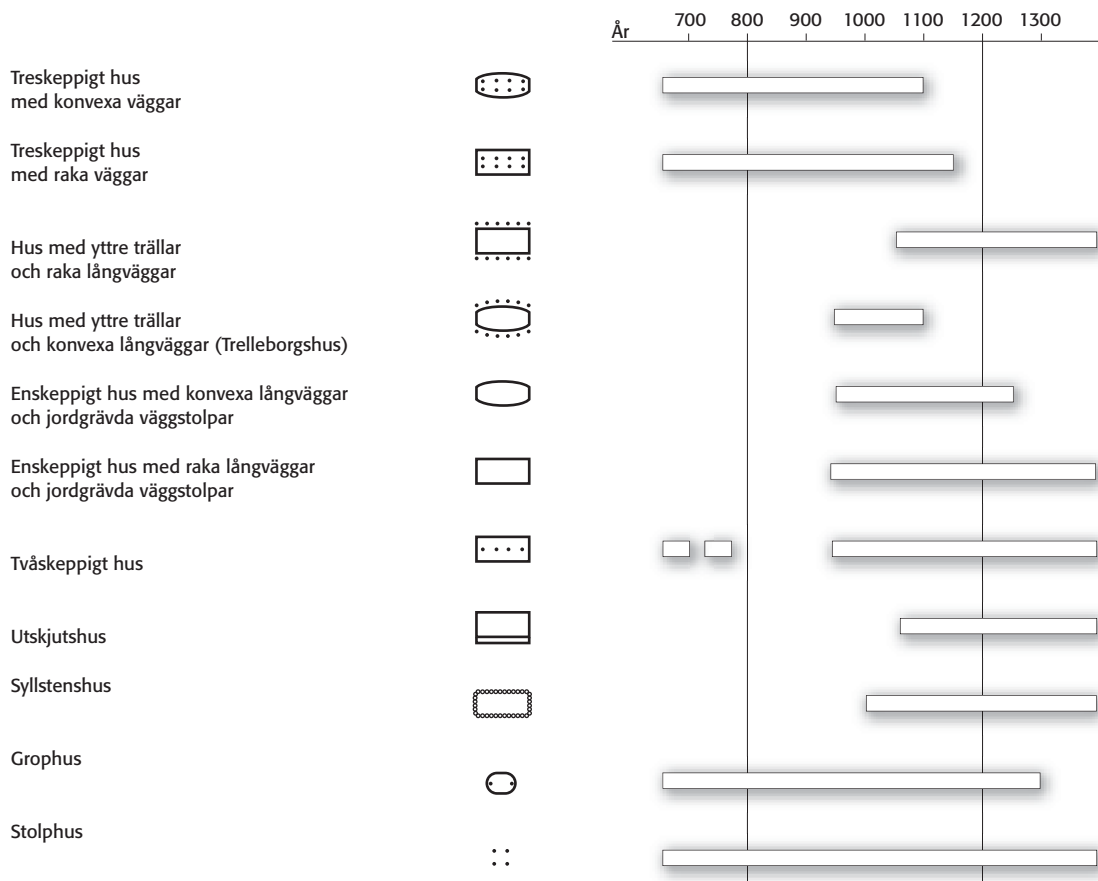

Fig. 16. Den kronologiska fördelningen av olika hustyper i Danmark och Skånelandskapen under perioden 800–1200 e. Kr. Efter Skov 1994, figur 10.

Chronological distribution of different house types in Denmark and the former Danish provinces of Sweden in the period 800–1200 AD. After Skov 1994, fig. 10.

under 1000-talets senare del och var i princip försvunna omkring år 1100 (Carelli 2001, s. 49ff).

Den yngre medeltida byggnadstraditionen företräddes enligt Carelli av samtliga enskeppiga typer, hus med utskjutande takparti, samt byggnader med syllstensfundament. De enskeppiga stolpburna typerna förekom visserligen även under vikingatiden, men Carelli menar att de var dominerande under 1100-talet och därför bör karakteriseras som medeltida byggnadstyper. Det bör dock påpekas att enskeppiga byggnader med konvexa väggar genom dess skeppsform

snarare anknyter till en vikingatida byggnadstradition än en medeltida.

Vid en undersökning av byggnadskulturen i Skåne, Halland, Blekinge och Själland med öar under perioden 1200 till 1650, kunde Henriette Rensbro konstatera att de enskeppiga byggnaderna med raka väggar och jordgrävda stolpar förekom och var generellt sett den vanligaste typen (Rensbro 1998, s. 65ff). Hon skiljer emellertid mellan två olika grupperingar, dels de som hade parvist belägna stolpar i väggarna, s.k. protokorsvirke, dels de utan som benämns ”enskeppig

takremskonstruktion”. Protokorsvirkeskonstruktion var enligt Rensbro en överföring av det treskeppiga långhusets mittskepp. I protokorsvirket är de olika stolpparen sammanbundna med en tvärsgående takbjälke, medan de nedgrävda stolparna stabiliserade konstruktionen i längdled. Introduktionen av syllsten som fundament för en byggnad förutsatte att konstruktionen även sammanbands i längdriktningen av fotträ/träsyll och/eller lösholt. Det finns emellertid exempel där de takbärande stolparna har grävts ner trots att det funnits såväl fotträ/träsyll som syllsten (Augustsson 1998, s. 87f), vilket innebär att förekomst av jordgrävda stolpar i en protokorsvirkeskonstruktion således inte behöver exkludera förekomst av syllsten och fotträ/syllsten. Rensbro menar utifrån detta att det enda som skiljde ”protokorsvirket” från korsvirket var förekomst av träsyll/fotträ, vilket betyder att korsvirkeshusen utvecklats från protokorsvirket. De olika konstruktionerna bör även betraktas som olika varianter av enskeppiga byggnader. De enskeppiga ”takremsbyggnaderna” var emellertid en medeltida innovation som försvann under loppet av 1600-talet. Dessa hade en annan uppbyggnadsteknik där taket vilade på en längsgående bjälke som samtidigt höll samman väggstolparna. Den tvärsgående bjälken var antingen fastsatt i den överliggande bjälken eller i taksparrarna.

Vid Skovs inventering framkom att endast 33 huslämningar med syllstensfundament hade dokumenterats, varav de äldsta hade daterats till andra halvan av 1000-talet, men där lejonparten kunde hänföras till det efterföljande seklet (Skov 1994). Under samma sekel var typen väl utspridd i de norra delarna av Tyskland (Rösener 1995, s. 67ff), men undersökningar i de östra delarna av det gammaldanska området såväl som på Jylland har dock kunnat påvisa att syllsten som byggnadsfundament fick sin huvudsakliga spridning under 1300- och 1400-talen (Rensbro 1998; Thomasson 1996; Foged Klemensen 1999 (från och med 1400-talet förbjöds jordgrävda stolpar)). Byggnaderna med utskjutande takpartier var kända i sydvästra Jylland redan under mitten av 1000-talet men var enligt Skovs undersökning vanligast under 1100-talet (Skov 1994). Det är dock problematiskt att med samma kriterier som för övriga definiera denna kategori som en självständig typ. Dels kan det vara svårt att skilja det utskjutande takpartiet från yttre takbärande stolpar eller skråsträvor. Byggnader med utskjutande takpartier på båda långsidorna kan även vara svåra att skilja från treskeppiga långhus. Dels kan de respektive byggnadernas huvudsakliga takbärande konstruktion vara såväl en som tvåskeppiga. Enskeppiga byggnader med utskjutande tak kan även ha utgjort embryot till

de västdanska högremshusen. De äldsta nedslagen av denna typ har daterats till perioden 1300- och 1400-tal (Foged Klemensen 1999, s. 34).

De tvåskeppiga byggnaderna beskriver Carelli som en mellantyp då dessa förekommer under såväl vikingatid som medeltidens två första århundraden (Carelli 2001, s. 50). Konstruktionen, som förutsätter att den längsgående raden av stolpar burit en takås, förekommer fram i modern tid. Rensbro menar att typen under vikingatid fungerat som ekonomibyggnader eftersom bredden mellan väggstolparna kunde göras betydligt större än vad som var fallet med andra byggnadstyper (Rensbro 1998, s. 25ff). Under medeltiden finns dock exempel där denna typ innehållit såväl bostad som ekonomifunktioner. Mot bakgrund av dessa iakttagelser bör de tvåskeppiga byggnaderna betraktas som en del av det medeltida byggnadsskicket.

Detaljernas variationer

På regional nivå skiljer sig givetvis de rumsliga och kronologiska utbredningarna av de olika hustyperna från de mer generella iakttagelserna i det gammaldanska området som helhet. I förhållande till det som angivits ovan verkar de tvåskeppiga byggnaderna i västra Skåne i huvudsak ha varit förekommande under tidig medeltid (se tab. 9 och bilaga). Under hög- och senmedeltid dominerade de enskeppiga stolpburna byggnaderna, medan hus fundamenterade på syllsten i huvudsak introduceras under högmedeltid men blir dominerande först under eftermedeltid. Den vanligast dokumenterade hustypen i materialet som daterats till yngre järnålder är grophusen. Detta beror till stor del på att de undersökta ytorna under perioden fram till 1970-talet mestadels var små varpå grophusen var de mest iögonfallande lämningarna. I samband med de stora infrastrukturella satsningarna och städernas expansion under 1970-talet utfördes omfattande matjordsavbaningar utan att arkeologisk personal var närvarande, varpå dumprar och grävmaskiner förstörde spåren efter mindre nedgrävningar som stolphål. De huvudsakliga byggnadstyperna förefaller dock utifrån

Typ	FVT	VE	VE/VT	VT	TM	HM	SM	R	Summa
Treskeppiga långhus	34/32 %	28/26 %		40/37 %	2/1,8 %	3/2,8 %			107/99,6 %
Grophus	11/3,8 %	47/16 %	20/7 %	213/73 %	1/0,3 %				292/100,1 %
Stolplada	2/20 %	1/10 %		4/40 %	2/20 %	1/10 %			10/100 %
Enskeppiga hus	1/2 %			6/12 %	6/12 %	21/42 %	11/22 %	5/10 %	50/100 %
Tvåskeppiga hus		1/5,2 %		1/5,2 %	14/74 %	2/10,5 %	1/5,2 %		19/100,1 %
Syllstenshus					1/2,4 %	10/24 %	5/12 %	25/61 %	41/99,4 %
Källare							2/50 %	2/50 %	4/100 %
Övriga	1/12,5 %				4/50 %	2/25 %		1/12,5 %	8/100 %
Summa	49/9,2 %	77/14,5 %	20/3,8 %	264/50 %	30/5,6 %	39/7,3 %	19/3,6 %	33/6,2 %	531/100,2 %

Tabell 9. Fördelning av hustyper (antal samt andel av respektive hustyp) daterade till perioden folkvandringstid till renässans framkomna i Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna och Bara härad i Skåne (se bilaga). FVT = folkvandringstid, VE = vendeltid, VT = vikingatid, TM = tidig medeltid, HM = högmedeltid, SM = senmedeltid och R = renässans. Statistiken vad gäller stolpbyggda hus bygger på rapporterade undersökningar som utfördes efter 1980. När det gäller grophus har samtliga rapporterade undersökningar tagits med i beräkningen.

Distribution of house types (number and proportion of each type) dated to the period from the Migration Period to the Renaissance excavated in the hundreds of Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna and Bara in Skåne (see appendix). FVT = Migration Period, VE = Vendel Period, VT = Viking Age, TM = Early Middle Ages, HM = High Middle Ages, SM = Late Middle Ages and R = Renaissance. The statistics for post-built houses are based on reported excavations conducted after 1980. For pit-houses, all the reported excavations have been included in the calculation.

moderna undersökningar ha varit treskeppiga långhus kombinerade med grophus. I enstaka fall har även stolplador påträffats, dock verkar de ha varit mindre förekommande än i det övriga Danmark.

Inom de områden där det gjorts arkeologiska undersökningar i de västra häraderna av Skåne var lämningar efter folkvandringstida treskeppiga byggnader väl spridda (se fig. 17). Med enstaka undantag hade typen samma spridning under hela den yngre järnåldern. Även de medeltida treskeppiga byggnaderna fanns på samma platser som de äldre föregångarna. Folkvandringstida grophus förekom dock endast i de centrala delarna av Harjagers härad, men under loppet av vendeltid fanns de även spridda i de angränsande häraderna. Grophusen var som mest spridda, såväl rumsligt som kvantitativt, under vikingatid då de förekom i stora mängder i hela området. Jämför man platser där det

framkommit lämningar efter treskeppiga byggnader och grophus förekom fler skillnader mellan de olika tidsperioderna. På tolv platser där det har påträffats spår efter folkvandringstida långhus, har det vid fyra tillfällen även har dokumenterats grophus. På tretton platser har det framkommit vendeltida långhus, fanns grophus på fem av dessa. Samma siffror för vikingatid är sjutton platser med långhus varav det på åtta av dessa även fanns grophus. Detta innebär att andelen boplatser med grophus ökade under loppet av den yngre järnåldern. Men även att det på långt ifrån alla gårdar under yngre järnålder förekom grophus. Detta är med andra ord en skillnad gentemot den vikingatida idealgård som skisserats av Annette Hoff.

De äldsta spåren efter tvåskeppiga byggnader har daterats till vendeltid respektive vikingatid, och utgörs av lämningar efter två hus påträffade i de centrala delarna

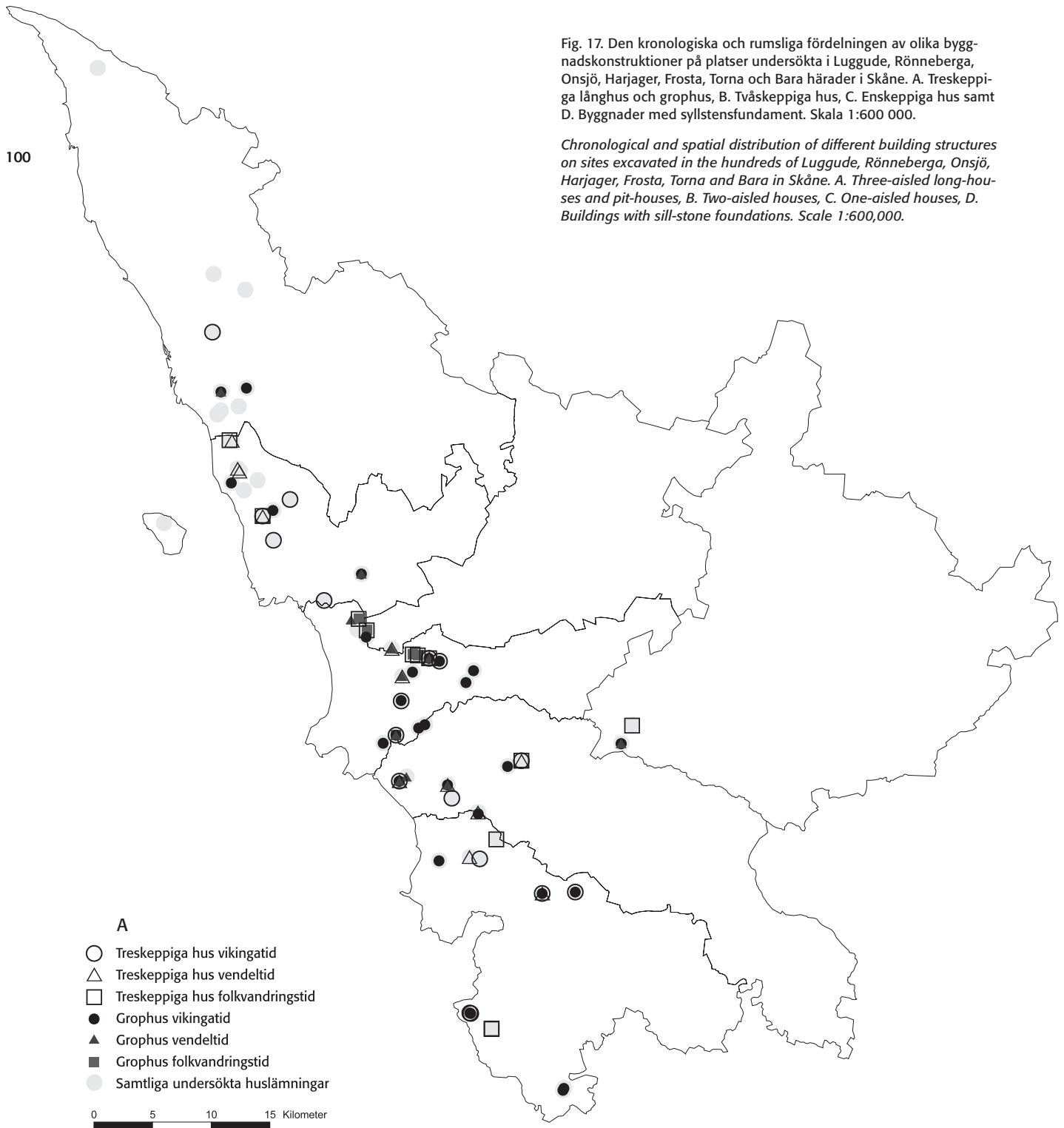
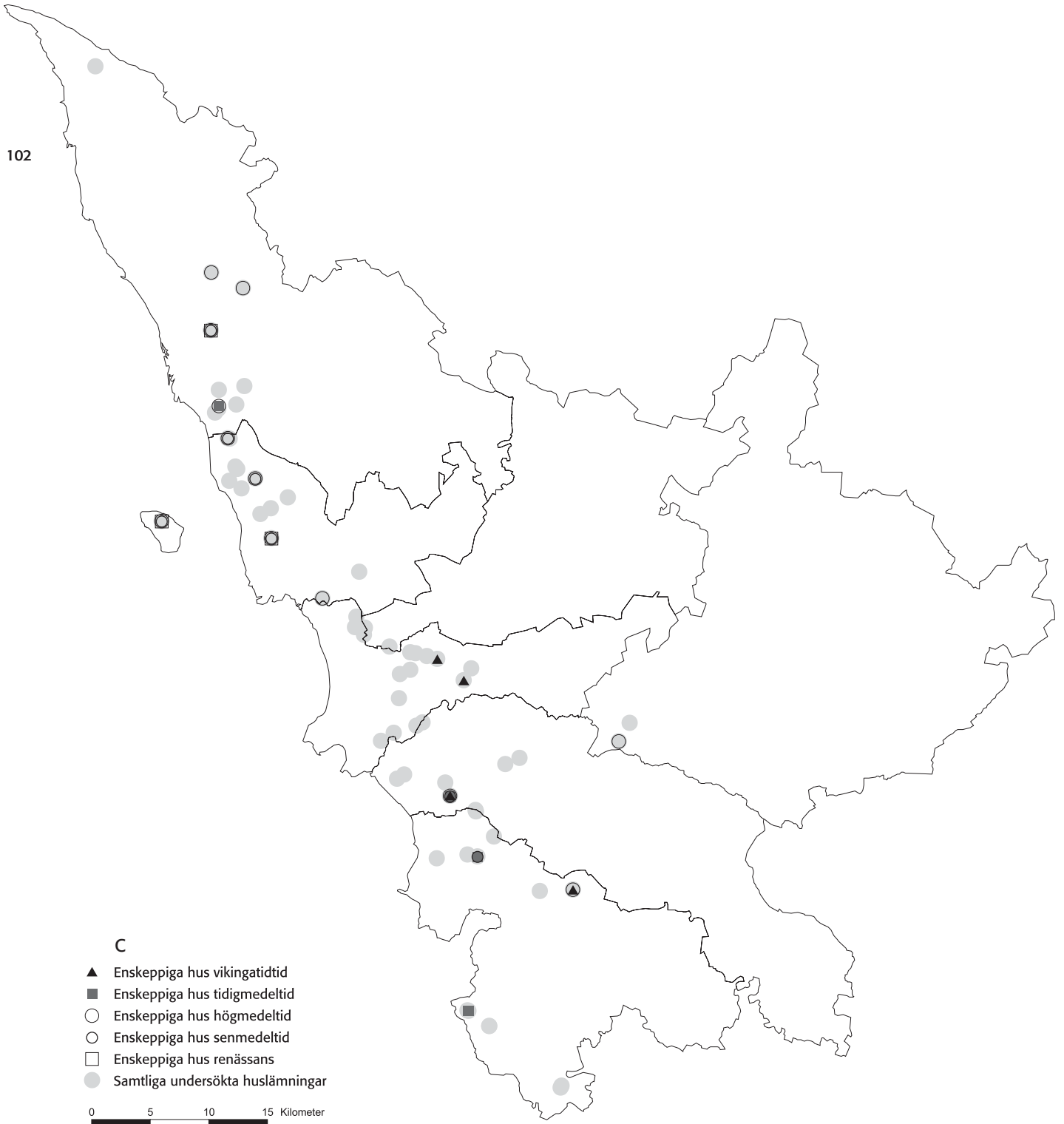

Fig. 17. Den kronologiska och rumsliga fördelningen av olika byggnadskonstruktioner på platser undersökta i Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna och Bara härad i Skåne. A. Treskeppiga långhus och grophus, B. Tvåskeppiga hus, C. Enskeppiga hus samt D. Byggnader med sällstensfundament. Skala 1:600 000.

Chronological and spatial distribution of different building structures on sites excavated in the hundreds of Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna and Bara in Skåne. A. Three-aisled long-houses and pit-houses, B. Two-aisled houses, C. One-aisled houses, D. Buildings with sill-stone foundations. Scale 1:600,000.

av Harjagers härad. På sammanlagt nio platser har det framkommit spår efter tidigmedeltida byggnader av samma typ. Dessa är väl spridda inom de områden där det gjorts arkeologiska undersökningar. Tvåskeppiga byggnadslämningar daterade till de nästföljande perioderna finns belagda från samma områden, vilket indikerar att typen hade sin huvudsakliga spridning under den tidiga medeltiden.

Lämningar efter enskeppiga hus daterade till vikingatid och tidig medeltid har dokumenterats på fem platser i Harjagers, Torna och Bara härader. Lämningar som daterats till högmedeltid förekommer på tolv platser som även är belägna i Rönneberga och Luggude härader. Av de lämningar som daterats till senmedeltid, så fanns bara en på en annan plats än där typen redan funnits under högmedeltid. Detta påvisar att den enskeppiga stolpburna konstruktionen hade en relativt kraftig kvantitativ och rumslig spridning under loppet av denna period. Den rumsliga fördelningen av syllstensfundament daterade till perioden högmedeltid–renässans sammanfaller i princip med spridningen av de enskeppiga husen. Lämningarna efter de äldsta syllstensfundamenten finns alltså utbredda inom hela det undersökta området, vilket tyder på en hastig etablering av tekniken. Detta bör givetvis vara beroende på att, som beskrivits tidigare och eftersom de fanns på samma platser, det inte fanns så stora skillnader mellan korsvirkesteknik och ”protokorsvirke”.

Variationer, innovationer och tradition – exemplet Kyrkheddinge

Många olika hustyper samverkar således inom samma region och ibland på samma plats. Dessutom finns en tendens att typerna lever kvar på platsen trots att nya konstruktioner tagits i bruk. Detta kan illustreras genom utvecklingen av ett gårdsläge beläget i Kyrkheddinge sydöst om Lund (Thomasson 1998). Under den senare delen av vikingatid bestod bebyggelsen av ett treskeppigt långhus kompletterat av två grophus. Strax söder om långhuset framkom nedgrävningar till stolpar som troligen härrört från två stycken yngre enskeppiga

långhus med konvexa långsidor. Under den tidiga medeltiden fanns flera byggnader på gården bestående av ett tvåskeppigt hus samt tre mindre anslutande byggnader. Det förstnämnda var indelat i två utrymmen. Det västra, som utgjorde ca en tredjedel av husets yta, hade haft jordgrävda takbärande stolpar i väggarna och hade därmed varit enskeppigt. Den förmodade mellanväggen markerades av en grund ränna, vilken kan ha utgjort nedgrävning för en träsyll. Vidare påträffades resterna av vad som kan tolkas som golvlager och en hård belägen intill den södra väggen. Rummet har således med all sannolikhet fungerat som ett bostadsutrymme. Strax utanför rummets norra och södra väggar fanns dessutom rännor vilka troligen syftat till att fånga upp takdropp. Den östra rumsenheten, som utgjorde två tredjedelar av husets yta, hade en tvåskeppig stolpburen konstruktion. Invid den östra gavelväggen påträffades en ränna, vilken i likhet med mellanväggen, kan ha utgjort en nedgrävning för träsyll. Strax söder om och i rät vinkel mot den föregående påträffades resterna av en mindre byggnad. Denna bestod av grävda rännor i vilka det framkom förkolnade rester efter trästockar, vilket antyder att den varit uppförd på träsyll/fotträ. I de norra och östra delarna av undersökningsområdet framkom lämningarna efter två byggnader som delvis varit nedgrävda. De skiljde sig mot vikingatida grophus genom form, konstruktion och storlek.

Vid ingången till 1200-talet förändrades såväl gårdens organisation som byggnadernas konstruktioner. I de norra delarna av undersökningsområdet uppfördes ett enskeppigt östvästligt orienterat stolpburet hus med tre rumsenheter. I rät vinkel mot detta framkom resterna av en samtida byggnad. Lämningarna var dåligt bevarade, men indikerar att husets norra delar hade en tvåskeppig konstruktion medan den södra delen varit enskeppig. Denna del var försedd med lergolv och hård och fungerade med all sannolikhet som bostad. Under mitten av 1200-talet och 1300-talet uppfördes två syllstensburna byggnader direkt på föregångarna. Det norra av husen hade tre rum varav det mittersta var utrustat med spis/ugn och utgjorde bostad. Rummet avvek gentemot de båda övriga genom att konstruktionen bars av glest ställda mindre syllstenar som var ställda i en lerbalk. Det östra huset var uppfört på syllsten som var placerade i grunda rännor. I de södra delarna framkom resterna av en hård och en mellanväg.

Utvecklingen av gården och husen i Kyrkheddinge uppvisar med andra ord såväl förändring som traditionalism. Under loppet av vikingatid och tidig medeltid samexisterar en mängd olika konstruktioner sida vid sida samtidigt som konstruktioner byts utan att byggnadernas planform genomgår några förändringar.

Period	Treskeppiga byggnader	Tvåskeppiga byggnader	Enskeppiga byggnader	Grophus	Medelvärde (utan grophus)
Folkvandringstid	84,5			8,9	84,5
Vendeltid	105,1			7,9	108,4
Vendel-vikingatid				6,7	
Vikingatid	119,4			10,4	120,7
Tidig medeltid		90,5			90,2
Högmedeltid	120,8		87,7 100		95,1
Senmedeltid			106,7 101,25		102,7
Renässans			72,5 77,4		75,8
Medelvärde per hustyp	107,5	90,5	89 92,9	8,5	96,8

Tabell 10. Den genomsnittliga husytan i m² fördelade på konstruktionstyper och kulturhistoriska perioder på byggnadslämningar framkomna i Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna och Bara härad i Skåne (se bilaga). Förekomster av enskilda konstruktioner har exkluderats vid bearbetningen. Kategorin av enskeppiga byggnadslämningar har delats mellan stolp- (t.v.) och syllstensburna (t.h.) hus.

Average area of houses in m² distributed by construction types and historical periods at settlements excavated in the hundreds of Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna and Bara in Skåne (see appendix). Occurrences of single structures have been excluded from the calculations. The category of one-aisled building remains is divided between post-built houses (left) and sill-stone houses (right).

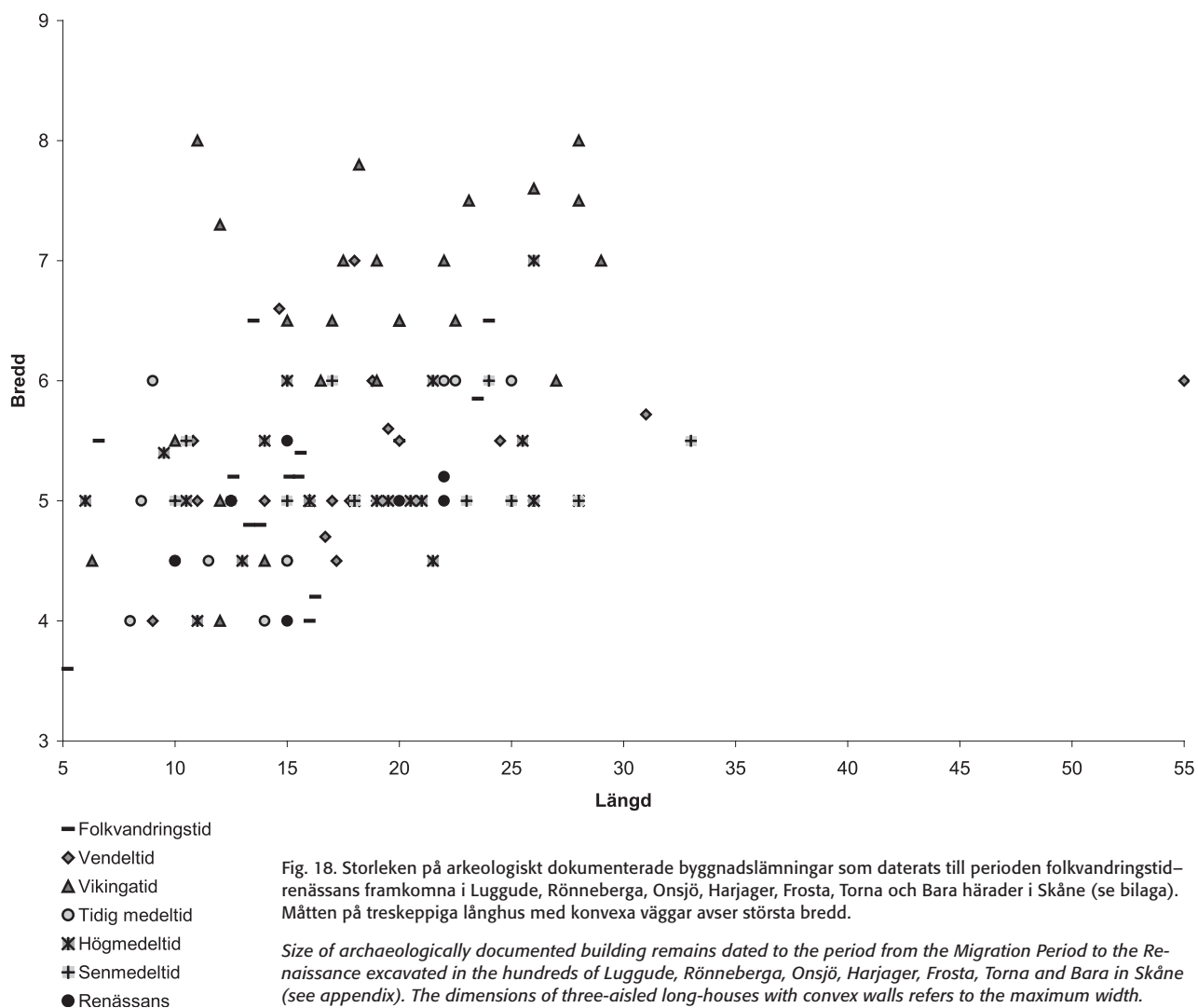
Exempelvis bestod den tidigmedeltida bebyggelsen av byggnader med olika och ”nya” konstruktioner. Samtidigt var organisationen av byggnaderna på gårdsläget inte mycket annorlunda än de vikingatida föregångarna. Likaledes var konstruktionen av de två mindre byggnaderna ”ny” men planformen bestående av principen ”ett rum ett hus”, skiljde sig inte från grophusen i den tidigare fasen. Organisationen av den högmedeltida bebyggelsen skiljde sig mycket gentemot den närmast föregående. Trots att en av byggnaderna hade en ”ny” enskeppig konstruktion hade det andra huset samma teknik och rumsdisposition som det tidigmedeltida huvudhuset. Faktum är att rumsdispositionen verkar ha överlevt ännu en konstruktionsförändring då ett nytt hus uppfördes på syllsten under 1300-talet. Samma typ av rumsdisposition bibehölls när det enskeppiga stolpburna huset i de norra delarna ersattes av ett som uppfördes på syllsten. Det fanns

med andra ord en växelverkan mellan planform/rumsdisposition och konstruktion som måste beaktas för att förstå byggnadskulturen.

Storlek

Storleken på de olika konstruktionstyperna skiftar något över tid (se tab. 10). Sammanlagt har storleken kunnat bedömas på 122 av de sammanlagt 217 lämningarna efter treskeppiga byggnader. Storleken på det nedsänkta golvpartiet på grophus har kunnat rekonstrueras i 198 fall av 297.

Av materialet framgår att den genomsnittliga husytan ökade successivt fram till vikingatid då samtliga byggnadstyper var som störst. Gentemot förhållandena under tidig medeltid utökades husytorna något under högmedeltid, och kom att överstiga 100 kvm under senmedeltid. Den genomsnittliga husytan på byggnadslämningar daterade till renässans var omkring 75 kvm. Det

empiriska underlaget för storleksberäkningar av byggnadslämningar daterade till perioden högmedeltid till renässans är skralt, vilket gör att enstaka avvikelser får stort genomslag vid beräkningarna av medelvärden.

Förändringarna av husytorna är delvis relaterade till förändringarna av konstruktionstyper, då de treskeppiga husen, som var dominerande under vikingatid förefaller ha varit den största hustypen. Den ytmässigt minsta stolpburna konstruktionstypen var, trots

de stora konstruktiva möjligheterna att bygga stort (Rensbro 1998, s. 25ff), de tvåskeppiga byggnaderna.

Materialet måste dock relateras till variationerna i storlek under olika kulturhistoriska perioder samt olika konstruktionstyper (se fig. 18). Digrammet nedan påvisar att det fanns större storleksvariationer bland järnålderns byggnadskategorier än vad som var fallet med de medeltida. Störst variationer fanns under vikingatid, om man undantar det största vendeltida

huset och betraktar detta som ett undantag. De medeltida byggnadskategorierna uppträder mer samlade, framförallt när det gäller byggnadernas bredd. Tendensen under medeltiden var att storleksvariationerna minskade över tid. Under tidig- och högmedeltid var byggnadsstorlekarna mer samlade medan de under senmedeltid i princip endast varierade i längdled.

I princip samtliga av de olika byggnadstyperna som nämnts kan utan större problem utökas i längdled (möjligen med undantag av de treskeppiga långhusen med konvexa långsidor). Däremot krävdes det mer kunskap och hantverksskicklighet samt bättre material för att göra byggnaderna bredare. Detta innebar att bredderna i högre utsträckning är indikatorer på förändringar av byggnadskulturella komplex. Det är därför viktigt att studera såväl de kronologiska förändringarna som skillnader mellan olika konstruktionstyper. Materialet består av 159 byggnadslämningar som främst kunde dateras till vikingatid och högmedeltid (se fig. 19:a). Vad gäller de olika konstruktionstyperna så dominerar dessa av enskeppiga/syllstensburna byggnader och treskeppiga långhus. Endast nitton byggnadslämningar där respektive bredd har kunnat dokumenteras har konstaterats vara tvåskeppiga. Sett över tid så var bredden på de folkvandringstida husen varierande med en koncentration på en bredd av omkring fem meter. De vendeltida husen var generellt sett bredare än sina föregångare. De flesta huslämningar som daterats till denna period var mellan fem och sex meter breda. Under vikingatid ökade bredden på husen betänkligt, då de vanligaste bredderna var mellan sju och åtta meter. Huslämningarna som daterats till medeltid var nästan alla kring fem meter breda. De treskeppiga konstruktionerna har en benägenhet till att vara bredare än övriga typer (se fig. 19:b). Nästan alla lämningar efter enskeppiga och syllstensburna byggnader är kring fem meter breda, liksom huvuddelen av de tvåskeppiga konstruktionerna.

Orientering

En viktig parameter i byggnadskulturens konstitution var orienteringen av de respektive huskropparna. Detta

sammanfaller inte bara med funktionella faktorer som vindriktningar och soltimmar utan även med föreställningar, traditioner och kultur. Förändringar av orientering kan alltså innebära förändringar av basala byggnadskulturella koncept.

Sammanlagt har orienteringen kunnat bedömas på 218 huslämningar från häraderna i västra Skåne (exklusive grophus och stolplador). Materialet kan indelas i tre kategorier varav den första består av huskroppar som var belägna i östvästlig riktning eller i angränsande riktningar VNV–OSO respektive VSV–ONO. Den andra kategorin representerar den nordsydliga axeln med angränsande riktningar NNV–SSV respektive SSV–NNO. Byggnader som varit belägna i sydvästnordostlig riktning utgör den tredje kategorin och ett mellanting kring de båda huvudkategorierna. Den absolut vanligaste orienteringsriktningen var kring den östvästliga axeln (se tab. 11). Under folkvandringstid och vendeltid var denna i princip allena rådande. Men riktningar kring den nordsydliga axeln blir allt vanligare över tid. Som mest hade hälften av husen under senmedeltid en sådan riktning. Orienteringarna av de vikingatida, men framförallt de tidigmedeltida byggnaderna utmärks av variation.

Orienteringen av byggnaderna kan även illustrera förändringar av gårdarnas organisation. Dominansen av byggnader som varit riktade kring den östvästliga axeln under folkvandringstid och vendeltid indikerar att gårdarna bestått av parallellt belägna hus och/eller enstaka långhus. Den gradvisa ökningen över tid av byggnader som orienterats kring den nordsydliga axeln kan på samma sätt illustrera framväxten av L- och U-formade gårdskomplex. Det kan också spegla framväxten av små eller smala tofter där orienteringsmöjligheterna var begränsade. Två- till fyrlängade gårdar och mindre tofter skulle i sådana fall ha existerat redan under vikingatid men blivit mindre ovanliga först under högmedeltid. Men på ett annat plan kan utvecklingen tolkas som att man i huvudsak under hela den undersökta perioden vinnlade sig att orientera byggnaderna enligt den östvästliga principen, trots betydande

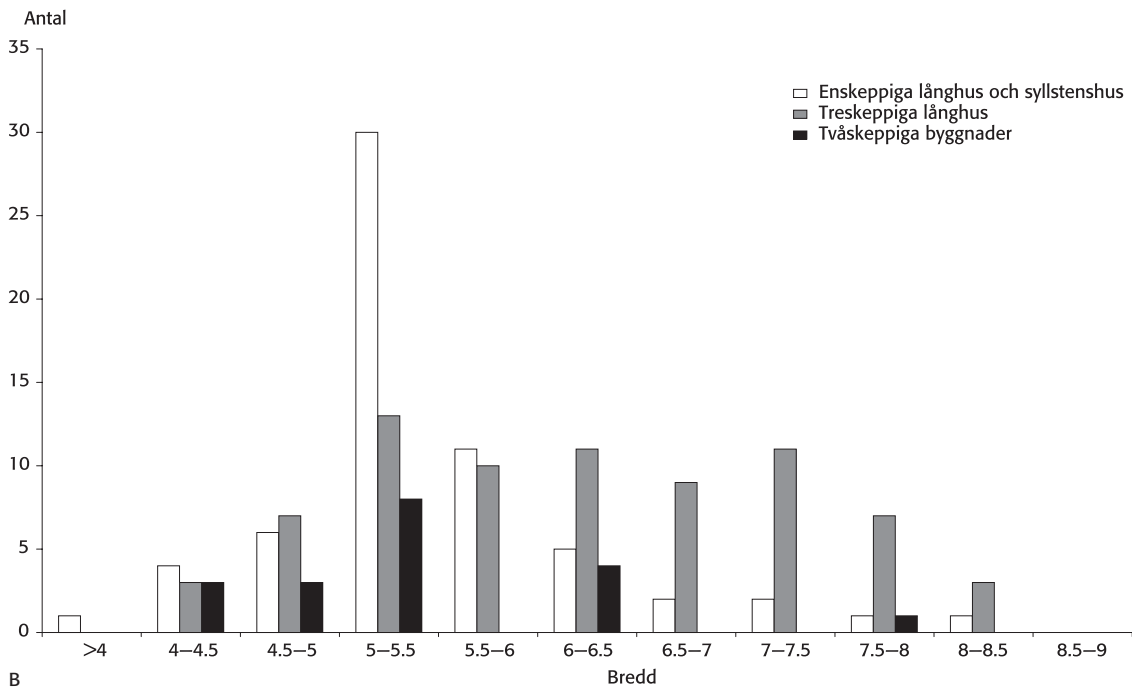
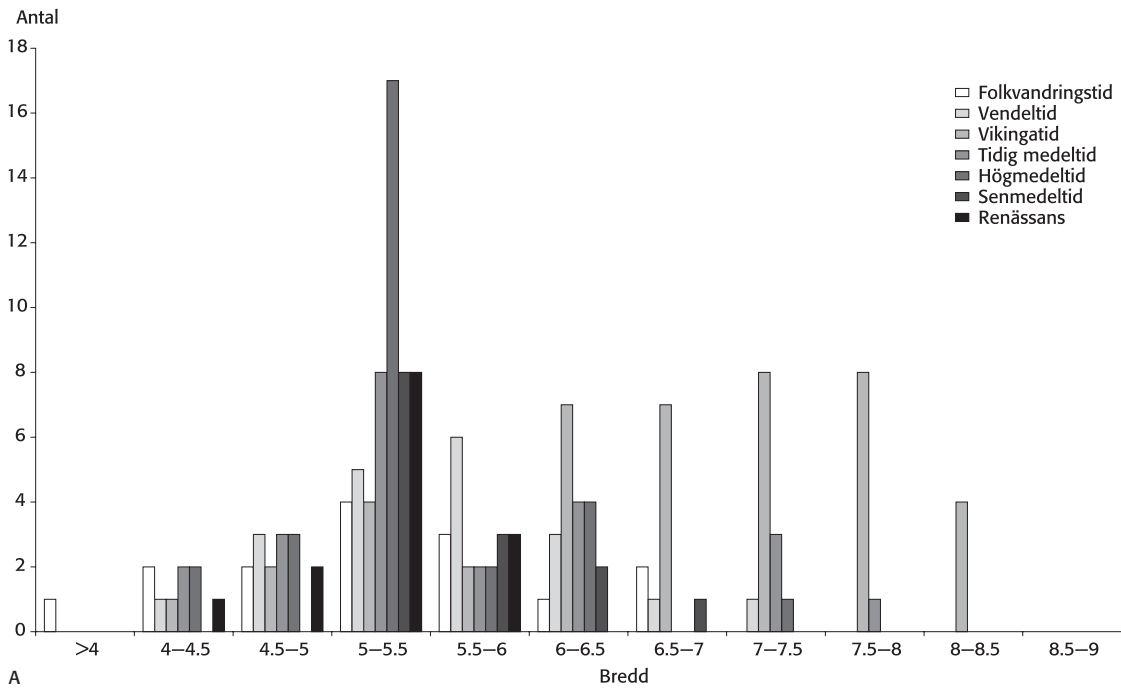

Fig. 19. Bredden på arkeologiskt dokumenterade huslämningar lämnade framkomna i Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna och Bara häraderna i Skåne (se bilaga). A. kronologiska fördelningen, B. fördelning på olika typer av konstruktioner. Måtten på treskeppiga långhus med konvexa väggar mäter dess bredaste delar.

Width of archaeologically documented house remains excavated in the hundreds of Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna and Bara in Skåne (see appendix). A. chronological distribution, B. distribution of different types of structures. The dimensions of three-aisled long-houses with convex walls refer to the maximum width.

Period/Orientering	Kategori 1			Kategori 2			Kategori 3		Totalt
	Ö-V	VNV-OSO	VSV-ONO	NNV-SSO	SSV-NNO	N-S	NV-SO	SV-NO	
Folkvandringstid	21	11	4						36
Vendeltid	16	8	3			1			28
Vikingatid	19	12	8		1	6		1	47
Tidig medeltid	5	4	7			5	4	1	26
Högmedeltid	15	7	3	2	1	10			38
Senmedeltid	3	4	1	2		6	1		17
Renässans	12	2	1	3		6		2	26
Totalt	91	48	27	7	2	34	5	4	218

Tabell 11. Orientering av huslämningar framkomna i Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna och Bara härader i Skåne (se bilaga) fördelade efter orientering och kulturhistorisk period.

Orientation of house remains excavated in the hundreds of Luggude, Rönneberga, Onsjö, Harjager, Frosta, Torna and Bara in Skåne (see appendix) distributed by orientation and historical period.

förändringar av gårdsdispositioner och bebyggelseagglomerationer. De förändringar som sker kan utifrån proportioner mellan de olika orienteringskategorierna uppfattas som perifera. Men när den nordsydliga axeln trots allt börjar att användas som orienteringsprincip så sker detta först under högmedeltid och framöver.

Rumsdisposition och byggnadstyper

Spåren efter rumsindelningar av byggnader under den yngre järnåldern är relativt fåtaliga beroende på dåliga bevaringsförhållanden. Beroendet av generella iakttagelser ökar därför på bekostnad av lokala och regionala variationer. De treskeppiga byggnaderna från Holland till Skandinavien förefaller ha varit disponerade efter gemensamma konstruktionsprinciper (Björhem & Säfvestad 1993, s. 314). Den vanligaste dispositionen under denna period var dock att husen var indelade i tre rum. I de västra delarna fanns bostaden medan den östra utgjordes av ekonomideltid och/eller stall. Dessa båda utrymmen särskildes av ett speciellt tvärsgående ingångsrum (Hedeager 1990, s 170ff; Björhem & Säfvestad 1993, s. 314ff). Under loppet av yngre

romersk järnålder och folkvandringstid ökade husens längd varpå bostadsdelen uppdelas i ett flertal definierade rum. Det ökande antalet rum i de treskeppiga långhusen har tolkats som en uppdelning av bostadsrummet i flera separata utrymmen (Björhem & Säfvestad 1993, s. 314ff). Förändringen har tolkats som resultatet av en social differentiering av samhället. De extra utrymmena i de allt större långhusen skulle husera egendomslösa som var anknutna till gårdens ekonomi och drift (Norr 1996).

Denna indelning av de treskeppiga husen förefaller ha varit i bruk fram till vikingatid då en mängd förändringar ägde rum. Förutom de omdaningar av konstruktioner och gårdsorganisation som nämnts tidigare, så flyttades i många fall funktioner som tidigare ägt rum i huvudhuset till andra mindre byggnader på gårdsläget. Detta utvecklades, som även visats av Hoff, till en salsbyggnad med representations- och bostadsfunktioner. Ofta hade salsbyggnaden tre rum, varav det mittersta, med den huvudsakliga värmekällan, var det mest väsentliga. Stämmer hypotesen att de extra utrymmena i de folkvandringstida långhusen inhyste

tjänstefolk så innebär detta en betydande social förändring eftersom dessa under vikingatid inte längre fanns i gårdens huvudbyggnad. Utifrån Hoff's iakttagelser i landskapslagarna förefaller egendomslösa och trälarna bo i anslutande mindre byggnader. Jämfört med den folkvandringstida bebyggelsen, där dessa levde i gårdens huvudbyggnad, måste den vikingatida utvecklingen tolkas som en ytterligare marginalisering av de sämre ställda i samhället.

Vid slutet av vikingatiden och början av medeltiden förändras rumsdistributionerna av byggnaderna. I Skåne förekom i princip två huvudtyper av rumsdistributioner.

För det första fanns byggnader som var funktionsdelade på samma sätt som de treskeppiga långhusen före vikingatid (se fig. 20:a). Detta innebär att byggnaderna bestod av två definierade utrymmen varav bostadsdelen, vanligtvis placerad i väster, utgjorde ca en tredjedel av husytan, medan ekonomidel med förvaring samt kanske även stall i den resterande rumsenheten (Thomasson 1996). Vanligtvis fanns denna typ av rumsdistribution i byggnader vars bostadsdel var enskeppig och vars ekonomidel var tvåskeppig.

Den andra typen av rumsindelning bestod av byggnader med tre ungefär lika stora rum (fig. 20:b). Denna typ av indelning fanns i enskeppiga byggnader med såväl stolpburen konstruktion som där husen uppförts på syllsten (Thomasson 1996). Vanligtvis fanns bostadsfunktionen i det mittersta rummet, vilket bl.a. var fallet i Kyrkheddinge. Gavelrummen har troligen varit för små för att inrymma stall, vilket torde innebära att de fungerat som förråd och/eller andra semi-ekonomiska aktiviteter, samt sommarbostad.

Dessa båda typer samexisterade under en lång period av medeltiden. De medeltida långhusen föregår, på de platser där båda typerna har dokumenterats, exempelvis i Kyrkheddinge, alltid trerumshusen och fanns främst under tidig medeltid, men även under 1300- och 1400-talen. Trerumshusen förekom även under tidig medeltid men blev allt vanligare under loppet av medeltiden (Thomasson 1996). Däremot är det svårt att se att

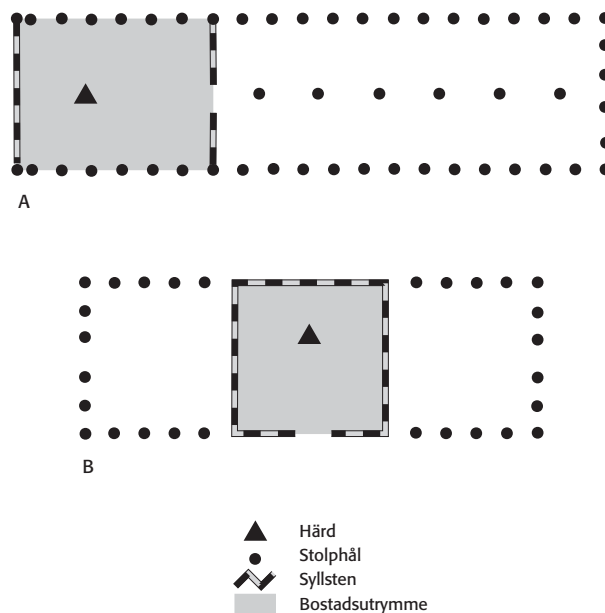

Fig. 20. Flerfunktionella medeltida långhus (A) och trerumshus (B).
Multifunctional medieval long-houses (A) and three-room houses (B).

trerumshuset skulle vara resultatet av en utveckling av det funktionsdelade långhuset. Snarare representerade de båda typerna olika traditioner av rumsdistributioner och därmed organisation av vardagslivet.

Trerumshusen uppvisar planmässiga likheter med de vikingatida gårdarnas salsbyggnad, men med den skillnaden att rummen var lika stora och att det mellersta rummet är för litet för att ha haft representativa funktioner. I de övriga delarna av norra Europa bestod bostadshusen endast av ett större rum. Under 1100-talet blev byggnader med två rum vanliga, vilka bestod av ett större rum med eldstad samt en mindre kammar. Först under slutet av medeltiden tillförs ytterligare rum i denna typ av byggnader (Chapelot & Fossier 1985, s. 217–222). Trerumsbyggnader med central rökstuga har annars relaterats till den s.k. sydgötiska byggnadstypen (Augustsson 1986; Söderberg 1997). Dessa karakteriseras av tre separata byggnadsdelar som är uppförda i olika material och/eller teknik som

med gavlarna sammanfogats till en länga. Dess centrala del består av en rökstuga som i gavlarna kompletteras av härbre och/eller en bod. Augustsson menar att det sydgötiska huset skulle ha utvecklats under senmedeltid, genom att enrumsbyggnader sammanfogats till en enhet (Augustsson 1986). Detta skulle ha ägt rum i de regioner, både i städer och på landsbygden, där materialtillgången varit varierande och där olika byggnadstraditioner mötts. Detta motsvarar de traditionella risbygderna vilket också motsvarade spridningen av den sydgötiska hustypen under modern tid. Söderberg har emellertid konstaterat att det i tre byar i den skånska risbygden under högmedeltid funnits hus vars centrala rökstuga varit uppförd med en delvis annorlunda teknik. I Filborna innebar detta att den centrala bostadsdelen under mitten av 1200-talet var konstruerad på syllsten, medan de båda gavelrummen hade jordgrävda stolpar. I Väla och Ödåkra var bostadsstugorna uppförda i ”protokorsvirke” medan gavelrummen inte hade parvist ställda väggstolpar. Liknande skillnader i materialval mellan olika byggnadsdelar har även påträffats i byggnadslämningar på den sydvästska slättbygden. Såväl i Kyrkheddinge som i Önnerup har det framkommit byggnadslämningar där de olika rummen varit uppförda med olika material och/eller teknik. Utgår man också från förekomst av härd/ugn i mittutrymmet som indikation på central rökstuga och de exempel som finns vad gäller skilda tekniker mellan de olika byggnadselementen i trerumskonstruktioner, så var typen väl spridd i dessa delar även under mellersta delen av medeltiden.

I förhållande till Hoffs skisserade vikingatida idealgård, så skulle rökstugan ha innehållit de funktioner som fanns i huvudbyggnadens sal. Detta innebar med andra ord en kraftig reducering av det uppvärmda stugutrymmet. Vidare fanns det även härbre i salshuset, vilket fick ett eget utrymme i trerumshuset som var lika stort som rökstugan. Men den viktigaste förändringen var att bodarna, från att ha varit egna byggnader på de vikingatida gårdarna, integrerades i samma byggnad. Dels innebar det en reducering av den sammanlagda

bodytan, eftersom åtminstone de stora vikingatida gårdarna hade ett flertal grophus. Dels måste det ha inneburit en social förändring i organiseringen av hantverksaktiviteter.

Långhusen uppvisar stora likheter med de förvikingatida långhusen som kombinerade bostads- och ekonomi/stall-funktioner i samma byggnad. Dessutom överensstämmer orienteringen av huskroppen samt att bostadsfunktionen alltid fanns i de västra delarna medan stalden fanns i öster. Däremot separerades de olika delarna i de äldre föregångarna av ett separat ingångsutrymme, medan något sådant inte fanns i de medeltida långhusen. Typen uppvisar även stora likheter med äldre och samtida rumsdispositioner i hus från de norra delarna av Europa (Chapelot & Fossier 1985, s. 223ff). I norra Tyskland började man under loppet av 1000–1200-talen uppföra s.k. ”Hallenhaus” vilka kombinerade bostad och stall under samma tak (Rösener 1992, s. 69ff). Dessa var dock vanligtvis uppförda på stensyll och hade en treskeppig konstruktion, vilket gör att de påminner mycket om de danska s.k. ”Højremshusen” (som endast har dokumenterats i de sydvästra delarna av Jylland och som daterats till 1300–1400-tal, se ovan). I det skånska området förekommer den kombinerade planformen mestadels på tvåskeppiga konstruktioner, även om exempel på att andra konstruktioner förekommer. De äldsta exemplen på tvåskeppiga hus förekommer som visats ovan väl spridda inom undersökningsområdet. Detta antyder således inte en gradvis spridning av en typ, utan snarare att typen introduceras på flera platser under loppet av en kort period. Mot bakgrund av jämförelser med det samtida tyska materialet kan planformen antyda kulturkontakter med detta område.

Att förändra eller inte – kompromisser i bygden

Byarna Dagstorp och Särslöv framstår i det äldre historiska materialet som varandras totala motsatser, trots att de under denna period låg i vångalag och gränserna mellan de båda byarna på flera sätt var

otydliga och övergående (Erikson 1996). Dagstorps by bestod av två nordsydligt orienterade rader av gårdar som var belägna på en brant sydslutning ner mot Välabäckens dalgång. Byns numera rivna 1100-tals kyrka var avsides belägen på byns högsta punkt längst uppe i nordväst (se fig. 13 och 21). Denna var en av fem kända skånska lantkyrkor med runt västtorn, samt hade ett rakt avslutat kor med ett stort runt fönster i den östra väggen (Cinthio 1997). Norr och öster om kyrkan finns även en bäck som rinner ner mot Välabäcken. I anslutning till den, invid den nuvarande kyrkogården, kan fortfarande spår av fördämningsanordningar efter en trolig kvarnanläggning iakttas. Någon sådan finns varken avbildad på det äldre kartmaterialet eller på Skånska Rekognosceringskartan från början av 1800-talet, vilket kan indikera att den var övergiven vid upprättandet av dessa. Sikten från kyrkan är milsvid, faktum är att den användes som utkikspost vid nordiska sjuårskriget på 1500-talet och som sjömärke för fartygen på Öresund. Såväl tornen på domkyrkan i Lund som vindmöllorna invid Landskrona hamn finns inom synhåll. Inom ett trängre landskapsavsnitt kan de närmsta byarnas gamla inägor övervakas liksom i synnerhet gårdarna i Dagstorp och Särslöv, med tillhörande vägar och fågator. Kyrkans läge framstår alltså som synnerligen väl valt för att utöva kontroll av tillträde till olika ”rum” och av människors rörelser i det intilliggande landskapet (se fig. 21). Rundtornskyrkor har kunnat knytas till patronatsgravar och herrskapsläktare och bör därför tolkas som att de är uppförda på privat initiativ av stormän, även om exempel finns där biskopar och kungar kan stå bakom uppförandena (Cinthio 1997). Utifrån de samband som tidigare har konstaterats mellan tidiga stenkyrkor och huvudgårdar samt positionen i ett dominerande läge på bytomten, förefaller det troligt att Dagstorps numera rivna kyrka uppförts på en huvudgårdstomt.

Särslövs by framstår i det äldre kartmaterialet som sin grannes raka motsats. Gårdarna bildar vad som tidigare benämnts för klungby eller mångfokuserad boplats, dvs. utan ordning spridda gårdar inom ett

begränsat landskapsrum. Byn hade vidare delad sockentillhörighet, en del av byborna anslöt till Dagstorp, de andra vandrade till Södervidinge kyrka. Två arkeologiska insatser har gjorts inom den spridda bytomten. En av dessa utfördes strax väster om gård nr 3 som låg längst i väster (Karsten 1999). Vid utredningen gjordes ett antal sökschakt i vilka det framkom rester efter ett trettiotal vikingatida byggnader bestående av stolpbyggda långhus och grophus.

Inom Väst kustbanans sträckning påträffades även lämningarna efter ett gårdsläge, beläget i ett åkerstycke som i det äldre kartmaterialet benämndes ”Sönnertoft” (Kriig & Thomasson 2000b). Gården, som existerade under perioden sen vikingatid till tidig medeltid, bestod av ett bostadshus, en hantverkshyddas samt två ekonomilångor (se fig. 22a). Dessutom, centralt belägen på gårdsläget, framkom en ovanligt konstruerad stolpbyggnad med två rum, och som i likhet med hela gårdsläget i övrigt var orienterat i riktning NNV–SSO. Det västra rummet hade kraftiga nedgrävningar för stolpar i de båda långväggarna liksom för de båda stolpparen som burit den treskeppiga takkonstruktionen. I de båda långväggarna fanns varsin dörröppning, varav den södra ingången hade utskjutande dörrposter. Centralt i rummet påträffades en större grop med vertikala nedgrävningskanter. Det östra rummet var enskeppigt och hade en närmast kvadratisk form. Vägghonstruktionen i de båda långväggarna hade bestått av parställda stolpar med ett avstånd av ca en meter. Utifrån nedgrävningarnas form framgick att de yttre stolpraderna antingen fungerat som stöd till en svalgång eller ett utskjutande tak. Längst i öster framkom nedgrävningarna efter två stolppar, som bildade ett mindre utskjutande utrymme i gavelväggen, vars bredd och placering korresponderade med takstolen i det västra rummet. Mellanväggen bestod av fem jordgrävda stolpar. Två av dessa var centralt placerade och kan ha utgjort dörrposter. Sammantaget antyder lämningarna att byggnaden haft sina huvudsakliga ingångar i norr och söder och att den möjligen har haft två våningar. Den anträffade fyndmaterialet bestod av

Fig. 21. Fotografi av Dagstorps nuvarande 1800-tals kyrka från Särslöv. Foto Thomas Hansson.

Photograph of Dagstorp's present-day 19th-century church from Särslöv. Photo Thomas Hansson.

djurben, östersjökeramik, en vävtyngd samt en del järnföremål.

Byggnadens placering på gårdsläget samt dess unika och robusta konstruktion framstår, till skillnad från fyndmaterialet, som intressant. De vikingatida gårdarnas rumsliga fokus var salsbyggnaderna. Dessa avvek från de övriga byggnaderna genom placering och konstruktion, men de var till skillnad från byggnaden från Särslöv stora treskeppiga möteslokaler. Byggnaden i Särslöv kan dock jämföras med en vikingatida salsbyggnad i den bemärkelsen att den utgjorde gårdslägets arkitektoniska och rumsliga centrum. Den avvikande konstruktionen och den rumsliga kompositionen tyder dock på att den har haft en annan men betydande funktion exempelvis som plats för religiös utövning. Tidiga träkyrkor har främst identifierats utifrån förekomst av gravar och/eller att de påträffas under existerande stenkyrkor (Anglert 1995, s. 67f). De enskilda

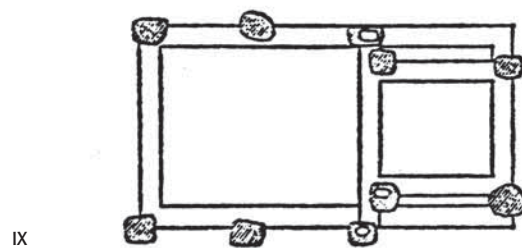
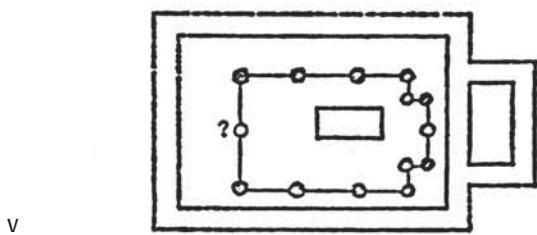
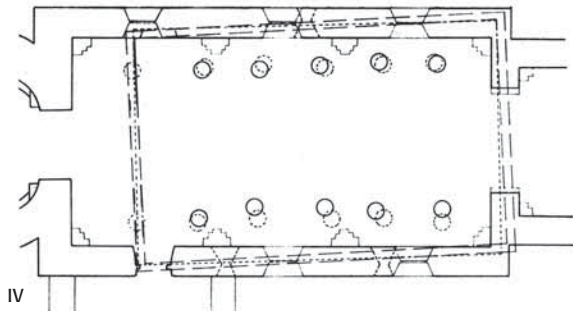
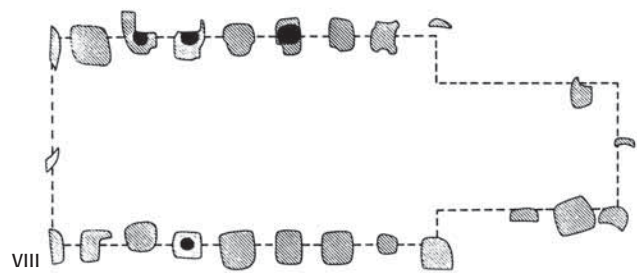
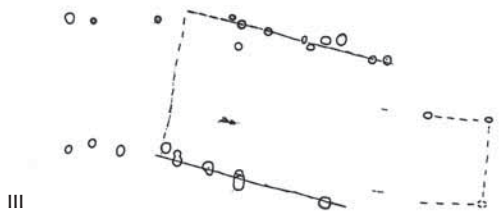
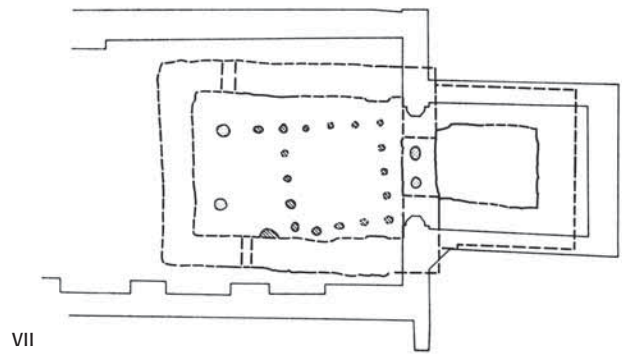
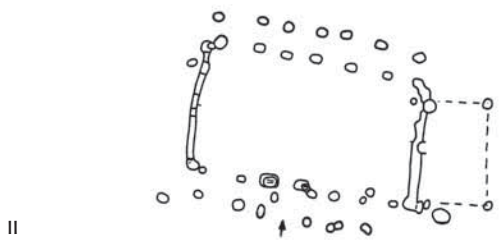
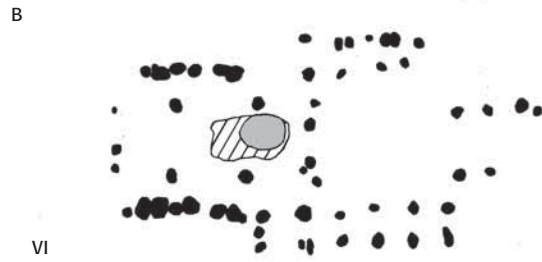
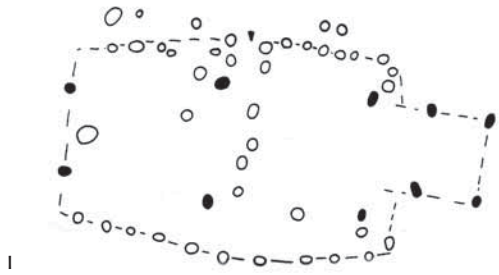
byggnadernas konstruktioner och planformer var dock varierande (se katalog i Ahrens 1982, och exempel i Nielsen 1991, se även fig. 22b). Gemensamt för de flesta var att de var belägna utanför vanlig bebyggelse, att de var orienterade i östvästlig riktning och hade en korliknande utbyggnad i öster. Likheterna med föreliggande byggnad är orienteringen och den östliga utbyggnaden. Det som även talar för att byggnaden skulle vara av kristen sakral typ är de markerade ingångarna i nord och syd. Det som talar mot denna hypotes är frånvaron av gravar och att den låg i en profan miljö. Men i en brytningstid mellan olika ideologier kan olika element uppträda samtidigt.

Leif Cristian Nielsen har framfört flera exempel där ”kyrklänkande” byggnader framkommit i profana gårdsmiljöer. Bland annat framkom tre stycken byggnader i den vikingatida bosättningen vid Omgård på Jylland (Nielsen 1991). Flera av de vikingatida och

Fig. 22. A. Gården i Särslöv. B. Exempel på tidigkristna kyrkobyggnader från norra Europa i förhållande till hus 6 i Särslöv. I–III: Omgård, Danmark 1000-talet e.Kr. (Nielsen 1991, fig. 9a–c), IV: Hammarlunda, Skåne slutet av 1000-talet (Gustavsson & Weidhagen 1965), V: Zimmern, Tyskland 800-talet (Fehring 1991, s. 74), VI: Särslöv, Skåne slutet av 1000-talet, VII: Wharram Percy, England mitten av 800-talet (Ahrens 1982, s. 567), VIII: Norg 1, Nederländerna ca 1000 (Ahrens 1982, s. 556f) och IX: Murrhardt, Tyskland slutet av 800-talet (Fehring 1991, s. 74). Skala 1:200.

A. The farm in Särslöv. B. Examples of early Christian churches from northern Europe in relation to house 6 in Särslöv. I–III: Omgård, Denmark 11th century AD (Nielsen 1991, fig. 9a–c), IV: Hammarlunda, Skåne, end of 11th century (Gustavsson & Weidhagen 1965), V: Zimmern, Germany, 9th century (Fehring 1991, p. 74), VI: Särslöv, Skåne, end of 11th century, VII: Wharram Percy, England, mid-9th century (Ahrens 1982, p. 567), VIII: Norg 1, Netherlands, c. 1000 (Ahrens 1982, pp. 556f), and IX: Murrhardt, Germany, end of 9th century (Fehring 1991, p. 74). Scale 1:200.

medeltida gårdarna på Island hade egna gårdsspecifika kyrkor (Werne 1994, s. 18). Likaledes förekommer flera platser i England där kyrkobyggnader förekommit utan gravar och där kyrkogårdar inte haft någon anslutande byggnad. På flera andra sätt kan gården i Särslöv jämföras med Ystadsprojektets huvudgårdar, i vilka det fanns ett tydligt rumsligt samband mellan kyrkobyggnader och profana gårdsmiljöer. De enda principiella skillnaderna var att samtliga exempel emanerade från retrogressiva analyser av kända kyrkobyggnader som genom kartstudier och arkeologiska undersökningar sammanbands med gårdsmiljöer. Det kan med andra ord även vara på det sättet att mindre gårdar i ett övergångskede och före stenkyrkornas och sockenbildningens tid haft samma typ av byggnadsuppsättningar och behov av gårdsspecifika kultbyggnader.

I byarna runt Särslöv finns flera exempel på såväl träkyrkor som kyrkobyggnader eller kapell utanför den senare sockenorganisationen. I Norrvidinge har flera plankor med snidad djuornamentik framkommit i den senare stenkyrkan, vilket pekar på förekomst av en äldre stavkyrka. Vidare har grannbyn Ålstorp, belägen väster om Särslöv, haft en egen kyrka eller kapell (Karlsson 1998, s. 137). Likaså finns uppteckningar om att Kvärlövs by haft en egen kyrka (Karlsson 1998, s. 141). Byggnaden i Särslöv kan alltså ha utgjort en "översättning" av kristna förhållanden i en skånsk miljö, där ett gårdskapell uppförts istället för, eller med samma intentioner som det tidigare salsbyggnader, och där de gamla gravfälten fortfarande var i bruk.

En runsten har vidare påträffats söder om "Sönnertoft" vid ett vad över Välabäcken. Runstenen, som är odekorerad, bär inskriptionen "*Sigsmund satte denna sten efter Itaker fader sin*" (Dagstorp RAÄ 9). Det finns även indikationer på att en annan runsten funnits i Dagstorp. I Sven Nilssons samlingar finns uppgifter som gör gällande att det i "*Dagstorps by uti en inhägnad*" påträffades en runsten vars inskription löd "*Hals auk s...n rister steina thisi aftir Husa filaga sin*" (Nilsson 1843). Var denna inhägnad har varit belägen är emellertid svårt att avgöra eftersom Dagstorp och

Särslöv hade gemensamma inägomarker. Men troligen skall stenen, om noteringen stämmer, hänföras till Dagstorps by snarare än Särslöv.

Runstenarna illustrerar kanske principerna bakom byarnas diametralt olika uppbyggnad och utveckling. Medan runstenen från Särslöv betonar vertikala och för den yngre järnåldern traditionella relationer mellan far och son, så betonar Dagstorpsstenen horisontella korporativa relationer mellan kompanjoner (filaga = fälle = kompanjon). Bebyggelsen i Särslöv var under de äldsta kartornas tid uppbyggd kring spridda självständiga gårdar, utan inslag av topografiska hierarkier, en morfologi som var vanligt förekommande i bosättningar från yngre järnålder. Flera av gårdarna fanns i anslutning till hägnade fält ("Toftalycka", "Hampåker" och "Ljunglyckan") vilka kan ha utgjort de äldre toftjordarna. Åtminstone verkar det troligt att de södra begränsningarna för det vikingatida/tidigmedeltida gårdsläget sammanfaller med hägnaden runt "Sönnertoft". Gården som var belägen längst i väster framstår i det äldre kartmaterialet som den största i byn (Erikson 1996, s. 18). Det var också strax väster om denna, på åkrar som benämndes "Toften", som de mest omfattande bebyggelselämningarna har framkommit. Den låg också närmast de forna gårdslägena i den stora bosättningen som påträffades i samband med undersökningar inför Väst kustbanan, och kontrollerar denna genom sin placering i förhållande till övriga gårdarna i byn. Överhuvudtaget verkar bebyggelsen, sett ur ett längre tidsperspektiv, förhålla sig till dalgångens östvästliga orientering. På flera olika sätt framstår alltså den västra gården som väsentlig, både i förhållande till det förflutna och gentemot samtiden. Särslöv var en bosättning som var organiserad enligt "gamla" principer. Dess raka motsats och närmaste granne och om man får tro ortnamnskronologin, den gamla utflyttarenheten, Dagstorp, var organiserad enligt helt andra principer. Från toppen av kullen, intill kyrkan och den eventuella huvudgården kunde aktiviteterna på vångarna och ängsmarkerna kontrolleras. Visserligen låg dessa, precis som den västra gården i

Särslöv, som en barriär mellan den forna boplatsen indikerad av marknamnen ”Brödertoft” och ”Brödtoft”. Men de olika gårdarna i byn framstår som dominerade av den eventuella huvudgården och/eller kyrkan. Dagstorp företrädde alltså något nytt i förhållande till Särslöv och kom under årens lopp såsom sockencentrum och näringsekonomiskt centrum att dominera över sin granne. Skall då obenägenheten till förändring i Särslöv och viljan att gå till Södervidinge kyrka tolkas som ett motstånd mot krafterna som verkade i Dagstorp? Eller skall nymodigheterna i Dagstorp förstås som en emancipation från konservativa storbönder i Särslöv?

Bosättningarna och de vidare sammanhangen

Det finns stor variation när det gäller bebyggelsens etablering på det som senare skulle komma att framstå som bytomter. Inom ett så pass snävt geografiskt område som Skåne varierar tidpunkterna för den äldsta bebyggelsen på bytomterna högst betänkligt. Dessutom utformas boplatserna som järnålderns gruppbosättningar. Det finns med andra ord inte tillräckligt fog för att betrakta den äldsta bebyggelsen på de senare bytomterna som etablerandet av den medeltida byn.

De olika typerna av gruppbosättningar från yngre järnålder har tidigare beskrivits som vända mot bosättarna och inte gentemot eventuella besökare. Detta baserades främst på iakttagelsen att dessa typer av boplatser saknade tydligt definierade tillträdesutrymmen. I förhållande till de medeltida gårdarna framstår föregångarna, framförallt de större, som arkipelager av olika byggnader även om huvudbyggnadernas respektive placering och utformning nästan alltid gick att urskilja. Det är emellertid alltid svårt att formulera gränserna mellan ordning och kaos, samt vilka kategorier av människor som upplevde det som det ena eller det andra. Vad som däremot förefaller tydligt är att det på gruppbosättningarna, förutom väggar i byggnader och andra spår av fysiska begränsningar, förekommer gränzoner mellan offentliga och privata utrymmen. I enlighet med detta framstår således tillgängligheten till bosättningen och dess olika gårdar som ”öppen” men där

myriaden av olika typer av utrymmen försvårar tillträdet till bosättningen/gården/hushållet/personen. Förhållandena i de hög- och senmedeltida byarna verkar ha varit de motsatta. Utgår man från den idealiserade bilden av en medeltida by som presenterats tidigare, så framstår de olika utrymmena som lättidentifierade. De tre- och fyrlängade gårdarna var, liksom de hägnade och/eller dikesomgärdade tofterna, mer eller mindre ”stängda” strukturer men var de också lättare att definiera, vilket förenklade tillträdet till bosättningen/gården/hushållet/personen.

Gruppbosättningarnas utformning framstår under den yngre järnåldern och på vissa platser under de inledande delarna av medeltiden som *konglomerat av ensamgårdar*. De enskilda gårdarna framträder, i hela Sydskandinavien och i stora delar av Nordeuropa, som produktionsorganisatoriskt självständiga enheter. Om detta vittnar såväl de olika byggnader som fanns representerade på gårdslägena som organisationen av åkermarken. Under samma period var de olika gårdarna socialt komplexa fenomen. Analyserna av långhusens förändringar under slutet av romersk järnålder och början av folkvandringstid, såväl som gårdens sociala organisation under vikingatid/tidig medeltid, tyder på förekomst av egendomslösa och/eller trälar åtminstone på de större enheterna. Eftersom det i det vikingatida och tidigmedeltida Skandinavien knappast fanns förhållanden som medgav exploatering av andra ”ättemedlemmar” eller ”fria” bönder, var drift av storjordbruk och öknings av produktion endast möjliga genom utnyttjande av trälar eller egendomslösa. Förmågan till individuell rikedom kunde alltså inte ske genom intern exploatering av andra mindre ”fria” gårdsinnehavare, utan genom extern tillägnelse av prestigeprodukter och subsistensprodukter (plundring/tributer) och arbetskraft (härtagning). De stora sydskandinaviska gårdarna hade en liknande uppbyggnad som de tyska Fronhofgodsen (Rösener 1995, s. 17ff). Produktionen på dessa enheter upprätthölls av två kategorier av arbetskraft. Dels landbor som brukade delar av jorden, men framförallt av trälar eller

egendomslösa som tillhörde godsherrens ”familia”. Alla som tillhörde denna stod i juridiskt beroendeförhållande till godsherren. Liknande förhållanden har kunnat spåras i det tidigaste skandinaviska skriftliga materialet, där trälar fanns såväl hos småbönder som på storjordbruk (Olsson 1999). De olika gårdarna under perioden kan alltså i viss mån betraktas som familiastrukturer. Generellt representerar de dock godsbyggnader vars drift till stor del utfördes av personer som levde på gården och varit i någon form av beroendeställning gentemot gårdsinnehavaren/gårdsinnehavarna. Den sociala segregeringen fanns således inom gårdarna i högre utsträckning än mellan desamma.

Under den yngre järnåldern, men även till viss del in i medeltid, förmedlades hierarkierna mellan olika gårdar via storlek på gårdstomten, antal byggnader, storlek och utformning på huvudbyggnader samt belägenhet i förhållande till den forna boplatserna. Med början under vikingatid framstår nya hierarkier inom gruppbosättningarna. På många platser anlades stora gårdar på höjder eller andra dominant lägen i topografien. De rumsliga förhållandena till andra gårdar inom samma bosättning är till stor del höjld i dunkel eftersom det saknas storskaliga undersökningar av sådana bebyggelser. Utifrån fosfatkarteringar och artefaktspridning finns emellertid kunskap om boplatsernas troliga utbredning. Från arkeologiska undersökningar av enstaka delar av bytomter, framgår också att de vikingatida och/eller tidigmedeltida gårdarna ofta fanns på andra platser än de högmedeltida och historiska efterföljarna. Jämförelser med ytmässigt omfattande undersökningar av hela bosättningar från perioden, visar att tofterna varit relativt omfångsrika. Bosättningarna bör därmed ha varit gles bebyggda, med förhållandevis stora avstånd mellan gårdsenheterna.

De vikingatida gårdarna och eventuella föregångare som uppfördes på topografiskt markanta lägen fanns således i en annan kontext, där gårdarna etablerats i ett sammanhang som inte behöver ha inneburit att vitala delar av rörelsemönstret inom bosättningarna kunde kontrolleras. Snarare förefaller platserna

vara utvalda. Synliggörandet av gården kan sättas i samband med politisk och social artikulering genom iögonfallande konsumtion (se Gurevitj 1979, s. 87ff; Larsson & Saunders 1996). Byggnadernas mängd och utformning kan vara ett av medierna för en sådan konsumtion. Samtidigt var de över tid allt större treskepiga långhusen och framväxten av specifika salsbyggnader en betoning av gårdens representativa funktioner vid gästbud och andra viktiga sammankomster. Byggnadskulturen fungerade således även ur denna aspekt som ”markör” för gårdsinnehavarens möjlighet till frikostighet.

Det var först under slutet av 1100-talet och början av 1200-talet som gårdarna i bosättningarna blir hierarkiskt organiserade. Det innebar att de medeltida huvudgårdarna, precis som tidigare var placerade på topografiskt markerade lägen inom bosättningen. Men det kvalitativt nya var att den övriga bebyggelsen hade anpassats och strukturerats i förhållande till huvudgården. Organisationen av bebyggelse och vägar, tillsammans med det topografiska läget, gjorde att positionen kunde användas för att övervaka rörelse inom bosättningen och tillträde till väsentliga funktioner av byarnas subsistensproduktion, exempelvis vägar till kvarnar, betesmarker och/eller vågar.

Det var emellertid långt ifrån alla byar som organiserades på detta sätt. Många bosättningar, såsom Särslöv, var fortsättningsvis ”klungbyar” eller med Hamerows begrepp ”mångfokuserade boplatser”. Andra byar saknade helt enkelt inslag av hierarkisk organisation. De för medeltiden nya ”platsbyarna” är en sådan form. Det kanske mest undersökta exemplet, och det närmsta i undersökningsvolym som vi i södra Skandinavien kommer Wharram Percy, är Fosie by utanför Malmö. Byn var enligt det äldsta kartmaterialet en ”platsby” (Andersson 1994; Jönsson m.fl. 2001), vilket innebar att gårdarna låg runt en stor öppen plats. I de nordvästra delarna fanns byns kyrka. Ingen av gårdarna, varken gården i anslutning till kyrkan eller någon annan, befann sig i en topografiskt hierarkisk position. Tvärtom förefaller samtliga gårdar ha lika stora

möjligheter att övervaka boskapen som hölls på den gemensamma bygatan/forten. I Fosie finns alltså andra hierarkiska parametrar representerade, främst kontroll av ideologin och iögonfallande konsumtion. Kyrkan i byn uppfördes på en (möjligen en av flera) stor gård i byn (intill denna fanns även en runsten).

Gårdarna i byn Örja utanför Landskrona var organiserade på samma sätt som i Fosie (se Schmidt Sabo i denna volym). Lämningarna efter byns första kyrka har påträffats på en av gårdstofterna. Kyrkan var med andra ord troligen uppförd på initiativ av en enskild person. Men till skillnad från Fosie, så rivs denna kyrka någon gång under den tidiga medeltiden. En ny uppförs strax därefter på den bykommunala fortens/platsen mitt i byn. Initiativtagarna till den nya kyrkobyggnaden, mot bakgrund av att den uppfördes på bykommunal mark utanför inflytande av någon enskild jordägare, torde ha varit by- eller sockenkollektivet.

Sambanden mellan kyrkor och profana gårdsmiljöer kan även uppfattas som en hierarkisk parameter inom byarna. Genom att en person eller ett auktoritetsfält kan kontrollera tillträdet till kyrkorna och därmed för samhället viktiga ritualer, så står besökarna i beroendeförhållande till denne/dessa. Detta blir emellertid ett beroendeförhållande först då ritualerna blir en angelägenhet för samhället i sin helhet, dvs. att stora delar av befolkningen inrättar sina liv efter, samt anser sig beroende av, kristna ritualer (dop, bröllop, konfirmation, nattvard, mässa osv.) och att dessa endast kan utföras i speciella byggnader. Det kanske var detta som bönderna i Örja reagerade mot när de uppförde sin kyrka på fortens mitt i byn.

Kyrkor som uppförts i gårdsmiljöer under vikingatid och tidig medeltid behöver inte återspegla sådana förhållanden. Placeringen av sådana byggnader förefaller vid några tillfällen, som i Lisbjerg, att ha haft samma belägenhet som de vikingatida salsbyggnaderna. Det är inte bara belägenheten på gårdsläget som relaterar tidiga kyrkor i profana gårdsmiljöer med salsbyggnaderna. Salsbyggnaderna, eller hallarna som de också benämns, var platsen för viktiga semireligiösa

ritualer som gästbud och alliansbildningar, vilka till vissa delar kan jämföras med de sociala konsekvenserna av kristna ceremonier. På några platser har det även framkommit ”kyrkliknande” byggnader i sådana miljöer. Förekomsten av flera samtida ”kyrkliknande” byggnader i Omgård, samt enstaka förekomster av sådana i Särslöv, Kvärlov och Ålstorp antyder att det funnits fler kyrkobyggnader än vad som senare skulle bli socknar. Detta indikerar alltså att kyrkobyggnaderna i ett skede varit gårdsspecifika eller privata egendomar (se Anglert 1995, s. 177), vilket skulle ha inneburit att de inte behövde ha varit en gemensam angelägenhet för ett större spektrum av befolkningen. Ur detta perspektiv bör såväl de tidiga träkyrkorna som tidiga stenkyrkor uppförda på initiativ av individer förstås som statusmarkeringar på samma sätt som salsbyggnaderna. Med tiden förvärvade vissa kyrkor viktiga rättigheter (dop, begravning osv.) eller relikier som gjorde dessa till angelägenheter för bredare befolkningssegment (a.a., s. 184f).

En annan kontextbunden utvecklingstendens inom gruppbebyggelserna var materialiseringarna av gränser mellan olika enheter. Spår efter rännor och hägnader mellan olika gårdar på gruppbosättningar som daterats till yngre järnålder är ovanliga, även om man måste förutsätta att åkrar alltid varit hägnade. I den mån sådana förekommer har de daterats till de senare delarna av vikingatid och består mestadels av grävda diken. Dikena bildar under denna period stora kvadratiska tomter, inom vilka såväl gårdens byggnader som dess inägomark fanns belägna. Från och med 1100-talet gjordes allt fler gränsmarkeringar mellan gårdar, men under denna period framstod tomterna som mindre och mer rektangulära. Detta sammanfaller rumsligt och kronologiskt med fixeringen av bebyggelsen till den struktur som finns angiven i de äldsta kartorna. Storleksminskningen av tomterna innebar att inägomarken förflyttats från gårdarnas direkta närhet, vilket bör ha betytt att de placerats i vångar belägna utanför bytomten. De definierade utrymmena utgjorde även juridiska gränser. Innanför toftgränserna

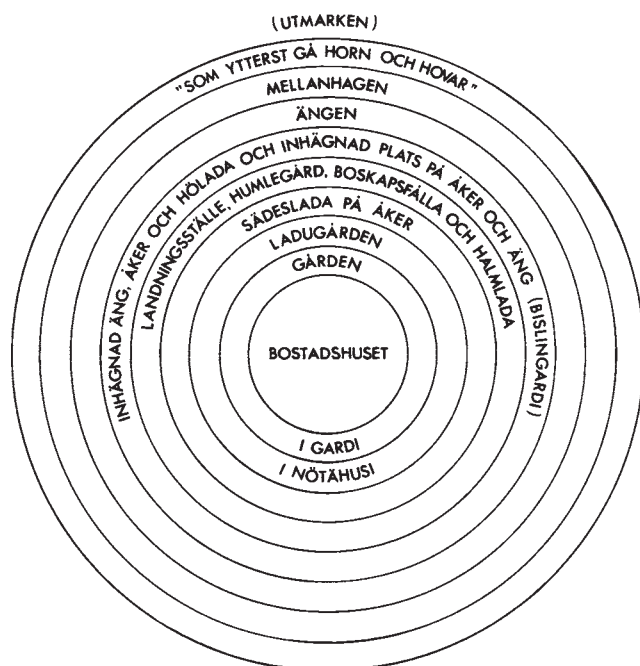

Fig. 23. Storleken på böter för dråp enligt hälsingelagen. Graderingen är anknuten till olika rum, där böterna är som störst i bostadshuset och som minst på utmarken. Efter Mogren 2000, s. 35.

Size of fines for manslaughter according to the law of Hälsingland. The gradation is related to different places, with the fines being largest for a killing in the dwelling house and smallest in the outlands. After Mogren 2000, p. 35.

åtnjöt exempelvis gårdens invånare ett större skydd mot oegentligheter än utanför detsamma (Hoff 1998, s. 84f, 95; se fig. 23). Vidare var tofternas storlek eller bredd gentemot forten/bygatan också avgörande för gårdens andel av byns resurser, så i denna bemärkelse var gränserna även ägorättsliga dokument.

Diken utgjorde, som tidigare påpekats, även gränser för andra sociala rum, som kyrkogårdar och stadsområden. De äldre kyrkogårdsgrenserna var emellertid inte bara en juridisk gräns, utan utgjorde även omfattningen av kyrkans sakrala "kraft" (se Harrison 1996). Att gräva diken utgjorde med all sannolikhet en handling, som i likhet med skötningen, var det juridiskt legitima förfarandet vid förändringar av ägostrukturer och vid markeringar av rum med annan rättslig standard.

Detta innebar också, om gårdsinnehavaren var landbo eller på annat sätt brukade jord som tillhörde någon annan, att toftens storlek var en måttstock på dennes ränta/avrad. Benägenheten att på dessa sätt materiellt och juridiskt definiera olika utrymmen var en ny rumslig ordning. Många har tolkat dessa fenomen som territorialiseringar av de sociala relationerna, där de definierade utrymmena fördelade samt förankrade basala rättigheter och skyldigheter (Dodgshon 1987, s. 138; Saunders 1990, 1991, s. 291ff; Larsson & Saunders 1996). Detta innebar att jorden, från att tidigare ha varit oskiljbar, var möjlig att skilja från dess invånare. En annan aspekt av det hela är att grävda diken som avgränsning av kyrkogårdar generellt sett är äldre än diken i profana miljöer. Ur detta perspektiv kan diken i profana miljöer förstås som utslag av en "kristen" rumsuppfattning.

Förändringarna i byggnadskulturen speglar och kompletterar på många sätt iakttagelserna i utformningen av bosättningarna. Uppförandet och utformningen av byggnader återspeglade varianter av lokala kontextbundna traditioner och influenser utifrån. Husen uppfördes utan ritningar, de naturliga förebilderna fanns istället i form av stående byggnader. Beroende på husbyggarnas olika referensramar och tillgång till material och kunskap (i form av hantverkare, en grundförutsättning var givetvis ekonomiska medel) så utformades byggnaderna på olika sätt. Dels fanns alltså hantverkare som besatt kunskaper och som med rätt tillgång till material kunde uppföra tekniskt avancerade konstruktioner. Dels måste man tänka sig ett traditionellt husbyggande som utfördes av bönderna själva. Detta karakteriserades av: "Den genom generationer samlade kunskapen och erfarenheten om hur bygdens tillgångar kunde utnyttjas, hur byns åkrar, skogar, ängar, sjöar och åar skulle brukas, hur man gjort förr, vilka misstag man gjort, när och hur arbetet skulle utföras osv., kunde endast förmedlas i en konkret tradition och endast förvävas genom tillhörighet, och genom närvaro och deltagande i sysslorna" (Werne 1994, s. 75). I denna tradition underordnades husens och gårdarnas

arkitektur den kollektiva samhörigheten i sin helhet, ”*men lämnade utrymme för individuella egenheter i detaljer och dekorationer*” (a.a., s. 74). Utgår man från denna divergering mellan olika typer av byggnadskultur framstår vissa hustyper som avvikande i den bemärkelse att speciella hantverkare måste ha medverkat vid uppförandet. Under yngre järnålder gäller detta främst de skeppsformade breda salsbyggnaderna, men kanske också de byggnader som hade avsevärt större bredd än de övriga (se fig. 19). Ett exempel på sådana var de s.k. ”trelleborgshusen” (Wranning 1999). Hus av denna typ var uppförda enligt speciella principer, vad gäller såväl konstruktion, proportioner som mätprinciper. Wranning kunde konstatera att flera byggnader som uppfördes i södra Halland var tydligt inspirerade av ”trelleborgshusen”, men även att olika typer av avvikelser hade gjorts. Han menar vidare att de halländska husen inte var någon lokal variant, utan att de respektive byggherrarna varit olika bevandrade i tekniken. Man bör nog separera byggherrarna från den hantverksskicklighet och den kunskap som krävdes för att uppföra dylika byggnader. Byggherren bör nog ha betraktats som gårdsinnehavaren/gårdsinnehavarna som bekostade och initierade själva bygget, medan hantverkaren antingen tillhörde dennes ”familja” eller att denne i likhet med andra hantverkskategorier förde en kringvandrande tillvaro. I Skåne har ett flertal byggnader av denna typ framkommit. Det senaste och kanske mäktigaste exemplet härrör från Järrestad utanför Simrishamn (Söderberg 2001; 2003), medan andra bl.a. har påträffats i Häljarp och i Skabersjö (se Jeppsson 1996). Gemensamt för dessa är att de framkomna konstruktionselementen delvis avviker från den mall som redovisats av Wranning, vilket torde betyda att de uppförts på samma sätt som de sydhalländska exemplen, dvs. med all sannolikhet i närvaro av speciella hantverkare. De tidiga träkyrorna och stenarkitekturen bör ha haft samma bakgrund, där speciella hantverkare knutits till byggandet. Båda typerna av byggnader krävde kunskaper som inte fanns representerade i den egna bygden.

Den traditionella byggnadskulturen stod givetvis inte opåverkad av prestigearchitekturen. Stora byggnadsföretag kan principiellt sett endast ha utförts med hjälp av arbetskraft från den kringliggande bygden och/eller som stått i någon typ av beroendeställning till byggherren. På detta sätt kan prestigearchitekturen ha stått som förebilder i den traditionella byggnadskulturen och förmedlat tekniska och konstruktionsmässiga innovationer.

Detta var givetvis beroende på hur byggnadshyttorna organiserades och vilka material som användes. Tillgången till byggnadsmaterial varierade från bygd till bygd, men det fanns även andra faktorer som styrde materialvalen. Dels varierade rättigheterna till tillgången både i tid och rum. Exempelvis hårdnade kampen om rättigheterna till att avverka på utmarkerna under senmedeltid. Många adelsmän hävdade att de hade ensamrätt till skogen (Porsmose 1988, s. 299). Dels fanns ett beroende av hur väl utbyggd arbetsorganisationen kring material och yrkeskunnande var. I flera städer fanns exempelvis under medeltiden byggmästare och olika typer av byggnadsrelaterade skrån (Werne 1994, s. 181ff). Fanns inte byggnadsmaterialen i den egna bygden, var man, som på den skånska slätten under 1800-talet, tvungen att köpa timmer från de mer skogrika regionerna. Detta förutsatte ett utbyggt nät av kontakter som givetvis var varierande beroende på sammanhang och tillgång till olika typer av marknader.

Byggnadsmaterial som sten och tegel krävde andra typer av logistiska kedjor. Dels krävde utvinningen tillgång och rättigheter till själva råvaran, dels hantverkare för grovbearbetning på utvinningsplatsen. Dessutom var transporter till byggplatsen och skickliga hantverkare med organisationsförmåga och vana en förutsättning. När det gäller tegelarkitektur krävdes också teknologisk kunskap om ugnskonstruktioner och bränning. Detta rymdes inte i den traditionella byggnadskulturen, utan förutsatte specialister i form av byggmästare, stenhuggare etc. och inflytelserika personer med tillgång till råvaror och kapital.

Spridningen av konstruktionstyper i västra Skåne påvisar att exempelvis grophuset blev allt vanligare under loppet av den yngre järnåldern. Under vikingatid fanns det flest och störst grophus, även om hustypen inte fanns på varje gård. Men det antyder trots allt att typen gradvis assimilerats in och förmedlats i den traditionella byggnadskulturen. Samma typ av förmedling och långsamma utveckling verkar ha skett när det gäller de enskeppiga konstruktionerna. Typen hade introducerats redan under de senare delarna av vikingatid. Då, liksom under den tidiga medeltiden fanns typen endast företrädd på ett fåtal platser. Däremot vann typen vidare spridning under högmedeltid, då även tekniska innovationer som fotrem/träsyll på syllsten tillfördes konstruktionerna på de platser där det tidigare funnits enskeppiga byggnader med jordgrävda stolpar. De olika tekniska innovationerna kring de enskeppiga konstruktionerna kan alltså beskrivas som tillsatser och kompletteringar av ett redan existerande koncept. Den tvåskeppiga konstruktionen avviker från detta mönster. Såväl dateringarna som spridningen antyder att typen introducerats skyndsamt på en mängd platser. Detta tyder på att typen inte har förmedlats och utvecklats inom den traditionella byggnadskulturen. Typen förekom vidare i miljöer där det troligen inte funnits ekonomiska möjligheter att anställa speciella hantverkare vid byggandet. Dessutom har vissa av dessa byggnader hyst såväl bostad som fähus vilket förstärker bilden av att de tvåskeppiga byggnaderna har skiljt sig från de övriga, och har förmedlats av personer som kommit från andra förhållanden.

Skillnaderna mellan byggnader tillhörande byggnadsskicket från yngre järnålder kontra det medeltida avser dock även storleken på byggnaderna och deras respektive rumsdisposition. Storleken på byggnadslämningarna som daterats till yngre järnålder varierade mycket, medan de som konstaterats härröra från medeltid var mer samlade. Framförallt var detta tydligt vad avsevärd huslämningarnas bredd, där nästan samliga byggnader från och med högmedeltid var mellan fem och fem och en halv meter breda.

Storleksvariationerna under den yngre järnålder kan till viss del tolkas som att det funnits ett myller av olika hus på gårdarna. Baskomponenten i gårdarna var under hela denna period det treskeppiga långhuset. Under slutet av romersk järnålder och folkvandringstid utverkades fler bostadsrum i dessa byggnader, vilket har tolkats som att personer i beroendeställning gentemot gårdsägaren rumsligt avskiljts från det övriga hushållet. Huvudbyggnaden har dock fortlöpande under den fortsatta delen av järnåldern och den tidiga medeltiden kompletterats av allt fler typer av byggnader. Under folkvandringstid verkar många hus haft kombinerad bostads- och stallfunktion, medan den senare någon gång under perioden har placerats i separata byggnader. Gårdarna kompletterades också med grophus och stolplador, och fäster man vikt vid den tidigare beskrivningen av grophusens spridning, så tillfördes de olika byggnaderna gradvis under hela de följande delarna av järnåldern.

Kulmen verkar ha nåtts under slutet av vikingatid och under tidig medeltid, vilket illustreras av exemplet från Kyrkheddinge, då en myriad av byggnader och konstruktioner fanns på vissa av gårdarna. I samband med detta avskiljs, att döma av Hoffs läsning av landskapslagarna, trälar och egendomslösa i gårdsinnehavarens "familia" från huvudbyggnaden till mindre intilliggande hus (kanske, som i större gårdar under tidig modern tid, i oeldade hus endast under de varmare delarna av året).

Under vikingatid kommer även, som tidigare påpekats, stora salsbyggnader med representativa funktioner. Dessa funktioner får av allt att döma inga efterföljare i de redovisade medeltida byggnadskategorierna. Däremot återfinns dessa i adelns prestigearchitektur representerad av olika varianter av huvudgårdar och borgar. Frälsets byggnader var till största del alierade från den traditionella byggnadskulturen, såväl med avseende på konstruktion och material, som representativa möteslokaler. Mot bakgrund av detta resonemang kan utvecklingen beskrivas som en "korporatisering" av byggnadskulturen och som en rumslig separering av de vikingatida och tidigmedeltida gårdarnas sociala kategorier, där kärnfamiljer bebodde rumsligt avgränsade tomter.

Vägen till kulturell formering och klassbildning – bybildningen som social praxis

”I den landsdel var det nemlig sådan at hver gang folket følte at dets byrder blev ubærlige, satte det sig op mod urætten med magt. Når folket føler at trældommen bliver obærlig, griber det mod orætten med våben i fælleskab for at kræve sin frihed” (Saxo 2000, s. 210).

De olika beståndsdelarna i bybegreppet är samtliga att betrakta som social praxis. Ordandet av bebyggelsen, åkerbrukets organisation, byrådets sammansättning och utformning var alla exempel på fenomen som vuxit fram i kontextbundna miljöer och som har format byarna som samhällliga institutioner (reproducerad social praxis). Jämfört med den idealiserande typbeskrivningen av en medeltida by som gjorts ovan uppfyller majoriteten av byarna inte samtliga av de kriterier som beskrivits; bybegreppet har utformats som bestående av ett flertal parametrar. Dessa avvikelser och myriaderna av variationer, kan utifrån den tecknade idealbilden förstås som kompromisser mellan intentioner och traditioner, samt/eller resultat av kamp mellan olika samhällsintressen. Någon fullständig eller för den skull total bild av de olika aspekterna av bybildningen kan aldrig erhållas, och skall man beskriva framväxten av byarna är man hänvisad till att välja olika parametrar. Utgångspunkterna är som tidigare diskuterats att se ”bybildningen” som en del av samhällsutvecklingen och som materialiserade sociala handlingar i de historiska föränderligheterna. Det har således varit av vikt att undersöka skilda livsmönster och attityder som var förknippade med bybildningen vilket på olika sätt medieras i organisationen av landskapet, bosättningarna och byggnaderna.

På ett mer övergripande plan har det även varit nödvändigt att teckna bilden av en generell ”struktur” för att förstå bybildningens utgångspunkter (dvs. dess kontext). Detta har dels gjorts utifrån ett långt tidsperspektiv, dels genom att försöka förstå fenomenet med ”vandrande byar”.

Förflyttandet av bebyggelsen var ett sätt att dokumentera förändringar av de sociala förhållandena, boplatserna var på detta sätt förknippade och förenade med dess bosättare. Förändringarna dokumenterades och förmedlades genom landskapet, och eftersom människornas sociala förhållanden var beroende av härkomst och anfäder så var de forna boplatserna (bevarade i det kollektiva minnet) viktiga orienteringsprinciper för de samtida förhållandena. De bevarade landskapsklassificeringarna tyder också på att vidare landskapsavsnitt, befolkningssegment och viktiga monument var gemensamma för en mängd olika boplatser eller för en bygd. Landskapets organisation var, precis som de samtida gruppbosättningarna, ett virrvarr av rumsligt förmedlade relationer till rättigheter och skyldigheter. Den rumsliga organisationen under den feodala epoken karakteriserades av definierade utrymmen och relativt sett stabila organisationsformer. Detta måste ha inneburit att de sociala relationerna inte längre förmedlades via förändringar av rummet, utan att de utspelades i en fastlagd rumslig ordning. Möjligen kan den nya rumsliga ordningen vara inspirerad av en ”kristen” rumsuppfattning, där olika definierade rum utgjorde begränsningar för rättslig status. Skillnaderna mellan de rumsliga principerna kan beskrivas som att rummet under de äldre epokerna följde människan, medan grundregeln under den feodala epoken var att människorna följde rummet. Den nya rumsliga ordningen innebar att människorna i högre utsträckning var alienerade från jorden.

Under samma tid avskiljdes egendomslösa och/eller trälar från de huvudsakliga utrymmena för gårdens innehavare. Under romersk järnålder/folkvandringstid skapades speciella rum i gårdarnas långhus och fortlöpande fram till tidig medeltid uppfördes på allt fler gårdar (men på långt ifrån alla) speciella byggnader, bl.a. i form av grophus, för dessa människor. De största gårdarna bestod av ett myller av byggnader placerade på stora tomter. Gårdarna framstår som ekonomiskt självförsörjande och socialt segregerade enheter, varför gruppbosättningarna i jämförelse med de medeltida

byarna måste betraktas som konglomerat av ensamgårdar eller mindre godsbildningar. Under slutet av 1100-talet och början av 1200-talet i de huvudsakliga jordbruksområdena och senare på andra platser, förändrades väsentliga organisationsformer i de olika gårdarna. Med undantag för huvudgårdarna försvinner de representativa salsbyggnaderna från gårdarna som nu allt mer bestod av två-, tre- och fyrlängade enheter. Samtidigt förändras principerna för att uppföra byggnader. Dels uppförs byggnaderna med en annan typ av konstruktion, dels förekommer en annan rumsdisposition i bostadshusen. Denna utveckling förmedlades korporativt bland bönderna medan frälset uppförde hus enligt helt andra principer (som förmedlades via speciella byggmästare/hantverkare och med andra förebilder). Förändringarna i byggnadskulturen sammanfaller med uppkomsten av topografiska hierarkier inom gruppbosättningarna, vilket sammantaget bör tolkas som att den utveckling som inleddes under yngre romersk järnålder/folkvandringstid med avyttrande av speciella utrymmen i långhusen under medeltiden fortsatte med avyttrande av specifika och definierade tomter såväl som separering av byggnadsskicket.

Utvecklingen under den senare delen av järnåldern och den tidigare delen av medeltiden har tolkats som att familjestrukturen förändrades från "familia" (en personkrets knuten till en specifik jordägare) till kärnfamilj (Carelli 2001, s. 60). Utifrån detta samt andra faktorer, som förstärkningar av den privata äganderätten på bekostnad av den kollektiva, menar Carelli att samhället individualiserades, privatiserades, kapitaliserades och kommersialiserades (Carelli 2001 s. 72f, 96ff). Visserligen var den feodala rätten alltid individuellt relaterad till brukarna, och visserligen får den privata äganderätten till allmänna produktionsmedel ökad betydelse, men flera faktorer talar snarare för att samhället korporativiserades och "feodaliseras" snarare än att det individualiserades och kapitaliserades.

Agrarproduktionen i byarna organiserades kollektivt, eller var åtminstone beroende av kollektiva beslut. Äganderätten var på ett sätt relaterad till kontrollen

över produktionens överskott, dvs. ägande av jordränta (i denna bemärkelse ägde antingen kungen eller det andliga och världsliga frälset all jord). På ett annat sätt kontrollerade den enskilde bonden sina egna produktionsmedel vilket kan förknippas med privat äganderätt (se Olsson & Thomasson 2001 och där anförd litteratur). Men genom att driften av gårdarna var underkastad en bygemensam förvaltning så var byarna arbetskollektiv inom vilka de olika kategorierna (huvudgårdsinnehavare, självägande, landbo osv.) hade likvärdiga positioner. Tidpunkterna för att så, skörda och släppa in djuren för bete i de olika vångarna var underställda bygemensamma beslut. Dessutom växlade den privata förfoganderätten till tegarna under skördesäsongerna till ett kollektivt nyttjande under trädan. Likaså var övervakningen av den viktiga stängelskyldigheten underställd byn som institution. Byns utmarker var liksom vångarna under trädan kollektivt nyttjade, men villkorade av den enskilda gårdens andel av byns gemensamma resurser samt kungamaktens anspråk på regaliarättigheter (även av frälsets intressen under senmedeltid och tidig modern tid). Anspråken på vad vi i modern terminologi benämner som jordägande eller privat äganderätt var på detta sätt sammanvävda i konkurrerande och överlappande rättigheter till nyttjandet av jorden. Den medeltida agrarproduktionen var heller inte vinstmaximerad. Produktionen var inte ämnad att generera största möjliga profit, utan för att säkra substansen (Rösener 1992, s. 123). Det viktigaste var bruttoandelen av familjearbetet vilket vid nedgångar i bondeekonomin resulterar i ökad arbetsinsats. Bönderna avyttrade visserligen en del av sin produktion på marknader för att tillgodose olika behov, men bönderna i det feodala systemet var bara delvis, till skillnad från senare tiders kommersiella familj jordbruk, integrerade i ofullständiga marknader (Ellis 1988, s. 4, 12). Marknaderna var förhållandevis underutvecklade med få aktörer. Men de var också villkorade, eftersom de definierades av privilegier snarare än tillgång och efterfrågan. Eventuella vinster skapades genom kontroll och regleringar

av produkter och prissättning (Saunders 1991, s. 299ff). Det mesta av den feodala räntan betalades i form av arbetsbeting/hoveri och/eller såsom andel av produkt/andel av resurser, vilket på bekostnad av bönderna gjorde frälset till deltagare och aktörer på marknaden. Detta talar snarare för framväxten av en reglerad feodal privilegieekonomi än en mer kapitalistiskt orienterad marknadsekonomi med individuella aktörer.

Organisationen av subsistensproduktionen, liksom de vertikala samhällsrelationerna medierade av den feodala räntan, skapade en praktik där brukarna stod i likartade beroendeförhållanden och hade gemensamma intressen, vilket tillsammans med den rumsliga organisationen av såväl landskapet som byarna bör tolkas som att brukarna i analytiskt hänseende bör betraktas som en klass. Klassbegreppet är dock problematiskt ur flera perspektiv. Den engelske historikern Edward P. Thompson har på flera punkter kritiserat det traditionella marxistiska klassbegreppet. Hans definition av klass innehåller samtidigt en kritik mot andra historiematerialistiska traditioner: *”By class I understand a historical phenomenon, unifying a number of disparate and seemingly unconnected events, both in the raw material of experience and in consciousness. I emphasize that it is a historical phenomenon. I do not see class as a ‘structure’, nor even as a ‘category’, but as something which in fact happens (and can be shown to have happened) in human relationships”* (Thompson 1963, s. 8). Det som Thompson främst vände sig emot var att klassbegreppet användes och definierades av ‘objektiva’ kriterier (ställning i det samhälleliga produktionssystemet, förhållande till produktionsmedel osv.) och att dessa följde i lagbundna processer (teorin om samhällsformationerna). I senare uppsatser har han dock förtydligat klassbegreppet (Thompson 1983, s.137–184). Han menar bl.a. att ‘klass’ är en historisk kategori och att denna inte är statisk utan föränderlig och att den förutsätter närvaro av andra samhällsklasser. Men den kanske viktigaste delen i Thompsons resonemang är att han betonar

att klassen utvecklas då människor upplever sina omständigheter inom de sociala relationerna och de handskas ”kulturellt” med dessa upplevelser, att det finns en medvetenhet om gruppen som ”klass”. En annan viktig beståndsdel i begreppet är att klasser inte existerar separat: *”Det är tvärtom så att folk kommer på att de lever i ett samhälle som är uppbyggt på ett visst sätt (varvid produktionsförhållandena har en avgörande betydelse, men inte är allenarådande), upplever utsugning (eller behov att behålla makten över dem de suger ut), identifierar motstridiga intressen, börjar kämpa om dessa frågor och under denna kamp upptäcker sig själva som klasser och definierar denna upptäckt som klassmedvetande. Klassen och klassmedvetandet är alltid det sista stadiet, inte det första, i den verkliga historiska processen”* (Thompson 1983, s. 161). I vissa passager går Thompson så långt så han menar att om folket inte hade tillgång till klassbegreppet, dvs. innan det myntades av Marx och Engels, så fanns det inget klassmedvetande. Men samtidigt tillägger han att begreppet ändå kan användas, dock inte utan betydande svårigheter, som begrepp vid analyser av förindustriella epoker. Begreppet kultur får i Thompsons klassdefinition en central betydelse, vilket har diskuterats flitigt inom ämnena historia och etnologi (se Edgren 1990). Kulturbegreppet har i dessa diskussioner betonats som hur klasser och grupper försöker omsätta sina erfarenheter i omvandling av kulturen och samhället. Definitionen av klass blir därmed lika mycket en kulturell formation som en ekonomisk (Andersen 1989). Andra faktorer som har betonats är att kultur ingår i ett samspel mellan materiella och klassmässiga förhållanden i samhället och att kulturanalysen måste förstås som ett historiskt begrepp. *”Människors kultur och tolkningar måste förstås som ett aktivt element i den historiska processen, inte endast som härledning ur mer fundamentala principer”* (Edgren 1990, s. 233).

Försöker man applicera Thompsons klassbegrepp på det feodala samhället i Sydskandinavien finns det givetvis en del svårigheter. Precis som han själv har

beskrivit, så är klassbegreppet historiskt specifikt. De förhållanden som avses i hans definition var specifika för den engelska arbetarklassens formerande, medan förhållandena i Sydskandinavien under medeltiden givetvis var delvis eller helt annorlunda. Förhållandena mellan de som brukade jorden, de som krigade och de som bad i det medeltida samhället var på den ena sidan medvetliggjorda under samtiden och legitimerade av den dominerande ideologin. Å andra sidan uppfyller den samhälleliga delningen och de därpå följande exploateringsförhållandena mellan dessa grupper, som påpekats ovan, kriterierna för vad som kan kallas klassamhälle. Men till skillnad mot förhållandena i industrisamhället så var förhållandena mellan de olika samhällsintressena inte förmedlade och organiserade på samma sätt. Den politiska kulturen liksom frälsets kulturella hegemoni såg annorlunda ut. Bönderna samlades på bystämmor, härads och/eller landsting, varav åtminstone de två sistnämnda kunde vara samhällsgemensamma (se Würtz Sørensen 1988). Men bondeståndet fick exempelvis inte, vid sidan av den gamla tingsorganisationen, någon riksomfattande, inte heller någon landskapsomfattande representation. De enda undantagen utgjordes av enstaka rikssamlingar under 1400-talet där bönderna var representerade häradsvis (Hørby 1981, s. 236). Vidare var medeltidens bondeprotester mestadels allianser mellan bönder och olika frälsepersoner. Detta har tolkats som att de inte var ”bondeuppror” eller uppror överhuvudtaget, de var heller inte klasstrider, utan att det var tillvaratagande av gemensamma rättigheter (Reinholdsson 1998, s. 257). De s.k. upproren var istället ”resningar” som tillsammans med andra uttryck som gilleanslutning samt bonde- och gränsfejder, ingick i den politiska kulturen. Resningarna var protester mot brott mot rättsföreställningarna och sedvanerätten eller reaktioner på handlingar som berövade folk sedvänjor, fritidsvanor osv. Detta är faktorer som även går att applicera på de danska medeltida resningarna (se Würtz Sørensen 1988). Ofta var det bönderna som identifierade ”orättvisorna” såsom riktade mot dem

som samhällsgrupp, tog initiativ till resningarna och därpå bildade allianser med frälsepersoner. Man vannade sig också om att kollektivera resningarna inom bondepopulationen. Detta måste uppfattas som att bönderna identifierade vad Thompson benämnde som ”utsugning” och, såsom ett sätt att legitimera sina krav i förhållande till frälsets kulturella hegemoni, skapade allianser med frälsemän för att på detta sätt uppnå sina syften. Det politiska handlandet gjordes i förhållande till och gentemot det feodala samhällets ideologiska referensramar. Den ideologiskt förankrade arbetsdelningen mellan de som arbetade, de som krigade och de som bad, gjorde exempelvis att väpnade uppror kunde legitimeras genom allianser med frälsepersoner – de som hade som sitt samhälleliga ansvar att försvara den övriga befolkningen mot orättvisor. Mot bakgrund av detta resonemang, dvs. att bönderna förmedlade och kanaliserade sin klassgemenskap och klasskamp genom allianser med frälsepersoner, så måste resningarna betraktas som klasstrider. Bönderna var med andra ord aktörer och i högsta grad deltagare samt tillvaratagare av sina intressen i det politiska skeendet.

Det är i skenet av detta som bybildningen måste betraktas, som kamp mellan olika intressen, alliansbildningar, intentioner, hävdvunnenhet och kompromisser. Formeringarna av byarna måste med andra ord ses som aktiva beståndsdelar av korporativiseringen och klassbildningen i det feodala samhället. På ett generellt plan var detta en homogen utvecklingstendens, men på olika platser, som åskådliggörs i skillnaderna mellan Särslöv och Dagstorp, var det ett tämligen heterogent och knaggligt skeende. Det skedde under en lång period, där sedvanan även medierades genom det rumsliga utnyttjandet och organisation av bebyggelsen. De olika gårdarna var till långt in i medeltid formellt jämlika enheter i gruppbebyggelserna, om än de olika gårdarna var och en för sig var socialt splittrade. Dessutom var av allt att döma placeringarna av gårdarna, både i förhållande till forn boplats och iögonfallande topografisk position, liksom utformning av

de respektive huvudbyggnaderna viktiga hierarkiska beståndsdelar. Bybildningen kan i lika beståndsdelar ses som en emancipation av människor i beroendeställning på gårdarna som uppkomsten av de feodala klasserna och de där tillhörande hierarkierna. Byarna var efter förhållandena effektiva och rationella ekonomiska enheter, effektivare än vad som var fallet med de tidigare konglomeraten av ensamgårdar (se resomang i Olsson & Thomasson 2001). Subsistensproduktionen var å ena sidan övervakad och kontrollerad (huvudgårdarnas placering i reglerade bytomter), dessutom ägdes överskottet av frälset/kronan/kungen. Å andra sidan kontrollerade brukarna produktionens organisation och produktionsmedlen. Dessa förhållanden kan beskrivas som en kompromiss av tidigare förhållanden, då odling i vångar utanför de särskilda tofterna från början måste ha betraktats som utmark och reglerats utifrån gårdsinnehavarnas lika rätt till andelar av denna. Avyttringar av nya gårdar/bebyggelseenheter, antingen beroende av frigivning av trälar eller uppdelning av tidigare större enheter, har fått förhålla sig till sedvanerätten. Även en frälseperson som tog initiativ till vångabruket, tegspridning osv. hade inte oinskränkt rätt till markerna. För tidigare lösingar, trälar eller andra beroendekategorier från familialiknande förhållanden som blev brukare så har detta givetvis varit en klar förbättring av förhållandena, en social emancipation. För tidigare storgodsinnehavare så har detta inneburit en minskad kontroll över produktionen, men ökad avkastning. Ur ett annat perspektiv var korporatiseringen en långsam process, vilken möjligen inleddes med utverkandet av särskilda utrymmen för personer i beroendeställning i långhusen från yngre romersk järnålder – folkvandringstid och i särskilda hus fortlöpande under den senare delen av järnåldern och den tidigare medeltiden.

Landskapet och byarna som helhet var på detta sätt arenor för klasstridigheter. Regleringarna var på samma gång viktiga för att kontrollera och övervaka brukarna som ett medel för brukarna hävda rättigheter gentemot överheten. Det fanns med andra ord ett ömsesidigt intresse av att dokumentera förhållandena. Eventuella förändringar skulle jämkas gentemot de tidigare förhållandena och sedvana, varpå de dokumenterades i jorden genom dikesgrävningar eller genom nya hägnader.

Ett exempel på klasstridigheter och försök till att utöva större inflytande över subsistensproduktionen och som förmedlades genom ”rummet” var utflyttandet av huvudgårdar från bytomterna, vilket kunde göras möjligt och förankras juridiskt genom landskapslagarnas regler om torpetablering. Ur frälsets synvinkel kunde de därmed bryta ut sitt jordinnehav från det bysamfällda bruket och själv organisera produktionen. I Danmark skedde detta framförallt från 1200-talets slut och under hela 1300-talet (Reisnert 1989). De nya bebyggelseenheter hade ofta namn som slutade på suffixet -holm (Mattisson 1986), vilket ytterligare avskärmade huvudgårdarna från byarna. Andra liknande klassrelaterade strategier från frälsets sida för att inkräkta på brukarnas rättigheter var hävdandet av regale (se Holm 1988), införandet av vornedskabet i Danmark, de talrika godsbildningarna under tidig modern tid, och även i viss mån livegenskapen i Östeuropa.

Formerandet av en specifik byggnadskultur, såväl själva organisationen och förmedlandet av tekniker och konstruktioner som det arkitektoniska utformandet, var en aktiv beståndsdel i böndernas klasskultur – en markering av korporativ närvaro i bebyggelsen och i samhället. Bönderna har med Thompsons ord handskats kulturellt med sina upplevelser; utan bönder – ingen by.

Summary

The formation of villages and the farmers

Aspects of the making of the feudal class of farmers

When one travels the countryside in the southernmost parts of Sweden, small white-plastered churches, erected around the beginning of the 12th century, are quite a common sight. These churches mark the site of an old village. Most of the villages were dissolved during the agricultural reforms of the 17th to 19th centuries. In some cases only single farms remain, the rest are scattered in the neighbouring landscape. In other cases, several of the farms still remain on the old spot.

This paper is about the formation of these villages and the people responsible for it. It concerns overall questions regarding the construction of the village concept, the dependence upon theory when interpreting archaeological remains and the societal powers behind village formation during the period 500–1200 AD. The empirical foundations are the results of large-scale archaeological excavations preceding the construction of the West Coast Line in western Scania, Sweden. Eighteen sites with settlement remains dated to the period of interest were excavated. These are compared in the text with other equally old settlements found in the five western hundreds of Scania, a total of 133 archaeological investigated sites.

A village must be comprehended as an ever-changing compromise between different social actors. In this perspective, village formation is an expression of a will to change society. It is a part of individual and collective urges to achieve certain purposes, to shape other circumstances in which to live. Freedom of action is defined by the preconditions of the existing society, which consist of reproduced relations between actors, organized as social practices (i.e. the societal institutions). During the Middle Ages, feudalism was the predominant social system. The societal institutions were founded and continuously changed and manipulated through daily practice, and were constituted by the church, the state and the different social classes. The relations of dependence were based upon privileged access to resources, primarily the agrarian surplus. But an important part of the system was also the social dependences and relations that existed all over the society.

The formation of villages can be understood as the result of social practices, both individual and collective, and the villages as reproduced societal institutions.

The medieval village was made in a feudal setting, and was an active part in these circumstances, as regards both morphology and the organization of production. The vertical societal relations were constituted mainly by domination and subordination. Feudal rent was the principal exponent of these relations, and the rent or/and tax was extracted by the nobility, the church or the king. The fundamental unit in the system was landed property, or, to put it more adequately, the ownership of the surplus yielded by the land. This meant that the territory was a politically defined space, alienated from the people who lived on it. Access to and use of land were regulated through privileges, laws and custom.

Every farm had its share of the production, rights and responsibilities in the village. Together with the feudal rent, this was spatially organized through the position and size of the plot, in Scandinavian called *toft*. The guiding principle was that larger plots (based on the size facing the communal open area in the centre of the village, in Scandinavian called *forte* or *bygata*) had a larger proportion of the rights and a larger rent. Also, in some cases, the positions of the parcels on the fields were ordered by the position of the farms in the village. Another aspect of the spatial organization of the settlement was that the manors were often placed in topographical and strategic positions in order to control access and movements in the village as well as to and from the fields. It was also a reflection of conspicuous consumption; to show superiority through architecture.

Traditionally, the establishment on the sites that later became villages in southern Scandinavia has been dated to the 11th century. Excavations during the last decade reveal a more differentiated and varied development. The earliest settlement remains within several village plots situated in north-western Scania have been dated to the period from the 13th until the 15th

century. But there are in the region examples of the opposite. Such kinds of varied development were detected by the excavations along the West Coast Line. In some of the village sites, situated in the agricultural parts of the investigated area, traces of Viking Age buildings were found. In others, located in the scrub areas, some of the first proven remains were dated to the 13th century. The results indicate that the tradition of wandering settlements in some areas, mainly in the scrub and forest areas, continued as late as the Middle Ages.

The most common characteristic of the villages in Denmark and Sweden is that the settlement was asymmetric and adjusted to the terrain. Often, the building arrangements lacked a clear structure. As regards late Iron Age settlement, five main types have been identified: agglomerated villages containing clusters of farmsteads without a clear structure; row villages where the buildings were structured in relation to a road or a waterway; open space villages where the farmsteads were ordered around a greater open space (*forte*) in the centre of the village; and ordered villages where the farmsteads were structured in two parallel rows on either side of a road. All of these types are represented in the material from the investigated area around the West Coast Line.

Different aspects of the topographical hierarchy have been studied in the villages along the course of the railway. Often, as in the villages of Säby and Dags-torp, churches were placed on the highest positions, away from the farmsteads and at crossings between the open space and important roads to fields/grazing. Unfortunately, none of these presumed manorial tofts was excavated, but observations on one of the “ordinary” village plots in Säby revealed that the positioning of the farmstead was altered in the late 12th or early 13th century. After the movement it was spatially adjusted in relation to the manor, situated in one of the two rows of farmsteads. In other villages, like Särslöv, none of these hierarchal settings was found.

Single farmsteads within settlements from the late Iron Age, sometimes also in the Early Middle Ages,

seems to have been economically self-supporting units without many of the village’s cooperative structures. The different farms organized their production separately. The fields were situated close to the farm buildings, if they were not separately fenced. In this respect, the settlements could be characterized as conglomerates of single farmsteads.

The formation of villages was to a great extent an issue of the making of feudal society with the farmers as a specific category. They acted as a group in district courts and other types of gatherings. Often it was the farmers that identified injustices against themselves as a group, established the arguments, looked for alliances with nobles and organized armed and unarmed rebellions. The political trade took place according to the ideological references of feudal society, with its division between those who worked (i.e. the farmers), those who fought (i.e. the nobles) and those who prayed. According to the ideology, armed rebellions achieved more legitimacy when they cooperated with persons whose purpose was to defend the society against threats. The farmers acted, participated and took care of specific class-oriented interests.

Landscapes and villages were arenas shaped for, and resulting from class struggles. Village formation can equally be understood as the emancipation of the lower societal groups within *familia* structures and the creation of the feudal classes with their hierarchies and dependencies. The same contradictory relations were built into the organization of the villages. On the one hand, production was supervised and governed by the nobility, which together with the king controlled surplus production. On the other hand, all of the users within the villages controlled the means of production. The territorialized landscape was both a way for the users to control and claim rights and a means for the nobility to control the users. One example of class struggles in the landscape was when manors moved out of the villages. From the perspective of the nobility it was a way to withdraw their properties from the common use of the village land, and to control the means of production.

Referenser

130

- Abrams, P. 1978. Towns and Economic Growth: Some Theories and Problems. In: Abrams, P. & Wrigley, E. A. (eds.). *Towns in Societies. Essays in Economic History and Historical Sociology*. Cambridge.
- Ahrens, C. 1982. *Frihe Holzkirchen im nördlichen Europa*. Hamburg-Altona.
- Andersen, M. 1992. Stormansgårde ved Kirkerne i Rye og Kirke-Hyllinge på Sjælland – en foreløbig rapport. I: Augustsson, J.-E. (red.). *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund November 1989*. Lund Studies in Medieval Archaeology 9. Stockholm.
- Andersen, S. A. 1989. Working-Class Culture as a Process. In: Skarin Frykman, B. & Tegnér, E. (eds.). *Working Class Culture. An International Symposium, Organized by the Museum of Work, Norrköping, and the Department of Ethnology, University of Gothenburg, September 1986*. Ethnological Publications 2. Department of Ethnology, University of Gothenburg. Göteborg.
- Andersson, T. 1994. Rapport över arkeologisk undersökning. Fosie grusterminal. Fosie 162:25 m.fl. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer. MHM 7360, S03:113. Malmö.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr. 13. Bonn & Malmö.
- Andrén, A. 1987. Avgränsning eller tillhörighet? – Olika principer för social organisation. I: Kristiansen, K. (red.). *Nordisk TAG Rapport fra den første nordiske TAG-konference i Helsingør, 15–17 november 1985*. København.
- Andrén, A. 1998. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. I: *Staden. Himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*. Stockholm.
- Anglert, M. 1995. *Makt och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Anglert, M. 2001. Kalmar före Kalmar – landskap och centralitet. I: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.). *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm.
- Artelius, T. 2001. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar Skrifter 36. Gotarc. Series B. Archaeological Theses 15. Stockholm/Göteborg.
- Artursson, M. 2000. Saxtorp. Boplatsslämningar från tidignolitikum – mellanolitikum och romersk järnålder – folkvandringstid. Skåne, Saxtorp sn, Tågerup 1:1 och 1:3. Väst kustbanan SU8, RAÅ 26. Riksantikvarieämbetet. *UV Syd Rapport* 1999:79.
- Augustsson, J.-E. 1986. Ett bidrag till det sydgötiska husets historia. I: *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
- Augustsson, J.-E. 1998. Husbyggande i Halmstad under perioden 1300–1750. I: Augustsson, J.-E. (red.). *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund November 1989*. Lund Studies in Medieval Archaeology 9. Stockholm.
- Bader, K.S. 1957. *Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes, vol 1. Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich*. Weimar.
- Becker, N. 1999. Den vendeltida gårdslämningarna i Dags-torp. Skåne Dagstorps socken, Dagstorp 1:2-3, 5:31, Väst kustbanan SU 21. Riksantikvarieämbetet, *UV Syd Rapport* 1999:62.
- Billberg, I. 1989. Inland – kustland. Bebyggelse och resursutnyttjande för två medeltida byar inom Ystadsområdet. I: Andersson, H. & Anglert, M. (red.). *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Bintliff, J. 1995. The Contribution of an Annaliste/Structural History Approach to Archaeology. In: Bintliff, J. (ed.). *The Annales School and Archaeology*. London & New York.
- Bjurling, O. 1972. Frihet och tvång i jordbrukspolitiken. I: Adamson, R. & Jörberg, L. (red.). *Problem i svensk ekonomisk historia*. Lund.
- Björhem N. & Säfvestad U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under Brons- och Järnålder*. Malmöfynd 6. Malmö.
- Boserup, E. 1977. *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. Lund.
- Braudel, F. 1980 [1969]. *On history*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Callmer, J. 1986. To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *MLUHM* 1985-1986.
- Callmer, J. 1991. The Process of Village Formation. In: Berglund, B. E. (ed.). *The Cultural Landscape During 6000 Years in Southern Sweden – the Ystad Project*. Ecological Bulletins No. 41.
- Carelli, P. 1997. Krapparps by. Arkeologisk undersökning av ett gårdsläge i Brunnby sn, Skåne. Rapport 11. Borgen i Bygden.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.
- Carelli, P. & Larsson, S. 1992. Arkeologisk undersökning av ett gårdsläge i Möllehässe by. Krappertorp 19:1. Rapport 5. Borgen i bygden.
- Chapelot, J. & Fossier, R. 1985. *The Village and the House in the Middle Ages*. London.
- Chapman, J. 1997. Places as Tidemarks – the Social Construction of Prehistoric Landscapes in eastern Hungary. In: Nash, G. (ed.). *Semiotics of Landscape: archaeology of "Mind"*. BAR International Series 661. Oxford.
- Cinthio, E. 1982. Den Sydsandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* Nr 3.

- Cinthio, S. 1997. Rundtornskyrkor i Lunds stift under medeltiden. C-uppsats Lunds Universitet, arkeologiska institutionen, medeltidsarkeologiska avdelningen. Stencil.
- Dahl, S. 1942. *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsstopografi före 1860*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar VI. Lund.
- Dall Mahler, D. 1994 (red.). Udgravningen ved Tårnby torv. Føreløblig rapport 1994, status og sammenfattning. København.
- Dodgshon, R.A. 1987. *The European Past. Social Evolution and Spatial Order*. Houndmills.
- Duby, G. 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200*. Stockholm.
- Edgren, L. 1990. Hantverkarna och arbetarkulturen. En aspekt av klassformering. *Scandia* 56:2.
- Edring, A. 1997. Rapport. Arkeologisk undersökning 1995. Ett gårdskomplex från vikingatid/tidig medeltid, Fjälkinge 48:15, Skåne. *Länsmuseet i Kristianstad. Kulturmiljöavdelningen. Rapport 1997:9*. Kristianstad.
- Egerbladh, I. 1977. Byn. Ett definitionsproblem inom agrar bebyggelseforskning. I: Björklund, J., Gaunitz, S. & Lundberg, O. (red.). *Samhällsforskning kring historiska problem. Uppsatser tillägnade Gustaf Utterström*. Umeå Studies in Economic History 2. Umeå.
- Ellis, F. 1988. *Peasant Economics: Farm Households and Agrarian Development*. Cambridge.
- Engberg, N. 1992. Middelalderlandsbyens huse – en översikt över forskningen i Danmark, udviklingsteorier og udgravningsresultater. I: Augustsson, J.-E. (red.). *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund November 1989*. Lund Studies in Medieval Archaeology 9. Stockholm.
- Ericson, T. 2000. Järnåldersbebyggelse vid Kvärlov. Skåne Saxtorps sn, Kvärlov 8:5, VKB SU11, RAÅ 9. Riksantikvarieämbetet, *UV Syd Rapport* 1999:99.
- Erikson, M. 1996. Kulturgeografisk undersökning inför arkeologisk utredning. Skåne, Malmöhus län, järnvägen Väst kustbanan, delen Helsingborg – Kävlinge. 1995. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1996:36.
- Erixon, S. 1978. De småländska byordningarna, deras tillkomst och utbredning. I: Rehnberg, M. (red.). *Byalag och byaliv*. Stockholm.
- Ersgård, L. & Hållans, A.-M. 1996. *Medeltida landsbygd. En arkeologisk utvärdering*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 15. Stockholm.
- Fallgren, J.-H. 1993. The Concept of the Village in Swedish Archaeology. *Current Swedish Archaeology, vol. 1* 1993. Stockholm.
- Fehring, G. 1991. *The Archaeology of Medieval Germany. An Introduction*. London & New York.
- Foged Klemensen, M. 1999. Huskonstruktioner i tidlig medeltidlig landbebyggelse. En kritisk vurdering af udviklingsteorier og terminologi samt en analyse af udgravede hustomter i Jylland ca. 1100–1300. Speciale ved afd. For Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet, marts 1999. Stencil.
- Genicot, L. 1990. *Rural Communities in the Medieval West*. Baltimore.
- Gerritsen, F. 1999. The cultural biography of Iron Age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. In: Fabeck, C. & Ringtved, J. (eds.). *Settlement and Landscape. Proceedings of a Conference in Århus Denmark May 4-7 1998*. Århus.
- Giddens, A. 1979. *Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London & Basingstoke.
- Giddens, A. 1984. *The Construction of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge/Oxford.
- Grøngaard Jeppesen, T. 1981. *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Fynske studier XI. Odense Bys Museer. Odense.
- Grønnegaard, T. 2000. Yngre jernalders enkeltgård og fossilt åløb. Skåne, Dagstorps sn, Dagstorp 17:10 och 17:12, VKB SU20. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1999:100.
- Gurevitj, A.J. 1979. *Feodalismens oppkomst i Västeuropa*. Stockholm.
- Gustavsson, E. & Weidhagen, M. 1965. Investigations in Hammarlunda Church. In: *Res Mediaevales Ragnar Blomqvist*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae. Lund.
- Hamerow, H. 1995. Shaping Settlements: Early Medieval Communities in North-West Europe. In: Bintliff, J. & Hamerow, H. (eds.). *Europe between late antiquity and the Middle Ages. Recent archaeological and historical research in Western and Southern Europe*. Oxford.
- Harrison, D. 1996. *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*. Lund.
- Haselgrove, C. & Scull, C. 1995. The Changing Structure of Rural Settlement in Southern Picardy during the first Millennium A.D. In: Bintliff, J. & Hamerow, H. (eds.). *Europe between late antiquity and the Middle Ages. Recent archaeological and historical research in Western and Southern Europe*. Oxford.
- Hedeager, L. 1988. "Oldtid o. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr." I: Bjørn, C. (red.). *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*. Odense.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Århus.
- Hoff, A. 1998. *Lov og landskab. Landskabslovernes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900–1250*. Århus.
- Holm, P. 1988. Kampen om det som ingen ejer. Om rettingerne til den øde jord indtil 1241 som baggrund for den tidlige middelalders bondeuro. I: Bøgh, A., Würtz Sørensen, J. & Tvede-Jensen, L. (red.). *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Ålborg.
- Hvass, S. 1988. Jernaldernes bebyggelse. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark 1*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Århus.

- Hørby, K. 1981. Middelalderen. I: Lund, N. & Hørby, K., *Samfundet i vikingetid og middelalder 800–1500. Dansk socialhistorie 2*. København.
- Isendahl, C. 1997. Förhistorisk järnhantering i nordvästra Skåne. En studie med utgångspunkt från den vendeltida boplatsen i Haglekulla. I: Karsten, P. (red.). *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 22. Stockholm.
- Jackson, J. B. 1984. *Discovering the Vernacular Landscape*. New Haven.
- Jacobsson, B. 1978. Boplatslämningar, järnålder, Kvärlöv, Saxtorps sn Skåne. Arkeologisk undersökning 1975. *Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport. Undersökningsverksamheten 1978:7*.
- Jacobsson, B. *Järnåldersundersökningar i Sydsverige. Katalog för Skåne, Halland, Blekinge och Småland*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Lund.
- Jeppesen, J. & Madsen, H. J. 1991. Storgård og Kirke i Lisbjerg. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Århus.
- Jeppesen, J. & Madsen, H. J. 1997. Trækirke og stormandsdal i Lisbjerg. *KUML 1995-96*.
- Jeppsson, A. 1996. Skabersjö 26:12, 26:14, Skabersjö socken. RAÅ 28, 33. Arkeologisk slutundersökning Sydgasprojektet, grenledning Trelleborg P4. I: Räf, E. (red.). Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport 1996:58*.
- Jeppsson, A. 1999. Arkeologisk förundersökning. Skåne, Västra Karaby socken, Västra Karaby 23:12 m.fl. 1998. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport 1999:1*.
- Jönsson, L. & Brorsson, T. 2003. Oxie i sydvästra Skåne. En plats med centrala funktioner. I: Anglert, M. och Thomasson, J. (red.). *Landskapsarkeologi och tidig medeltid. Några exempel från södra Sverige*. Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No 41. Stockholm.
- Jönsson, L., Kockum, J., & Olsson, M. 2000. Fosie och Naffentorp – två medeltida byar i Malmös omnejd. I: Eriksdotter, G., Larsson, S. & Löndahl, V. (red.). *Att tolka stratigrafi. Det tredje nordiska stratigrafimötet Åland 1999*. Meddelanden från Ålands Högskola nr 11. Mariehamn.
- Karlsson, M. 1998. Navis Ecclesie. Kyrka och demografi i det medeltida Skåne. D-uppsats i medeltidsarkeologi vt 1998. Seminarieuppsats, arkeologiska institutionen vid Lunds Universitet. Stencil.
- Karsten, P. 1999. Arkeologisk utredning. Skåne, Dagstorps sn, Särslöv 8:6, 1995. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport 1999:23*.
- Kieffer-Olsen, J. 1987. Vorbasse by. *META 87:1-2*.
- Kling, J. 1992. En medeltida bondgård i Käglinge, Malmö. I: Augustsson, J.-E. (red.). *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund November 1989*. Lund Studies in Medieval Archaeology 9. Stockholm.
- Kriig, S. & Pettersson, C. 1997. Den fattige grannen. Kustbönder och boskapsskötare i skuggan av Löddeköpinge. I: Karsten, P. (red.). *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 22. Stockholm.
- Kriig, S. & Thomasson, J. 1999. Vikingatida och medeltida gårds lämningar i Säby. En arkeologisk slutundersökning inför byggandet av Väst kustbanan. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport 1999:4*.
- Kriig, S. & Thomasson, J. 2000a. Den vikingatida/tidigmedeltida bebyggelsen i Häljarp. Skåne, Tofta sn, RAÅ nr 19, Häljarp 10:15, VKB SU3. Riksantikvarieämbetet, *UV Syd Rapport 1999:95*.
- Kriig, S. & Thomasson, J. 2000b. En gård från sen vikingatid-tidig medeltid. I: Kriig, S. (red.). Från stenålder till medeltid i Särslöv. Skåne Dagstorps sn Särslöv 2:1, VKB SU 22. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport 1999:106*.
- Larsson, R. 1995. Arkeologisk undersökning etapp I och II, 1986 och 1987. Skåne Uppåkra socken, Hjärup 21:38, RAÅ 26. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport 1995:51*.
- Larsson, S. 2000. *Staden dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890–1990*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae IX. Lund.
- Larsson, S. & Saunders, T. 1995. Rummet, ordningen och arkitekturen – en social analys av ett medeltida maktcentrum. *META 1995:1*.
- Liebrott, N.-K. 1989. *Dansk middelalderarkæologi*. København.
- Lilja, S. 1990. Urbanisering i långtidsperspektiv. Några teorier och ett empiriskt exempel. *Scandia 56:2*.
- Lindell, M. & Thomasson, J. 2003. Tell Me More. Om karaktären av kulturlagerkonstruktionerna i Uppåkra i jämförande och tematiska perspektiv. I: Anglert, M. & Thomasson, J. (red.). *Landskapsarkeologi och tidig medeltid. Några exempel från södra Sverige*. Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No 41. Stockholm.
- Lindström, D. 1991. *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*. Studia Historica Upsaliensia 163. Uppsala.
- Löfgren, A. 1990. Fornlämning 203. Arkeologisk undersökning – medeltid. Ramlösa 7:1, Helsingborgs stad, Skåne. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport 1990. ATA*.
- Löfgren, A. 1993. Skåne, S:t Ibb sn, Tuna by 13:22, 1989. RAÅ 65. Arkeologisk för- och slutundersökning. *Riksantikvarieämbetet, UV Syd Rapport. ATA*.
- Mattisson, A.-C. 1986. *Medeltida borg- och sätesgårdsnamn på -holm*. Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnsforskning 17. Uppsala.
- Moberg, C.-A. 1969. *Introduktion till arkeologi. Jämförande och nordisk fornkunskap*. Stockholm.

- Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.
- Mogren, M. 1998. Den medeltida och eftermedeltida bytomten. I: Artursson, M. (red.). Rya – en medeltida bytomt och en förhistorisk boplat. Arkeologisk slutundersökning, Skåne, Kvistofta sn RAÄ 92. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1998:21.
- Myrdal, J. 1985. *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000–1520*. Nordiska Museets handlingar 105. Stockholm.
- Myrdal, J. & Söderberg, J. 1991. *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm Studies in Economic History 15. Stockholm.
- Nagmér, R. 1996. Boplats. Görarp 1:44, 1:6. Bårslövs socken, RAÄ 76, Grenledning, Bårslöv P11. I: Räf, E. (red.). Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983 – 1985. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1996:58.
- Nielsen, L. C. 1991. Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet afspejlet i vikingatidens grave. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark* 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Århus.
- Nilsson, S. 1843. Sven Nilssons samlingar. Handskriftsavdelningen, Lunds Universitetsbibliotek. C20:s10. 17/6 1843.
- Norr, S. 1996. A Place for Proletarians? A Contextual Hypothesis on Social Space in Roman and Migration Period Long-Houses. In: *Current Swedish Archaeology, Vol 4*.
- Näsman, U. & Roesdahl, E. 1993. Jernalder og vikingetid. Yngre germansk jernalder og vikingetid. I: Hvass, S. & Storgaard, B (red.). *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Århus.
- Olivier, L. C. 1999. Duration, memory and the nature of archaeological record. I: Gustavsson, A. & Karlsson, H. (red.). *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Gotarc Series vol 3. Göteborg.
- Olsson, M. 1999. *Vikingatida tråldom. Om slaveriets plats i Skandinaviens ekonomiska historia*. Lund Papers in Economic History. No. 67. Lund.
- Olsson, M. & Thomasson, J. 2001. Vad är en by och varför? Om den medeltida byns uppkomst och rationalitet. I: *Scandia* 67:1.
- Omfors, T. 1999. Boplatslämningar vid Rååns dalgång. Skåne, Helsingborg stad, Ramlösa 9:6, VKB 1A:7. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1999:14.
- Pedersen, A. E. & Widgren, M. 1998. Del 2. Järnålder, 500 f.Kr.–1000 e.Kr. Myrdal, J. (red.) *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusén år*. Stockholm.
- Petersson, J. 1975. Arkeologisk undersökning 1970. Boplatslämningar, Saxtorp 6:12, Saxtorps sn, Skåne. Riksantikvarieämbetet, *Rapport* 1975, B17.
- Pettersson, C. 1996. Önnerup 4:3, Fjelle socken, RAÄ 12. Sydgasprojektet, Fjelle socken, stamledning P20, 1983, grenledning P1, 1984. Arkeologisk slutundersökning. I: Räf, E. (red.). Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983 – 1985. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1996:58. Lund.
- Pettersson, C. B. 2002. ”Bott vid en landsväg...” I: Mogren, M. (red.). *Märkvärt, medeltida. Arkeologi ur en lång skånsk historia*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter Nr 43. Stockholm.
- Porsmose, E. 1988. Middelalder o. 1000–1536. I: Bjørn, C. (red.). *Det danske landbrugs historie 1. Oldtid til middelalder*. Odense.
- Porsmose, E. 1994. Arkæologi og historie – kontinuitet eller brud i vikingetidens forklaring. I: *Fynske minder. Odense Bys Museer, Årbog 1994*. Odense.
- Postan, M. M. 1972. *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages*. The Pelican Economic History of Britain 1. London.
- Rapoport, A. 1990. Defining Vernacular Design. In: Turan, M. (eds.). *Vernacular Architecture. Paradigms of Environmental Response*. Ethnoscapes: Volume 4. Aldershot, Brookfield, Hong Kong & Sydney.
- Reinholdsson, P. 1998. *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*. Studia Historica Upsaliensia 186. Uppsala.
- Reisnert, A. 1989. Huvudgårdar i Ystadsområdet. Några medeltidsarkeologiska synpunkter. I: Andersson, H. & Anglert, M. (red.). *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Rensbro, H. 1998. Bygninger på landet. Middelalderhuse i Østdanmark 1200–1650. Indsamling og analyse af arkæologisk udgravade bygninger. Hovedfagsspeciale i Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet 1998. Stencil.
- Riddersporre, M. 1989. Lantmåterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. I: Andersson, H. & Anglert, M. (red.). *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Riddersporre, M. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institutioner, avhandlingar nr 124. Trelleborg.
- Riddersporre, M. 1996. Uppåkra – en diskussion med utgångspunkt i de äldsta kartorna. *META Nr 3* 1996.
- Riddersporre, M. 1999. Village and Single Farm. Settlement Structure or Landscape Organization? In: Fabech, C. & Ringtved, J. (eds.). *Settlement and Landscape. Proceedings of a Conference in Århus Denmark May 4-7 1998*. Århus.
- Roberts, B. K. 1987. *The Making of the English Village. A Study in Historical Geography*. Harlow.
- Russel, J. C. 1948. *British Medieval Population*. Albuquerque.
- Rösener, W. 1992. *Peasant in the Middle Ages*. Polity Press, Oxford.
- Rösener, W. 1995. *The Peasantry of Europe*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Saunders, T. 1990. The Feudal Construction of Space: Power and Domination in the Nucleated Village. In: Samson, R. (ed.). *The Social Archaeology of Houses*. Edinburgh.

- Saunders, T. 1991. *Marxism and Archaeology. The Origins of Feudalism in Early Medieval England*. Stencil, York University.
- Saxo Grammaticus 2000. *Saxos Danmarks Historie*. Bd. 2. Översat af Peter Zeeberg. Det Danske sprog- og Litteraturselskab. København.
- Schmidt Sabo, K. 2000. Gårdar i Övre Glumslöv – från stenålder till nyare tid. Skåne, Glumslövs socken, Övre Glumslöv. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1999:102.
- Skansjö, S. 1983 *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. Skånsk senmedeltid och renässans. Lund.
- Skansjö, S., Riddersporre, M. & Reinsert, A. 1989. Huvudgårdar i källmaterialet. I: Andersson, H. & Anglert, M. (red.). *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Skov, H. 1994. Hustyper i vikingetid och tidlig medeltid. Udviklingen af hustyperne i det gammeldanske område fra ca. 800–1200 e.Kr. *HIKUIIN* 21.
- Sporrong, U. 1990. "By". *Nationalencyklopedin*. Höganäs.
- Staecker, J. 1996. Searching for the Unknown. Gotland's churchyards from a Gender and a Missionary perspective. *Lund Archaeological Review* 1996.
- Stark, K. & Mårtensson, J. 2001. Marbäcksmossen. Strandnära lämningar från neolitikum & järnålder. Skåne, Löddeköpinge sn, Löddeköpinge 23:3, RAÄ 67, 87 & 88. *UV Syd, Dokumentation av fältarbetsfasen* 2001:5.
- Steensberg, A. 1940. Den Danske Landsby. Fra storfamilie til adelsamfund. *Vi og vor fortid Nr. 1*. København.
- Steuer, H. 1989. Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. In: Randsborg, K. (ed.). *The Birth of Europe: Archaeology and social Development in the First Millenium*. Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum XVI. Roma.
- Stjernquist, B. 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995.
- Strömberg, B. & Thörn Pihl, A. 2000. Järnåldersbosättningar i ett bronsålderslandskap. Skåne, Härslövs socken, Hilleshög 6:5 och 16:7, Väst kustbanan 3:6 och 3:7. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 2000:53.
- Svanberg, F. 1998. Undersökningsresultat, den medeltida gårdstomten. I: Artursson, M. (red.). *Rya – En medeltida bytomt och en förhistorisk boplats*. Arkeologisk slutundersökning, Skåne, Kvistofta sn, RAÄ 92. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1998:21.
- Svart Kristiansen, M. 1995. Tårby – a farm of the period 1100 – 1800. An analysis of the medieval farm. *Journal of Danish Archaeology, vol. 12* 1994 – 95. Odense University Press.
- Söderberg, B. 1994. Bytomtsarkeologi i Skåne – Några exempel från UV Syds arbetsområde. *Arkeologi i Sverige Nr 3*. Stockholm.
- Söderberg, B. 1997. Gårdens utveckling i Filborna ca 1000 – 1800. Traditionellt byggnadsskick i skånsk risbygd. I: Karsten, P. (red.). *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 22. Stockholm.
- Söderberg, B. 2001. Järnålderns Järrestad. *Österlen. Tidsresa längs Tommarpsån*. 2001. Simrishamn.
- Söderberg, B. (red). 2003. *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 51. Stockholm.
- Söderberg, J. 1992. Livsmedelsförsörjningen genom tiderna. *Jordbruket. Sveriges nationalatlas*. Höganäs.
- Tegnér, M. (I tryck). Rapport om järnåldersundersökningar genomförda av Lunds Universitets Historiska Museum och Regionmuseet i Skåne. Inom projektet "Kulturella relationer i Öresundsregionen under järnålder och vikingatid – bebyggelse- och samhällsutveckling i Skåne och Själland 500 f.Kr.–1050 e.Kr".
- Tesch, S. 1993. *Houses, Farmsteads and Long Term Change. A Regional Study of Prehistoric Settlements in the Köpinge Area in Scania Southern Sweden*. Lund.
- Tesch, S. 1996. Iguls torp – en tidig/högmedeltida "Skånegård". Skåne Ilstorps sn, Ilstorp 28:4. Arkeologiska undersökningar 1975, 1982 och 1983 vikingatid, medeltid och nyare tid. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1996:82.
- Thomasson, J. 1996. Aspekter av det feodala samhället i 1300-talets Skåne –belyst ur en studie mellan landsby och stad. *Kontaktstencil* 39.
- Thomasson, J. 1998. Bebyggelsens framväxt på Kyrkheddinge bytomt – Stratigrafisk berättelse, fas- hus- lager- och anläggningsbeskrivningar. I: Schmidt Sabo, K. (red.). *Kyrkheddinge bytomt*. Arkeologisk undersökning 1995. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 1998:5.
- Thompson, E. P. 1963. *The Making of the English Working Class*. London.
- Thompson, E. P. 1983. *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*. Stockholm.
- Thorén, H. 1995. Brunnby prästgård. Arkeologisk undersökning av en äldre prästgårdslänga. Brunnby 1:1. Rapport 10. Borgen i bygden.
- Thun, E. 1982. Vattenkraften och de äldsta städerna. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift Nr 3*. Stockholm.
- Torstensdotter Åhlin, I. 1990. Undersökning av boplatslämningar i samband med utbyggnad av VA-ledning mellan Hilleshög och Härslöv. Hilleshög 1:3, 8:2, 8:3, 4:7, Härslöv 28:1, 15:15, 17:1, 18:1, Härslövs socken, Skåne. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport*. ATA.
- Trigger, B. G. 1993. *Arkeologins idéhistoria*. Stockholm/Stehag.
- de Vries, J. 1984. *European Urbanization 1500–1800*. London.
- Werne, F. 1994. *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Wiken.

- Windelhed, B. 1995. *Barknåre by. Markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*. Rapporter från Barknåreprojektet nr 5. Meddelanden Serie B 92, Kulturgeografiska Institutionen, Stockholms Universitet. Stockholm.
- Wranning, P. 1999. Sydhalländska Trelleborgshus – lokala variationer av ett senvikingatida byggnadsskick. I: Artelius, T., Englund, E. & Ersgård, L. (red.). *Kring Västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*. Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter No 22. Göteborg.
- Würtz Sørensen, J. 1988. Budsticken går. Bøndernes oprørspraxis under nordisk middelalder. I: Bøgh, A., Würtz Sørensen, J. & Tvede-Jensen, L. (red.). *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Ålborg.
- Österberg, E. 1986. Bönder och annat folk. Det äldre svenska agrarsamhället i historiografisk belysning. *Historisk Tidsskrift*, 3:1986.

Bilaga

Arkeologiskt undersökta boplatser med dokumenterade bebyggelslämningar daterade till perioden folkvandringstid–renässans som framkommit i Luggude, Rönneberga, Onsjö, Frosta, Harjager, Bara och Torna härad i Skåne.

Plats	Rapport/referens
Bjärred 9:5	Kriig, S. & Pettersson, C. 1996. En vendel/vikingatida boplatser i Bjärred. Skåne, Flädie socken, Bjärred 9:5, Raä 9, 1993. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:61.
Bjärred 9:6	Pettersson, C. B. 2000. Gårdarna vid vägen. Vendel/vikingatida boplatserlämningar, Skåne, Flädie sn, Bjärred 9:6. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:71.
Brunnby prästgård	Thorén, H. 1995. Brunnby prästgård. Arkeologisk undersökning av en äldre prästgårdslänga. Brunnby 1:1. Rapport 10. Borgen i bygden.
Brågarp 1:16	Pettersson, C. 1996. En boplatser från yngre bronsålder – en gård från vendel/vikingatid. Skåne, Brågarp sn, Brågarp 1:16, Raä 15, 1990. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:71.
Filborna	Söderberg, B. 1997. Gårdens utveckling i Filborna ca 1000–1800. Traditionellt byggnadsskick i skånsk risbygd. I: Karsten, P. (red.) <i>Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förlutna</i> . Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 22. Stockholm.
Fjelle 19:3	Räf, E. 1996. Fjelle 19:3–19:6, 20:1, Fjelle socken, Raä 13. I: Räf, E. (red.) Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:58.
Flackarp 9:6	Bergenstråhle, I. 1996. Långhus från yngre järnålder. Skåne, Flackarps socken, Flackarp 9:6, 1995. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:76.
Flädie 23:4	Nagmér, R. 1987. Fornlämning 7, Flädie 23:4, Flädie sn, Skåne 1982. <i>Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar. UV Syd</i> .
Gårdstånga 15:1	Söderberg, B. 1995. Gårdstånga. Boplatser- och bebyggelslämningar från stenålder till nyare tid. Skåne, Gårdstånga socken, Gårdstånga 15:1, Raä 14. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1995:7.
Gårdstånga 19:1	Fendin, T. & Ericson Borggren, T. 1996. Boplatserlämningar från yngre bronsålder och folkvandringstid. Väg E22 Lund – Gårdstånga, Ö Odarslöv 2:1, 7:1, Odarslövs socken samt Gårdstånga 19:1, Gårdstånga socken, Skåne. 1993. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:62.
Görarp 1:44	Nagmér, R. 1996. Boplatser. Görarp 1:44, 1:6. Bårslövs socken, RAÄ 76, Grenledning, Bårslöv P11. I: Räf, E. (red.) Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet. <i>UV Syd Rapport</i> 1996:58.
Hilleshög 1:3	Torstensdotter Åhlin, I. 1990. Undersökning av boplatserlämningar i samband med utbyggnad av VA-ledning mellan Hilleshög och Härslöv. Hilleshög 1:3, 8:2, 8:3, 4:7, Härslöv 28:1, 15:15, 17:1, 18:1, Härslövs socken, Skåne. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i>
Hjärup 21:36	Runcis, J. 1998. Gravar och boplatser i Hjärup – från äldre och yngre järnålder. Skåne, Uppåkra socken, Hjärup 21:36, Raä 29. Riksantikvarieämbetet. <i>UV Syd Rapport</i> 1998:1.
Hjärup 21:38	Larsson, R. 1995. Arkeologisk undersökning etapp I och II, 1986 och 1987. Skåne Uppåkra socken, Hjärup 21:38, RAÄ 26. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1995:51.

Håkantorp 3:2	Esping Bodén, A. 1984. Förhistoriska boplatsslämningar i Västra Karaby. Fornlämning 31, Håkantorp, Västra Karaby socken, Skåne. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, <i>Rapport. Uppdragsverksamheten</i> 1984:31.
Härslöv 28:1	Se Hilleslöv 1:3.
Hög 29:1	Nagy, B. 1972. Boplatsslämningar vikingatid – tidig medeltid Hög, Högs sn, Skåne. <i>Riksantikvarieämbetet Rapport</i> 1976 B31.
Karaby 23:12	Esping Bodén, A. 1984. Förhistoriska boplatsslämningar i Västra Karaby. Fornlämning 31, Håkantorp, Västra Karaby socken, Skåne. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, <i>Rapport. Uppdragsverksamheten</i> 1984:31.
Karstorp	Ambrosiani, B. & Magnusson, G. 1972. Arkeologisk undersökning 1968–69. Karstorp, lomma köping, Skåne. <i>Riksantikvarieämbetet rapport 1972 Serie B9</i> .
Kvårlöv 6:3	Jacobsson, B. 1978. Boplatsslämningar, järnålder, Kvårlöv, Saxtorps sn Skåne. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. <i>Rapport. Undersökningsverksamheten</i> 1978:7.
Kyrkheddinge	Thomasson, J. 1998. Bebyggelsens framväxt på Kyrkheddinge bytomt – Stratigrafisk berättelse, fas- hus- lager- och anläggningsbeskrivningar. I: Schmidt Sabo, K. (red.) Kyrkheddinge bytomt. Arkeologisk undersökning 1995. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1998:5.
Kävlinge 34:10	Ericson Borggren, T. & Olsson, M. 1996. Skåne, Kävlinge sn, Kävlinge 34:21, Raå 36, 1988 – 1990. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:24.
Lindholmen 1:15	Jacobsson, B. 1978. Boplatsslämningar, mesolitikum, vendel–vikingatid. Lindholmen 1:15, Svedala, Skåne. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. <i>Rapport. Undersökningsverksamheten</i> 1978:9.
Löddeköpinge 12:28	Söderberg, B. 2000. Två undersökningar (Löddeköpinge 90:1 & 12:28). I: <i>Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid</i> . Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter No 32 Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Stockholm.
Löddeköpinge 90:1	Se Löddeköpinge 12:28.
Löddeköpinge Nr 12	Ohlsson, T. 1976. The Löddeköpinge Investigation I. The Settlement at Vikhögsvägen. <i>Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1975–1976</i> .
Löddeköpinge Nr 5	Ohlsson, T. 1980. The Löddeköpinge Investigation II. The Northern Part of the Village Area. <i>Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–1989</i> .
Nedre Glumslöv Kyrkan	Arkivhandlingar UV Syd, Lund.
Nedre Glumslöv Nybo	Strömberg, M. 1958. Till Riksantikvarieämbetet. Rapport, järnåldersboplat på Nedre Glumslöv nr 5:4, Nybo, Glumslövs sn, Skåne. Arkivhandling, ATA Stockholm.
Norra Möinge 24:1	Jeppsson, A. 1996. Norra Möinge 24:1, Asmundtorp socken, Raå 21. I: Råf, E. (red.) Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:58.
Ramlösa 7:1 Raus	Löfgren, A. 1993. Ramlösa 7:1, Helsingborgs stad, Skåne. Fornlämning 203. Arkeologisk undersökning – medeltid. Riksantikvarieämbetet. <i>UV Syd Rapport</i> 1993.
Saxtorp 12:8	Nagmér, R. 1987. Rapport. Boplatsslämningar, tidigare ej kända. Saxtorp 12:8, Saxtorp sn, Skåne. Riksantikvarieämbetet. <i>UV Syd Rapport</i> .
Saxtorp 16:2	Jacobsson, B. 1985. Ytkartering av järnålders/stenåldersboplat. Saxtorp 16:2, Saxtorp sn, Skåne. 1984. Riksantikvarieämbetet. <i>UV Syd</i> .
Saxtorp 6:12	Petersson, J. 1975. Arkeologisk undersökning 1970. Boplatsslämningar, Saxtorp 6:12, Saxtorps sn, Skåne. <i>Riksantikvarieämbetet, Rapport</i> 1975, B17.

Skabersjö 26:1	Söderberg, B. 1993. Boplatser från förromersk järnålder till vendeltid. Torpartomter och gränsdiken från nyare tid. Raå 35:2, 85A och B samt 86 i Skabersjö socken, Skabersjö 26:1 och 26:2. 1994. Riksantikvarieämbetet. <i>UV Syd rapport</i> 1997:2.
Skabersjö 26:12, 26:14	Jeppsson, A. 1996. Skabersjö 26:12, 26:14, Skabersjö socken. RAÅ 28, 33. Sydgasprojektet, grenledning Trelleborg P4. I: Råf, E. (red.) Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:58.
Stångby	Artursson, M. 2000 (red). Stångby stationssamhälle. Boplats- och bebyggelseämningar från senneolitikum till yngre järnålder. Skåne Vallkärra sn, väg 930. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:79.
Stävie 4:1	Nagmér, R. 1996. Stävie 4:1, Stävie sn, Raå 5. I: Råf, E. (red.) Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:58.
Tostarp 1:4	Jeppsson, A. 1996. Tostarp 1:4, 2:4, 3:4, 3:5, Stora Harrie socken, Raå 38. I: Råf, E. (red.) Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:58.
Trolleberg 1:1A	Nagmér, R. 1990. Undersökningar av boplatlämningar och flatmarksgrav. Flackarp 13:1A och Trolleberg 1:1A, Flackarps sn, Skåne. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd</i> .
Tuna by 13:22	Löfgren, A. 1993. Skåne, S:t Ibb sn, Tuna by 13:22, 1989. RAÅ 65. Riksantikvarieämbetet, <i>Byrån för arkeologiska undersökningar</i> .
Vallkärratorn 10:15	Bondesson Hvid, B. 1999. Arkeologisk för- och slutundersökning. Skåne, Vallkärra socken, Vallkärratorn 10:15, Raå 59, 1996. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:36.
VKB Glumslöv 4e (FU)	Eklund, Y, Lundqvist, L., Westergaard, B. & Wikborg, J. 1999. Vägprojekt 4:A-G; Glumslöv-Örby – lämningar från neolitikum och yngre järnålder. I: Artursson, M. (red) Väganslutningar till Väst kustbanan mellan Helsingborg och Landskrona, block 1–2. Arkeologisk förundersökning 1997. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:11.
VKB Glumslöv 4f (FU)	Se VKB Glumslöv 4e.
VKB Hillesthög 3:6	Strömberg, B. & Thörn Pihl, A. 2000. Järnåldersbosättningar i ett bronsålderslandskap. Skåne, Härslövs socken, Hillesthög 6:5 och 16:7, Väst kustbanan 3:6 och 3:7. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 2000:53.
VKB Hillesthög 3:7	Se VKB Hillesthög 3:6.
VKB Häljarps bytomt (FU)	Andersson, A., Kriig, S. & Thomasson, J. 1997. Häljarp, Tofta RAÅ 19 – Medeltida bytomt. I: Karsten, P. & Svensson, M. (red). Skåne län, järnvägen Väst kustbanan, delen Helsingborg–Kävlinge. Avsnittet Landskrona–Kävlinge (block 3–4) 1997 Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd</i> 1997:83.
VKB Pålstorps bytomt	Thomasson, J. 1996. Pålstorp, Helsingborgs stad, RAÅ 202 - medeltida bytomt. I: Karsten, P. & Svensson, M. (red). Skåne, Malmöhus län, järnvägen Väst kustbanan, delen Helsingborg–Kävlinge. Avsnittet Helsingborg–Landskrona (block 1–2) Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd. Rapport</i> 1996:48.
VKB Rya bytomt	Mogren, M. 1998. Den medeltida och eftermedeltida bytomten. I: Artursson, M. (red.) Rya – en medeltida bytomt och en förhistorisk boplat. Skåne, Kvistofta sn RAÅ 92. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1998:21.
VKB Rya 2:5	Ericson Lagerås, K. En gravgrupp från yngre bronsålder och boplatser från yngre bronsålder och yngre järnålder vid Rya. Väst kustbanan 2:5. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:3.

VKB Säby bytomt	Kriig, S. & Thomasson, J. 1999. Vikingatida och medeltida gårdslämningar i Säby. En arkeologisk slutundersökning inför byggandet av Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:4.
VKB Övre Glumslövs bytomt	Schmidt Sabo, K. 2000. Gårdar i Övre Glumslöv – från stenålder till nyare tid. Skåne, Glumslövs socken, Övre Glumslöv. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:102.
VKB SU3	Kriig, S. & Thomasson, J. 2000. Den vikingatida/tidigmedeltida bebyggelsen i Häljarp. Skåne, Tofta sn, RAÄ nr 19, Häljarp 10:15, VKB SU3. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:95.
VKB SU8	Artursson, M. 2000. Saxtorp. Boplatzlämningar från tidigneolitikum–mellanneolitikum och romersk järnålder–folkvandringstid. Skåne, Saxtorp sn, Tågerup 1:1 och 1:3. Västkustbanan SU8, RAÄ 26. Riksantikvarieämbetet, <i>UV Syd Rapport</i> 1999:79.
VKB SU11	Ericson, T. 2000. Järnåldersbebyggelse vid Kvärlov. Skåne Saxtorps sn, Kvärlov 8:5, VKB SU11, RAÄ 9. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:99.
VKB SU14	Ericson, T. 1999. Järnåldersbebyggelse vid Annelöv. Skåne, Annelövs sn, Annelöv 38:1, VKB SU 14:V. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:107.
VKB SU19	Grønnegaard, T. 2000. Landsby i Folkevandringstid. I: Andersson, M., Grønnegaard, T. & Svensson, M. (red) Mellanneolitisk palissadanläggning och folkvandringstida boplatser. Skåne Västra Karaby sn, Västra Karaby 28:5, Dagstorp 17:12, VKB SU19. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:101.
VKB SU20	Grønnegaard, T. 2000. Yngre jernalders enkeltgård og fossilt åløb. Skåne, Dagstorps sn, Dagstorp 17:10 och 17:12, VKB SU20. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:100.
VKB SU21	Becker, N. 1999. Den vendeltida gårdslämningarna i Dagstorp. Skåne Dagstorps socken, Dagstorp 1:2-3, 5:31, Västkustbanan SU 21. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:62.
VKB SU22	Kriig, S. & Thomasson, J. 2000. En gård från sen vikingatid–tidig medeltid. I: Kriig, S. (red.) Från stenålder till medeltid i Särslöv. Skåne Dagstorps sn Särslöv 2:1, VKB SU 22. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:106.
Våla 7:4	Söderberg, B. 1993. Skåne, Kropp socken, Våla 7:4, 1990–1991. Riksantikvarieämbetet, <i>UV Syd Rapport</i> .
Välluv 11:2	Nagmér, R. 1987. Rapport Görarp 1:6, Bårslövs sn, Välluv 11:2, Välluv sn, Skåne. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd</i> .
Västra Karaby 3:1	Jeppsson, A. 1999. Arkeologisk förundersökning. Skåne, Västra Karaby socken, Västra Karaby 23:12 m.fl. 1998. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1999:1.
Ättekulla gård	Esping Bodén, A. 1978. Boplatzlämningar från järnålder, Ättekulla gård, Raus sn, Skåne. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, <i>Rapport. Uppdragsverksamheten</i> 1978:5.
Ödåkra bytomt	Söderberg, B. 1993. Skåne, Fleninge sn, Ödåkra, kv Malmån 2, 1991, Raä 75:2. Arkeologisk för- och slutundersökning inom Ödåkra bytomt. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> .
Önnerup 4:3	Pettersson, C. 1996. Önnerup 4:3, Fjelle socken, RAÄ 12. Sydgasprojektet, Fjelle socken, stamledning P20, 1983, grenledning P1, 1984. I: Räf, E. (red.) Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985. Riksantikvarieämbetet <i>UV Syd Rapport</i> 1996:58.